RAZGOVORI

O

NARODNOM GOSPODARSTVU.

PO FRANCEZKOM OD J. J. RAPETA

ZA HRVATSKI SVIET PRIREDIO

BLAŽ LORKOVIĆ.

Nagradjeno od „Matice Hrvatske“ iz zaklade grofa Draškovića za godinu 1879.

ZAGREB.
NAKLADA „MATICE HRVATSKE“.
1880.

PREDGOVOR.

O jednom danas više nitko nesumnja, da je najme gospodarstvo velik i jaki faktor u životu pojedinca i naroda, da sa materijalnimi probitci rastu i padaju probitci duševni. Samo narod imućan može napredovati u svakoj struci. O stanju narodnoga gospodarstva i o njegovih odnošajih zavisi u veliko njegova ćudoredna i tjelesna dobrobit, to su bitni uslovi života, važna počela i temelj ljudske zajednice. Tko dakle radi, da se narod otme siromaštvu, da gospodarstvo njegovo procvate, promiče njegov boljak u svakom pravcu.

Priznavajuć tako veliku znamenitost materijalnih interesa za život naroda, bilo bi suvišno pobliže dokazivati važnost nauke, koja predočuje pravila i zakone, kako se stvarna dobra, predmeti stiču i upotrebljuju. Svakomu je potrebno poznavati ta pravila, ne samo državniku i činovniku, nego trgovcu, obrtniku i poljodelcu. Naročito u novije vrieme mnogo se gleda jednostavnim i razumljivim razlaganjem otvoriti vrata gospodarskim spisom u kuće obrtnika, zanatlije, trgovca, posjednika i seljaka.

Ali nije lahko napisati popularnu narodnu ekonomiju tako, da bi u istinu odgovarala svemu, što se može tražiti od spisa popularnoga. Pokusa ima dovoljno, ali riedki

su uspjeli. Medju ove potonje spada spis Franceza J. J. Rapeta, o kom reče kritika, da spada još i dan danas medju navrstnija djela ove ruke, koja su ma gdje do sada napisana.

Željeć hrvatskomu svietu predati u ruke sasvim razumljivo pisanu knjigu o narodnom gospodarstvu ja sam odabrao Rapetovu. Povod Rapetova spisa i sadržaj njegov, nadam se, opravdati će moj izbor.

Znajuć koliko je potrebno predočiti naročito nižim razredom naroda one uslove, koji podržavaju socijalnu svezu u čovječanstvu i doprinose k obćemu blagostanju, razpisa francezka akademija moralnih i političkih znanosti god. 1854. nagradu od 10.000 franaka za popularno pisanu knjigu o moralu i političkoj ekonomiji, koja bi imala „upozoriti na tiesne, nuždne i trajne veze, koje spajaju u svih radnjah gradjanskoga života, u svih odnošajih domaćega života političku ekonomiju sa moralom; poznavanje tih veza lahkim i shvatljivim načinom predočiti radećoj klasi, dakle ljudem, koji se nemogu potanko baviti tim naukom, a ako bi htjeli, riedko im dostaje zato vremena, okaniv se pri tom — u interesu samih radnika — znanstvenoga aparata u dokazivanju i znanstvenih izraza.“ Akademija preporuči natjecateljem, da se ugledaju u pomanje spise Franklinove, kao uzore.

Odbor, sastavljen od članova akademije da prosudjuje podnešena djela, radio je vrlo strogo. Medju natjecatelji — a bila su trideset i četiri — bio je i J. J. Rapet, glavni nadzornik elementarne obuke. Naslov njegova je djela: Priručnik morala i političke ekonomije. (Manuel de morale et d' économie politique.) Značajan je moto na tom spisu: „Moral je prva znanostî, politička ekonomija druga“ (La morale est la première des sciences, l' économie politique est la seconde.).

Odbor akademije ograničiv se na prosudjivanje triuh vrstnijih djela predloži akademiji da nagradi kao naj-

bolji spis Rapetov, te iztaknuv prednosti njegove pred ostalimi reče, „da je to djelo podpuno, da podpuno odgovara svim točkam postavljenoga programa“.

Rapet nenapisa sustavne nauke narodnoga gospodarstva, jer to nemože biti spretno za one slojeve pučanstva, kojim je knjiga namienjena. Pisac, imajuć pred očima potrebe srednjega i nižega stališa, gledao je da materiju tako poreda i tako ju popularno predoči, da se postigne svrha.

Rapet razlaže u kratkom uvodu, kako umno, znanjem, vještinom i radinošću upravljano gospodarstvo tjera iz kuće, iz sela i naroda ubožtvo i s njim svakakve opačine. Nu k tomu se hoće razboritosti, triezosti, znanja i medjusobne ljubavi. Čovjek nije na svietu samac niti može takov živiti. Providnost božja namieni čovjeku veliku i plemenitu svrhu, obdari ga zato i prekrasnimi svojstvi, koja valja razvijati i mudro uporavljati. Čovjek je biće družtveno, samo živuć u zajednici s drugimi kadar je polučiti svoje ciljeve. Nu živuć u družtvu imade prama njemu i dužnosti, koje se nemoraju uvjek osnivati na zakonu, nego i ćudoredju, a valja ih isto onako vršiti kao i one prve. U družtvu podmiruju se laglje i podpunije potreboće ljudske, koje su opet najjače poticalo napredka. U družtvu jedan ide na ruku drugomu, često i nehoteć jedan služi drugomu posredno i neposredno, a to sve u namjeri da pomogne samu sebi. Svatko najme gleda da promakne svoje dobro, da si namakne više koristi. To je dobro, i nemože biti kakove zamjere sbog toga, pače ovo je i cielomu družtvu koristno, jer posredno promiče dobrobit drugih. Pokazav pisac kako nastaje bogatstvo razlaže, da je za uboge dobro i koristno, što ima bogataša, da se bogatstvo pravilno stiče radnjom i velikim trudom, pa da bi bila velika nepravda bogatim oduzeti što su sami ili njihovi predji trudom i naporom stekli; a bilo bi to i u obće štetno, jer bi se za kratko vrieme

raztepla vrela, odakle ključa neprekidno radnja i zaslužba. Sve što čovjek imade, njegov imetak, vlastničtvo, sve to je u prvom redu plod radnje, koja je prvi uvjet blagostanja pojedinca i cielosti. Medju ljudmi ima razlike, ima nejednakosti, drugačije nemože biti; nu ako se radnja shodno rukovodi, one se oprieke izgladjuju, ona nejednakost gubi mnogo od svoje prividne oporosti. Idué dalje tumači Rapet, da ljudi živući u družtvu jedan čini drugomu usluga, jedan radi da od drugoga dobije u zamienu opet radnju ili kakovo dobro. Radnja daje raznim predmetom veći dio njihove vrednosti, vrednost radnje mora da je razmjerna prema uloženomu naporu i vještini. U savezu s ovim razlažu se zatim načela o novcu kovanom i papirnom, načela vjeresije i njene koristi, ciena i oni faktori, koji na nju najviše djeluju — ponuda i tražnja — nauka o glavnici i o njenom zadatku u gospodarstvu; kako se radnja može shvaćati sa gledišta gospodarskoga, kako se ona plaća i koje okolnosti djeluju na višu ili nižu cienu radnje, t. j. na plaće radnika svake vrsti. Razlažu se znamenitost odnošaja medju proizvoditelji i trošci, ističe korist natjecanja (konkurencije), predočuju ogromni probitci udruživanja i različitih udruga, osobito za niže razrede. Predočiv napokon kako se družtvo brine da olakša jadno stanje stradajućih svojih članova ustrojivanjem raznih dobrotvornih zavoda završuje se ova knjiga kratkim razlaganjem poreza.

Knjiga je pisana lahkim, razumljivim slogom u obliku razgovora, a svukoliku zadahnjuje ona velika zapovjed: „ljubi iskrnjega svoga kao sama sebe“. Ove prednosti Rapetova spisa otvore mu put u cielu Evropu i Ameriku; preveden, odnosno preradjen je u ruskom, poljskom, českom, englezkom i njemačkom jeziku.

Hoteć upoznati hrvatsko občinstvo s ovom knjigom, mišljah da nebi bilo umjestno naprosto ju prevesti, premda bi se još i tada mogla velikom korišću čitati.

Gledao sam priurediti sve, koliko je moguće, prema domaćim odnošajem vadeć, gdjegod se je dalo, i primjere iz hrvatskoga života.

Znadem ja dobro, da se o nekih velikih načelih narodno-gospodarskih prepiru teoretici još i dan danas, da uz teoretike i ljudi praktični n. p. jako nagiblju sustavu zaštitnih carina, da pobijaju konkurenciju; nu ja ipak nisam u bitnosti dirao u ono, kako je Rapet shvatio u svojoj knjizi ona načela držeć, da ona borba medju teoretici i praktici još ni s daleka nije dovršena. Udešavajuć knjigu prema odnošajem domaćim moralo je koješta izostati, što nije bitno, a jedva bi se kod nas moglo razumieti dobro, a naprotiv dodao sam koješta, n. p. u razgovoru o socijalizmu i komunizmu, o novcu, vjeresiji, porezu itd., jer mi se činilo potrebnim i koristnim i jer je tako novijim znanstvenim radom utvrdjeno. Dva sam razgovora slio u jedan, zato ih ima ova radnja 26, a francezki original 27; razgovor o porezu dolazi poslednji, dočim u francezkom izvorniku iza 24. razgovora. Ova moja promjena bolje odgovara razredjenju samoga materijala. Napokon dodajem, da sam i u primjerih vadjenih iz same Francezke, amo tamo nešto preinačio imajuć pred očima promjene, nastale tamo iza posliednjega francezko-njemačkoga rata. Tako se hrvatska ova knjiga razlikuje obsegom i u nebitnih pojedinostih od francezkoga izvornika, ali se nerazlikuje u jezgri sadržaja

Čitajuć pomno ovu knjižicu naći će se, da se neke stvari opetuju. Nu u knjigi popularno pisanoj jedva se dade tomu izbjeći, u ostalom nemislim, da bi to moglo biti na štetu vrlini samoga spisa.

„Mislimo, da će čitanje ove knjige koristiti osobam svih onih razreda, kojim nedostaje vremena, da dublje proučavaju te predmete.“ Ovako govori Rapet o svojoj knjizi. A jer takovih imade svagdje najviše, može iz nje crpiti najveću korist veliko občinstvo.

Što je drugdje dobro, umno i koristno, biti će i kod nas. Iz gospodarskih krugova naše domovine čuju se svakim danom gorke tužbe, i sve glasniji vapaji za pomoć. Nije ovdje prilika, da se iztražuju uzroci onih tužba, a i onako su većinom poznati. O tom neima sumnje, da se valja ozbiljno pobrinuti za načine, kako da se gospodarstvo pridigne i tim svemu životu naroda i njegovoj budućnosti udari čvrsti temelj. Medju sredstvi, koja se mogu s uspjehom upotrebiti, da se ta svrha postigne, spada i obuka, koju daje škola, zatim čitanje knjiga i časopisa gospodarskoga sadržaja. Dobra knjiga u narod unesena donieti će jamačno i valjana ploda. Doniela ga je drugdje, pa zašto da nedonese i kod nas. Ovoj svrsi mogli bi poslužiti i ovi „Razgovori“.

Ja bih bio vrlo sretan, da ova knjiga, koju je „Matica Hrvatska“ nagradila iz zaklade grofa Ivana Nep. Draškovića za g. 1879 i njeno izdanje preuzela, prodre u one slojeve hrvatskoga naroda, kojim je osobito namienjena, da se nadje na stolu našega zanatlije, trgovca i gospodara na ladanju, i tkogod bude o tom radio, poslužit će ne piscu Francezu, niti meni, nego narodu; a na takovu uslugu obvezan je svaki prijatelj naroda.

U Zagrebu, mjeseca kolovoza 1880.

Blaž Lorković.

RAZGOVORI

O

NARODNOM GOSPODARSTVU.

UVOD.

I.

SIROMAŠNO SELO.

Bijaše poslije podne krasne neke nedjelje godine 18.. Selom Draškovcem, koje leži u nutrnjoj Hrvatskoj, kretao se je lagano sprovod prema groblju. Većina Draškovčana izprati do hladna groba svoga suobćinara, priprostoga radnika u bližnjoj šećerani (tvornici šećera). Obaviv turobno to djelo kršćanske ljubavi, jedan dio vraćajućih se stane pred crkvom zaokupiv muža već dobna, koji je takodjer pošao bio do groblja.

Tomu mužu moglo je biti oko petdeset godina; po svom zvanju bijaše liečnik (doktor), a zvao se je Radenić. Svršiv na carski trošak liečničke nauke u Josefinumu (Josipov zavod) u Beču, služio je svojih desetak godina u carskoj vojski kao liečnik, ponajviše kod hrvatskih pukovnija, te je u raznih prilikah, u mirno i ratno doba, izvršivao svoje zvanje vješto, točno i savjestno, nečineć nikakove razlike medju prostim vojnikom i častnikom. Život svakoga imadjaše u njegovima očima veliku važnost, ne možda kao predmet liečničkih pokusa,

nego kao čovjeka, koji je pozvan izpunjivat velike zadatke, namienjene mu ma u kojem krugu. Zato su vojnici njegovo djelovanje blagoslivljali. Riešen svoje službe na vlastitu molbu vrati se u svoj zavičaj, selo Draškovac, gdje je po svom otcu nasliedio dosta veliko imanje (dobro). Oženiv se kašnje, poveća ne samo svoj imetak nego i sreću, koju nadje kraj vrle žene i dvoje milokrvne djece.

Radenić nenapusti svoga liečničkoga zvanja ni sada; kad god bi pokucao siromah seljak, doktor Radenić priteče mu odmah u pomoć; nu kad bi došao imućnik, naputi ga na svoje drugove, liečnike živuće u bližnjem gradu K. Doktor Radenić nije radio za novac. Uz ovaj razlog našao se i drugi, zašto je gledao da bude što više slobodan. Radenić je već kao vojnički liečnik mnogo svieta vidio, mnogo putujuć naučio. I vrativ se kući običavaše svake godine po koji mjesec probaviti na putu, da ispituje bilinsko carstvo, a ponajviše da prouči ljude, njihov život i običaje, a osobito se mnogo i rado bavio proučavanjem gospodarskih odnošaja, koji su ga i prije a sada još više zanimali, jer je i sam postao gospodarom.

I vrativ se kući sravnjivao bi tada svoje rodno mjesto sa seli i mjestmi, koja je drugdje po svietu vidio. Njegovo oštro oko primjeti drugdje promjene nastale od jedne do druge godine, a kamo li ne od više godinâ. Gdje su prije stajala neznatna selca, nastanjena malobrojnim, siromašnim pučanstvom, nadje kasnije velika, dobro napučena mjesta i imućno seljačtvo; u pustih nekoč krajevih, u kojih graktanje gavrana ili kreštenje svraka prekidaše grobnu tišinu, nadje kasnije dobro obradjene zemlje, gorami i dolinami orile se vesele pjesme marljivih poslenika; svagdje primjeti napredak u poljodelstvu, šumarstvu, zanatu i trgovini.

Samo njegovoga mu toli omiljeloga rodnoga mjesta Draškovca netaknu se onaj živi pokret, opažan drugdje po svietu; u njem živi se po starom običaju: kukavno i nemarno. Radenić uvjeri se do brza, da tako nesmije ostati; njegovo oštro oko i domoljubno srdce pouče ga, da se pučanstvu rodnoga mu mjesta neda pomoći jedino bezplatnim liečenjem siromaka i prigodnom kojom uputom. Zato prikrati svoja godišnja putovanja po tudjih krajevih, a sve misli složi u jednu: da pomogne svomu rodnomu kraju! Potičuć na uvedenje umnijega gospodarstva, želio je postati dobrotvorom svojih suobćinara.

Selo Draškovac stoji vrlo sgodno, ali njegovi se stanovnici nisu umieli tim položajem okoristiti. Uzanj teče brodiva rieka, a sam Draškovac pružio se duž obale njene; zemljišta Draškovčana leže na jednoj i drugoj obali rieke. Sve kuće skoro posagradjene su na desnoj obali, na podnožju i po bokovih ugodna brežuljka. U sredini sela taj se brežuljak uspeo poviše, a na toj visini stala župna crkva, odakle si uživao prekrasan pogled na cielu okolicu.

Za kućami Draškovca protegnula se ravnica, koju su prama sjeveru zarubljivala šumom obrasla brda, štiteć selo od ljute bure i drugih nepogoda. S prieda sliedeć rieku u njenom teku pukla je pred očima preliepa ravnica, a tamo na kraju mogaše dobro oko opaziti gradić K., ležeći takodjer na obali iste rieke. Tu ravnicu presjeca oširok potok, izlievajuć se pod Draškovcem u rieku. U tom potoku nikada nepresahnu voda, mjestimice bijaše dubok, a na njem nekoliko slapova, koji bi se bili mogli vrlo dobro upotrebiti.

Ovaj potok mogaše biti pravim vrelom blagostanja za selo, ali neumiv se njim poslužiti, Draškovčani mnogo su od njega stradali. Poslije velike kiše nabreknula bi voda, potok poplavio cielu ravnicu i pretvorio ju u močvare; mjesto da rodi dobrim sienom i da bude ubavom pašom, rodila je sitkom i kojekakovim nezdravim dračem. Iz onih močvara, koje se, osobito na nižih mjestih,

ne mogahu osušiti, izparivahu se pogubne pare, radjajuće ubitačne groznice, koje su svake gotovo godine nemilo medju pučanstvom harale, mnogoga u grob spravile, a ostale gonile da se sele na drugu obalu rieke. Pod razumnom rukom ova bi ravnica bila riznicom dohodka, sada je jadna pustoš, po kojoj se izvraćalo nekoliko glava mršave i gladne stoke, kojoj si mogao rebra brojiti na četvrt ure daleko. Za selom poviše ležeća zemljišta bijahu dobra, nu sijuć uviek iste plodine tako su ih gospodari izsisali, da je obično žetva malo doniela. A drugačije nije moglo ni biti. Livade nikako gojene, gospodari bo neimadjahu ni pojma ob umjetnoj gojitbi, slabom su rodile krmom, malo se dakle držalo stoke, a od ove dobivalo i malo i to slaba gnoja (djubreta); odakle tad seljakom začina da nadoknade tlu, što su sijuć iz njega izvadili? Uvidiv napokon da tlo, na kojem se uviek iste vrsti žita siju, neće s vremenom nikako roditi, ostavljali bi svake godine jednu trećinu zemljišta na ugaru, čim su opet izgubili onaj dosta veliki dobitak, što bi ga kraj razumna gospodarstva i shodne izmiene usjeva mogli bili imati svake godine. Naši Draškovčani radili su u svem kao i njihovi starci zato neima tu ni govora o gojitbi kakovih posebnih vrsti proizvoda, nitko nemari za tako zvane trgovačke biline, n. pr. lan, repicu itd., koje ipak nose više i sjegurna prihoda.

Zato je selo Draškovac, brojeće jedva kojih pet do šest stotina duša, selo siromašno, pučanstvo životari kukavno. A kako i nebi? Svake godine posije se nešto kukuruza, raži, ječma, gdjekoji još helde, posadi nešto krumpira, zelja i repe. Iz obližnjih vinograda, vrlo sgodno ležećih, mogla bi se dobivati divna vinska kapljica, ali naši Draškovčani neuki u svem i nemarni, nisu ni ovdje bili bolji. Akoprem veliki prijatelji vinu, obradjivahu vinograde kao i djedovi njihovi: iste vrsti loze, isti način kolitbe, rezitbe, vezitbe, jednaki nemar. O kakovu pivničarstvu ni pojma. Dodaj k tomu nešto sasma običnoga sočiva, nekoliko funti kukavne vune od ono nešto slabo hranjenih ovaca i gdje koju funtu konoplje za vlastitu potrebu: i eto ti svega što rodi i što se privredjuje u Draškovcu!

Za ostali sviet već je davno priznata istina, da sela kraj gradova mogu svaku stvarcu dobro unovčiti, zato su seljaci kraj gradova živući imućni. Za Draškovčane nestoji to pravilo. Oni su nosili najmanje stvari na trg grada K.: nešto jaja, gdjekoji vagan kukuruza — ako je godina osobito dobra bila, — par pilića ili štogod često nezrela voća i grožđja: tim bi tržili; ali i te su stvari često tako skupo cienili, da bi im se kupci rugali veleć: Draškovčani prodavaju svoje stvari kao liekarnici (apotekari) svoje liekove, pa su voljeli kupovati živad ili jaja i slične predmete iz daleke Kranjske, nego iz jedan sat dalekoga Draškovca. Pa da su barem taj novac dobro upotrebili! Al hoćeš da, naš Drakovčan kad što proda ostaje u gradu dok barma polovicu zapije, a drugu polovicu novca potroši na kojekakve sitnarije: kupuje ženi šarene marame, a sam ide bos; kupuje duhana, a neima u kući soli, porez (štibra) nije plaćen, diete ide bez knjige u školu. Pravih zanata neima u Draškovcu; ima doduše kovač, ali taj bi kraj kovačije svoje redovito gladovao, jer Draškovčani misle, da se zemlja može orati i drvenim plugom, da se mogu pod kola sa d r v e n o m osi upregnuti b o s i konji i po traljavom putu teret vući. Ima još čovjek, koji umije za nevolju kakovu škrinju slupati, stienu izmazati ili ciglu nekako redati: ali svim ovim zanat je stvar uzgredna, a težati zemlju glavna, jer bez toga nebi mogli živjeti.

Takovo primitivno, neumno i nemarno gospodarstvo moglo je donieti samo jedno — siromaštvo. Kamo god si pogledao, svagdje te susretala bieda. Kuće u selu većinom jedva zaslužuju to ime. Od pletera za nevolju na-

pravljene, blatom izmazane, imajuć tiesna vrata, a prozore kao škuljice, mislio bi čovjek da su staja za marvu, a ne stanovi za kršteni stvor božji. U ostalom ponajpače u zimi zajedno stanuju ljudi i marva, uz diete proteže se tele ili grokće malo prase; samo kuće imućnijih gradjene su od drva. Ali blatno, nečisto i smradno jednako je u kući imućnika i siromaka. U zimi bo u jednoj većoj sobi jede i spava mužko i žensko, oženjeno i neoženjeno, jer članovi zadruge, ma i imali svoje komore, u zimi nemogu ih rabiti, jer se nelože. Stanovi većom stranom su vlažni, riedko se kada zrače, malo čiste i metu. Tu ima dakako smrada, ima svake ruke gada i nečistoće. Pred vratima ili kraj kuće stere se dvorište, u njem ciele mlake gnojnice, ljudskih izmetaka i drugoga smrdeža. Kako da budu kraj takova stanja zdravi ljudi? Djeca su slaba i kržljava, loše se hrane, nikako prigledaju, za red i čistoću kod nje nitko nemari, u bolesti nemaju njege: zato jako umiru, a što ostane živo, slabo je i za rad od malene koristi.

To vam je tužna vanjska slika sela Draškovca, u kojem ćete malo naći voćaka, drveća koristna i kraseća selo; o gojenju cvieća, o dobro uredjenom vrtu nećemo ni govoriti. Za gdjekojom kućom naherila se grbava šljiva, neuciepljena trešnja, ili kakova divlja kruška: to su vam voćnjaci u Draškovcu; voćke rastu kako hoće, niti se tko brini za ciepove, niti čisti i tjera gusjenice, zato je i voće ponajviše trpko, netečno i nitko zanj nepita. Nekada su Draškovčani barma šljivu bolje pazili, sada ni za nju više nemare, pače neki posjekoše šljivike, jer se od pečenja rakije mora porez plaćati; pa čemu mu šljiva, kada mora još i od nje plaćati?

Ovomu materijalnomu ubožtvu pridružila se i ćudoredna izkvarenost. Susjed se pravdao sa susjedom sbog grude zemlje, dok nebi parnica obojicu izvlastila, cieli posjed

njihov na bubanj doniela. U zadruzi mjesto sloge i marnoga rada, slušale se svaki dan svadje, kletve, a gledalo plandovanje. Pred kućami brusile si stare bake jezik ogovarajuć svaku dušu; po prašini na cesti valjala se na pô gola, do zla boga blatna i neoprana djeca obojega spola, neznajuć se svako ni prekrstiti ali znajuć ružno i bezsramno govoriti. — Škola bijaše gotovo prazna, jer su Draškovčani tvrdili, da djece trebaju kod kuće. U obće smatrahu školu stvarju skroz suvišnom, i propise državne vlasti, da se škole moraju uzdržavati, najvećim i vrlo nepravednim teretom. Tko god je mogao, gledaše da bilo kako „izvadi diete iz škole“; zato bi prosjačeć obilazio vrata i g. župnika, učitelja i svakoga, od koga se je mogao nadati pomoći. I jer su same predpostavljene oblasti dosta malo marile za školu, nije bilo težko — osobito uz malo mito — riešiti diete „nesretne škole“. Zato si mogao viditi praznu školu, ali pred selom punu ledinu djece, gdje se igraju, kunu kao hajoši, te se priučavaju za rana lienosti i svim onim zlodjelom, koja ova radja. Jedno diete pase mršavu kravu, drugo dvie tri ovce; ovo čopor gusaka, ono tjera dvie tri koze, koje utamanjuju mladu šumu; a sve te poslove mogao bi obaviti jedan ili dva pastira.

Kao što je škola tako bijaše po nedjeljah i svetcih prazna crkva; jedan je kod kuće spavao, drugi otišao u grad, te se vratio kasno u noći pijan kući; treći bi pošao kamo u pohode, ali najmanje ih pošlo slušat rieč božju. Stare se babe pravdale i ogovarale, mlade sliedile stare ili se dale još na gore pute. — Tko je imao koji novčić odnio bi ga po podne u krčmu ili ga već prije podne izdao — za rakiju. Osobito puno i rado se pila rakija, ta gotova propast čovjeka i gospodara. U zadrugi neima sloge ni ljubavi, svatko navraća na svoju stranu, nitko nesluša gospodara kuće, niti ovaj uvažuje pametnih sa-

vjeta svojih ukućana. Svaki član zadruge mora da uz zadružno dobro ima i svoj „osebunjak“, koji obradjuje često na štetu zadružnoga dobra; ali svatko traži, da mu se iz zadružnoga dohodka nabavi sve česa treba. Odatle vjekovite svadje, kletve, tužakanja pred sudovi i često krvave glave.

A što istom da reknemo o Draškovačkih putevih? Komu su mila rebra, čitave noge i ruke, neka ih se kani. U ljetu, kad ih žarko sunce osuši, zijaju duboke jame, na kojih se lome kola, ubija marva, ali nikomu nepada na pamet da ih zasiplje. Pod vozić siena, koji bi dva srednja vola po iole valjanom putu lahko vukla, moraju se upregnut četiri, i nje polieva debeo znoj dok dovezu sieno kući. Tako se u Draškovcu po nemarnosti razsipava radina snaga marve. Tko nemože uklenuti četiri vola — a takovih ima najviše — mora po dva puta voziti, što bi se dalo na jedan put, pa i pri tom nemilo izmuči jadnu marvu. Pod jesen pako i u zimi nemožeš s koli nit u Draškovac nit iz njega, osim ako ciča zima i debeo snieg naprave put.

Kraj takova stanja zaista nije čudo, da su Draškovčani siromašni, ali velikim dielom i razuzdani: pravdaši, kavgjije (svadljivice) i tati, da ih nerazmjerno mnogo dolazi i odlazi u kaznionu.

Evo ovakovo je bilo selo Draškovac i njegovi stanovnici, kad je dr. Radenić odlučio bio sve to popravit. Znao je vrlo dobro, da to nije lahak posao; seljaci se tvrdo drže dobrih, ali — žalibože — i loših običaja, predsuda, krivih nazora, te dok se sve ovo promjeni, treba napora, velike uztrajnosti i bezkonačne strpljivosti. Nu sve to nezaplaši doktora. Ako mi podje za rukom popraviti gospodarstvo, reče, podignuti blagostanje pučanstva, utrti će se tim i otvoriti put pravoj prosvjeti, koja će popraviti duh i običaje. A napokon se tješio, nebude li on

mogao svega obaviti, naći će se drugih, koji će njegov posao nastaviti.

U ostalom uvidi odmah, da se sám nemože tako težka podhvata latit. Čedan kao što su svi pravi i zaista vriedni muževi, opazi da su mu potrebni pomoćnici, i prva mu bijaše briga, da si ih potraži.

II.

BOGATO SELO.

Gospodin Malinić posjedovaše pokraj sela Draškovca, u području istoimene obćine, veliko, dobro uredjeno imanje i ukusno sagradjeni dvorac. Malinić je plemić stare hrvatske korenike, čovjek bogat, okretan i napredan gospodar. Nije letio, kao ostali njegovi committee stališki drugovi, po tudjih gradovih i zemljah, da u zabavah potrati svoj dohodak; ako je polazio tudje zemlje i gradove, nije to činio da u družtvu nevaljanaca obojega spola trati novac i vrieme, nego da i opet što nova i dobra nauči. Zimovaše obično u Zagrebu — što bi morali svi pravi hrvatski velikaši — a ljetovaše na svom imanju kraj Draškovca. Malinić je mrzio svaku nevaljanštinu, a osobito lienost, zato nije se dobro gledao sa svojimi bivšimi kmetovi. Sto puta znao bi reći: ovi ljudi neumiju poslužiti se slobodom, koju stekoše, nisu je vriedni. Zašto seljaci u X. tako liepo napreduju? Malinić želio je pomoći, rado je svjetovao, ali više od njega nisi mogao tražiti; nikada nebi se on bio odvažio na posao, kakov odluči izvesti doktor Radenić.

Naprotiv je ovaj potonji vrlo dobro upoznao veliku korist za svoje osnove, ako predobije za nje muža imućna, ugledna i obće poštovana, kakov bijaše Malinić. Zato prvom prilikom protumači mu cielu svoju namisao, razjasni blagotvorne posljedice, koje će odatle poteći ne samo za seljačtvo nego i za sve one razrede pučanstva, koji s njim stoje u savezu. I uspio je podpuno. Malinić odobri osnovu u cielosti i obeća doktoru svaku pomoć i podporu;

on je spadao medju prave velikaše ne samo po grbu i rodoslovju nego i po srdcu, osjećajuć dobro dužnosti, što ih ima prama zemlji i narodu, s kojim živi u zajednici. Da pokaže, kako ozbiljno shvaća svoju rieč, primi ponudjenu mu čast obćinskoga načelnika, — koju mu doduše i prije nudili, ali ju on odbio — jer je mislio, da će tim više moći djelovati. Od sada počam stanovaše trajno na svom imanju, pače i jedan dio zime probavi tu, da tim podpunije prati i izdašnije podupre naum Radenićev. Zato mu se na brzo dala vrlo dobra prilika.

Draškovački župnik, starac od osamdeset godina umre. Trebalo je postaviti drugoga. Maliniću pripadaše pravo patronatsko nad župnom nadarbinom, predlagaše dakle župnika — bio je, kako običajemo reći — kolator. Radenić mu predoči, da njihovo poduzeće traži podporu mlada i odvažna svećenika; tko kao oni namjerava preporoditi materijalno i moralno zapušteno pučanstvo, nenadaj se uspjehu, ako nepriskoče u pomoć i navjestitelji božjih i ćudorednih zakona. Na sreću nadje se medju molitelji za mjesto župnika mladi kapelan, kojega je Malinić osobno poznavao kao vrla svećenika i osobita rodoljuba, njega predloži za župnika, a biskup usvoji predlog.

Sada se sva trojica latiše posla. Množinu je trebalo zapreka svladati, mnogu predsudu ukloniti, često sama sebe zatajiti, da se postigne ova ili ona nakana. Svakoga pa bome i hrvatskoga seljaka nije lahko uputiti, da se okani stara običaja u gospodarstvu, da podje drugim putem. Nu kad si ga jednom osvjedočio o nečem, kad uvidi, da mu zaista hoćeš dobro, sluša rado i čini voljno na što ga svjetuješ. Tako bijaše i u Draškovcu. U početku doista velikom se je mukom dala ova ili ona novost izvesti, nu čim dalje, tim je išlo lasnije, tim bolje uspjevahu napori ove trojice i za dvadeset godina nitko nebi bio rekao: to je nekadanji zaprljani Draškovac.

Stara je istina, da na neuko pučanstvo osobito djeluje dobar primjer i liep uspjeh. Ako se je hotjelo Draškovčane skloniti da umnije gospodare, trebalo je prstom pokazati na veliku korist, koja odatle dolazi. Malinić bijaše dobar gospodar, ali jedan dio svoga imanja i to upravo najbliži Draškovcu ležeći, bješe dao u zakup (pod arendu). Sada bijaše upravo izteklo vrieme zakupu, gospodar odluči izvesti znamenite popravke na tom dielu svoga posjeda, i zato odluči jedno vrieme sam gospodariti i tim dielom. Doktor Radenić upravljaše sam svojim imanjem (spahilukom); i tu se je moralo koješta popraviti, ali zato mu manjkalo novca. Doduše mogao je potrebnu glavnicu uzajmiti, a to bi valjda drugi na njegovom mjestu bio i učinio. Nu novac bijaše skup, plaćale se debele kamate, a gospodar ladanjski plaćajuć velike kamate mora propasti, jer njegovo imanje redovito nenosi toliko, da bi kamate mogao iz dohodka namirivati. Zato proda Radenić nekoliko parcela, novac tako dobljeni uloži u imanje t. j. uredi livade, očisti i ogradi svoju šumu, izvede najnuždnije kanale, prokopa grabe, nabavi si liepe stoke. Uspjeh pokaza, da je pametno radio. Za deset godina njegovo je imanje još jedan put toliko nosilo kao prije, čim se je dakako podvostručila i njegova vriednost.

Draškovčani gledahu ovaj uspjeh na vlastite oči; sjećahu se dobro, koliko su imanja gospode Malinića i Radenića prije nosila, a koliko sada davaju. Nagovaranjem, svjetovanjem i podporom Malinića odvaže se dva tri seljaka te uzeše gospodariti po primjeru svoje gospode; uzmu dakle pomnjivije obradjivati i gnojiti svoje njive, sijati djetelinu, livade racionalno gojiti, vinograde plemenitijom lozom zasadjivati, s vinom razumnije postupati. I tu se opazi do brza znamenita korist. Sada bijaše, kako se veli, led probit, seljak vrlo rado sliedi seljaka, što čini jedan, to će prije ili kasnije i drugi. Nu tim nebje posao svršen; trebalo je sve sile napeti, da

seljaci ostanu na dobrom putu, kojim su pošli; tu je doktor Radenić bio neumoran: sam je nadzirao radnje, išao od jednoga do drugoga, nagovarao, opominjao, upućivao, pomagao i podučavao. Za poduke odabra nedjelju, jer su se seljaci tada u većem broju sakupljali pred crkvom.

Najprečim poslom činilo se Radeniću, da se proti toli štetnim poplavam potoka podignu nasipi. Ako se to izvede — tako umovaše — stati će se na put čestim poplavam, koje cielu ravnicu obraćaju u močvaru i dobiti liepih livada. Mnogo se je trudio dok je seljačtvo uvjerio o prekoj nuždi, da se potok uredi. U početku govorilo se: zašto da upravo ja radim, ta potok neteče kraj moga posjeda; komu nanosi štete, neka si ga uredjuje. Drugi bi opet rekao: ja neću raditi za drugoga, neka svaki za sebe skrbi, komu se hoće više livada, neka sam gleda kako će ih si dobaviti. Sve to nesmete Radenića, te je napokon ipak uputio ljude, oni se late posla, podignu nasipe, izkopaju malene grabe i kanale, u koje se svadjala voda. I gle za kratko vrieme preobrazila se ravnica; kud se prije razlievala voda, ili sterale mlake i smradljive bare, sada se protegnule poput ogromna saga bujne livade, na kojih uspieva krasna djetelina i druga trava, obilna krma za stoku, koje se sad mnogo više hrani, čim se opet dobiva više gnoja.

Zatim podje Radenić dalje. U potoku bilo dosta vode, on sagradi o svom trošku mlin. Do tada vozili bi Draškovčani više ura daleko provaljenimi putevi vagan kuruza ili raži da ga samelju; Radenić sagradi mlin uz selo i to ne istom kakovgod, nego prema zahtjevom tadanjega napredka u toj struci. U Draškovcu i njegovoj okolici bilo je dosta zemljišta, i osobito spretna da se sadi u veliko burak, t. j. repa, od koje se u tvornicah šećer pravi. Radenić dobro izračuna ogromnu korist, koju bi crpilo tako pučanstvo Draškovca kao i ciele okolice

od tvornice šećera. Malinić i on često bi govorili o tom, pretresivali svakojake predloge, dok se napokon bogati vlastelin neodvaži te u družtvu sa svojim bližnjim susjedom, takodjer velikim posjednikom, osnova na zajednički trošak i pogibelj tvornicu. Radenić dokazivaše ljudem, da u Hrvatskoj mogu i obrtna poduzeća liepo cvasti, ali da treba tomu znanja, poduzetnoga duha i uztrajnosti. A naročito da bi se upravo morali osnivati podhvati obrtni, stojeći u savezu sa poljodelstvom, jer da ti imadu svih uvjeta napredku. Prvi uspjeh njegova poticanja bijaše tvornica šećera. Za njom dodjoše i druga poduzeća. Okolica Draškovca mogla se pohvaliti velikimi, prekrasnimi šumami; malo po malo nastade tu više pila za izradjivanje drva, a nedaleko od samoga ovoga mjesta podigne već prije nekoliko podhvatnih glavničara staklanu.

Ove promjene nemogahu se obaviti a da nebude trvenja i prigovora. Draškovac i njegova okolica bijahu dosta slabo napučena, pučanstvo je dosele nalazilo većinom dovoljna posla u svom gospodarstvu, zato je u prvo vrieme manjkalo dosta i vještih domaćih radnika za one nove podhvate. Trebalo ih je pozvati iz drugih zemalja; dodje ih iz hrvatskoga primorja, iz susjedne Kranjske pače ćak iz Česke. To je moralo biti, a ipak su blatni jezici klevetali: čemu nam tudjinci u naše selo, otimlju nam kruh, a domaća djeca nemogu do ničesa doći; mnogo troše pa poskupljuju robu, itd. Nu Radenić umiri do brza nezadovoljnike razloživ im stvar i dokazav, da drugačije nemože biti; jer radit se mora u tvornici, a njihova djeca i neće i neumiju, doći će vrieme, kad budu htjela i umiela; svatko mora da nam je dobro došao, koji je voljan kod nas raditi, jer ćemo svi od toga crpiti probitaka.

Dvie su stvari osobitu brižljivost doktorovu izazvale: obćinski pašnjaci i obćinske šume. Doktor je vrlo dobro

znao, da obćinski pašnjaci obćinarom sada ništa nekoriste. Njegova je misao bila: da se pašnjaci stranom podiele medju obćinare, a ostatak proda ili dade u zakup na mnogo godina. Da ti je bilo čuti Draškovčane, koliko su prigovarali i na sav glas vikali: „Nedamo da se pašnjak dieli ili prodaje. Tu imamo mi odlučivati, to je obćinsko od starine, ta kuda ćemo s našim blagom, kuda sirotinja sa svojom kravicom?“ Trebalo je puno muke i napora, dok je Radenić malo po malo osvjedočio ljude, da će odatle poteći za pojedinca i cielu obćinu znamenita korist. Napokon je svojom rječitosti, neumornim dokazivanjem predobio većinu za svoju novu osnovu, u čem ga je najviše podupirala ljubav, koju je pučanstvo gojilo prama njemu, buduć osvjedočeno da zaista želi samo njegov boljak.

Jedan dio pašnjaka razdieljen je medju obćinare a drugi prodan, novac za to dobiveni upotriebiše na obćinske svrhe. Prodani pašnjak pretvoriše kupci u njive, uvedoše racionalno težanje, čim se je znatno digla sama privredna snaga.

Šume obćinske bijahu zapuštene; nitko ih nije pazio, a svatko gledao da iz njih izvuče što veću korist za sebe. Blago, osobito koze nemilo jih haralo i silnu štetu činilo. Njegovim nagovorom uze obćina vrstna šumara, domaćega sina, paša u mladoj šumi bijaše zabranjena; poraba, naročito siečenje drva i žirovina uredjena, pa je tako i šuma s vremenom postala znamenito vrelo dohodka.

Gospodar priradi više nego li sam treba, a višak prodaje, da može opet nabaviti si stvari kakovih sam treba. Ali k tomu se hoće prilike i sredstva, a jedno od najznamenitijih jesu dobri putevi, kojimi se višak lahko izvozi. Draškovac nije imao gotovo nikakova valjana puta, trebalo je sve popraviti, a donekle i nove prosjeći. U početku su ljudi govorili: čemu da se mi mučimo za druge; gospoda trebaju puteva više nego li mi, neka si

je dakle sama grade. Nu naprednije gospodarstvo, nove tvornice, veća privrieda pouči ih o boljem. Uvidiše, da trebaju i seljaci puta kao i gospoda, pače oni još više; da se na traljavom putu lome seljačka kola, zatire vozna marva seljačka kao i gospodska, ako ne i više. S ovih razloga nestade brzo svake protivštine, a ljudi su kasnije hvalili bogu i Radeniću, da imadu sada liepe, gladke ceste.

Dok se je ovako Radenić trudio oko popravka materijalnoga dobra, radio je neumorno mladi župnik oko moralnoga. Blage ćudi, ljubezan, sam diete seljačko, u svakoj je prilici pokazivao, koliko želi boljak vremeniti i vjekoviti svomu stadu. U koje god doba si ga pozvao, on je došao, uviek tješeć, bodreć, pomažuć i učeć, pravi pastir, „koji daje život svoj za stado svoje". Puk zavoli, obljubi ga, a ljubav stada otvori mu sva srdca i učini ga jakom podporom Radeniću. Sada je po nedjeljah i blagdanih crkva punija nego ikada prije; Draškovčani nebježe kao nekoč iz crkve, čim je svećenik koračio na propovjedaonicu, nego pozorno i pomno slušaju razlaganja svoga župnika, puna nauke i morala, puna poticanja na kriepost, na marljivost i triezan život. Crkva nekoč prazna, posta premalenom, te ju trebalo razširiti i poljepšati. Puk postav dobrim gospodarstvom imućniji, postane i ćudoredniji.

Kad se ovako pridigla obćina materijalno, moglo se je pomišljati i na njeno poljepšanje. Prostorp red crkvom dadoše razširiti i drvećem zasaditi; namjestiše više klupa gdje je doktor Radenić često i rado razgovarao, učio i svjetovao. A što se sada gleda s toga briežuljka! — Potok nasipom zauzdan, nasip voćkami zasadjen, a sredinom pukla prekrasna i velika livada. S traga iza sela radi tvornica šećera, oko nje više gospodarskih sgrada i kućica za radnike. Ove potonje nisu doduše velike, ali od

čvrsta gradiva sagradjene, s nutra svjetle i zračne, oko svake kuće vrtić, nasadjen voćkami. Seljaci gledajuć ove kućice pa sravnjivajuć s njimi svoje blatne, tamne i nečiste kolibe uvjere se, da je ne samo nezdravo, nego da je upravo nedostojno za čovjeka da živi u onakovom stanu; jedan bi za drugim popravljao, povećavao, čistio svoj stan; nestade gnojnice iz dvorišta, cielo selo postade vrlo prijaznim.

Dobar gospodar gleda da iz svake stvari izvadi krajcaru. A mnogu krajcaru možeš pako izvaditi iz voćke, iz pčeline košnice, iz mlieka i sira. Draškovčani prije su malo marili za šljivu ili jabuku; ako je sama nanarasla, dobro, ako ne, pa neka bude. Vrlo bi riedko tko oplemenio svoju voćku, u proljeću ju osnažio, prirezao. Zato je bilo voća malo i ovo nevaljano. Sada je drugačije. Svaka kuća ima voćnjak, gdjekoja prekrasan šljivik; ciepe se jabuke, kruške, sade bolje vrsti šljive, osobito bosanske. Draškovčani obskrbljuju preliepim voćem susjedni grad K.; prave pekmez, peku dobru šljivovicu, a tim dolazi mnoga forinta u seljakovu kuću, porez se laglje plaća, kupuju se stvari na koje prije nitko nije ni pomišljao. Pčela, prije riedkost, sada brnči oko kuća i po livadah, košnice po novijem načinu uredjene prislanjaju se uz sgrade, a trgovci iz grada rado dolaze u Draškovac po med i vosak. I odatle kapne po koja forinta. Vlastelin Malenić ima prekrasne stoke, malo po malo počeše i seljaci nabavljati krava bolje pasmine, obćina drži na svoj trošak bika dobre pasmine, pače to čini i ovaj ili onaj imućniji seljak. Tako se selo dobavilo liepe stoke. Krave su obilno dojile. Malenić uredi na svom imanju sirarnicu, gdje se je pravio u veliko izvrstan sir, koji se je na sve strane tražio i daleko preko granica Hrvatske izvozio. Mjesto švajcarskoga ili inoga tudjega trošio se je domaći sir, ostalo je mnogo

novca kod kuće, a seljak prodavajuć svoje mlieko dobivao je svaki čas gotova novca.

S ovimi promjenami u gospodarstvu uzporedo su tekle promjene u ćudorednosti. Draškovčan prije surov, svadljivac, uvjek pripravan na kar i kavgu, postane blag, pitom, u krčmi ga riedko vidiš, a niti se neklatari kojekuda po sajmovih, gdje ga netreba. Kad neima posla izvan kuće, radi u kući: prede se predja, tke platno, pletu košare za varoške potreboće, prave razni predmeti za domaću porabu, počimlje živiti domaća industrija; tuče se konoplja, grebe i pročišćuje lan i nosi u grad na prodaju. Vinogradi su liepo u redove poredani, dobrom lozom nasadjeni, rode sladkim grozdjem, iz kojega se preša dobro vino.

Takov je Draškovac sada poslije dvadeset godina. U njem stanuje još jedan put toliko puka kao prije; sviet je imućan, radin i pošten. Trebalo je puno truda dok se je dovlje došlo, a da napredak nezapne, za to valja odgajati mladi naraštaj, a to je zadaća pučke škole. Radenić i župnik pazili su školu kao zenicu oka svoga, u čem ih neumorno podupiraše učitelj gospodin Gjuro Marić i načelnik obćinski g. Malenić. Djeca su morala marljivo u školu, učitelj je strogo na to pazio. U ostalom nije ni trebalo sada na to naganjati, ljudi su sami i rado djecu slali u školu, pače često i prije nego li je dospielo propisano vrieme.

Ali nigdje na svietu neima podpune sreće. U blagoslovnom pokretu, koji smo eto sada opisali, nije sve teklo gladko. Gdjekoji gospodar hoteć što prije doći do nečega ili što većega izvesti, nije omjerio dobro svoje sile, s toga posrne, prevari se i nastrada; gdje kojega postigne ina nesreća, a svim skupa zadavaše mnogo brige nerodica od poslednjih nekoliko godina. Promet sa šećerom zapinjaše, tvornica je manje radila. Radenić je

dobro znao, da će do toga doći prije ili poslije, zato je sada bio upravo neumoran tješeć nesretne, bodreć sdvajajuće i pomažuć pojedine, koliko mu dopuštahu vlastite sile.

I tako se vraćamo k onoj skupštini, o kojoj rekosmo u početku ovoga razlaganja, da se je sastala pred crkvom.

---

*

III.

POSLJEDICE NEPROMIŠLJENA DJELA.

Ivan Kovačić bijaše siromašan ali neumoran gospodar. Kad se njegova zadruga prije više godina bez svake potrebe podielila, zapadnu njega dvie tri rali zemlje i nekakova komorica. S tim se je dakako težko živilo. Po sreći namjeri se na čestitu djevojku, takodjer siromašnu, ali poštenu i radinu kao crv. Kovačić ju oženi, a s njom dobije kućicu, malen vrt i komadić livade.

Oboje prione neumorno uz posao. Kovačić je umio još i koješta drugoga: splesti, iztesati i izrezati, i tako su oba živjela zadovoljno u krugu svoje djece i punice (matere ženine), koju je zet poštovao kao rodjenu si majku. Jedno vrieme sve je dobro išlo, pače Kovačić je uz svoju marljivost i štednju dvie tri stotine na stran metnuo. Njegov stariji brat poslije razdieljene zadruge živio je na svom gruntu, bio je vojnik, koješta je po svietu vidio, pa vrativ se kući mislio, da mora sve ono činiti, što je u tudjem svietu vidio i što mu se činilo dobrim i koristnim, nepitajuć, je li sve to moguće kod kuće izvesti. Bijaše čovjek poduzetan; sa svojim mladjim bratom pazio se dobro.

Osim svoga gospodarstva bavio se stariji brat i trgovinom sa vinom. Ovaj je posao jedno vrieme dobro išao; nu neimajuć dovoljna novca nagovori si mladjega brata Ivana da se pridruži k njemu, pa da će zajedno tjerati posao. I sada im se sreća smijala jedno vrieme. Ali to nepotraje dugo. Stariji brat — jer on je i na

dalje vodio posao i bio za sve odgovoran — nakupi mnogo vina, koje je kasnije morao uz velik gubitak prodati. Jedva su taj udarac nekako pregorjeli, dogodi se nesreća još veća. Dvie stotine akova vina imalo se odpremiti do granice zemlje. Stariji brat podje sam na put. Vozeć se noćju, a nepoznavajuć puta po nesreći izvale se dvoja kola, probije posuda, brat dospije medju bačve, koje ga upravo sdrobiše. Propade vino, a što je više, zaglavi nesretni brat.

Sad je trebalo urediti pokojnikove poslove. Što bijaše imovine valjalo razprodati, da se plate dugovi, pa ni to nije bilo dosta, još je ostalo nekoliko stotina duga. Ivan odluči i to poplatiti iz svoga. Po zakonu nije morao, jer on nije ni bio javni ortak (drug) svoga brata, nije s njim uglavio nikakove pogodbe, nije se u posao gotovo ništa pačao, on je samo svoj pri̇štedjeni novac uložio. Ali dug nastade iz posla, u kojem je i on donekle sudjelovao, dug taj načinio je njegov brat, briga za čisti i dobar glas bratov i poslije smrti, vlastita savjest nije mu dala, da možda nečisti jezici kaljaju uspomenu nesretnoga mu brata. Malo iza toga obori tuga i žalost nevjestu mu u grob, a ostane iza nje dvoje nejake djece. Ivan uzme oboje k sebi. Nešto ću više raditi, nešto više štediti, reče, pa će i uz moju živjeti i dječica moga brata.

Ivan je radio pošteno i plemenito; kako je bio neutrudiv, uztrajan i razuman, sve bi jamačno bilo okrenulo na bolje, da nije počinio velike nespretnosti.

Da uzmogne platit dugove svoga brata, morao bi bio prodati jedan dio svoga posjeda. Al toga neučini, pače kad su na javnoj dražbi prodavali dobra pokojnoga mu brata, zaludi ga misao, te odluči kupiti neka zemljišta da zaokruži vlastiti posjed. Što namisli to izvede, a potreban novac uzajmi, kako to naši hrvatski seljaci rado čine nemisleć, da je skroz nevaljano i nerazumno gospodarstvo, ako uzajmiš novca, i od njega plaćaš osam, devet i više

na sto kamata, a zemljište jedva nosi četiri ili najviše pet na sto. Tu nije moguće dugo i dobro gospodarstvo, tko bo mora plaćati od stotine forinti glavnice devet forinti u ime kamata, a njegovo imanje nosi mu računajuć u novcu samo od stotine pet forinti, odakle da smogne onaj višak, što ga treba za kamate? A gdje je glavnica? To je uzrok zašto mnogi seljački i neseljački gospodari propadaju; jedne godine nemože platit kamata, koje se priklope glavnici, čim za sliedeću godinu dug poraste, kamate su još veće, i tako ide sve dalje — dok se napokon mora prodati cielo imanje. To izkusi i naš Ivan.

Odmah u početku zarede jedna za drugom dvie loše godine. Kamata nesmogne platit, bijaše skroz zadovoljan, da je vjerovnik pristao, da se neplaćene kamate priklope glavnici, čim je dakako dug narasao. U kući se sada i više trošilo odkad uze k sebi djecu bratovljevu. Siromah Ivan prione još revnije oko posla, ranom zorom vidio si ga na polju, a kasno u noć vraćao bi se kući. Nu tako nemogaše dugo trajati. Prekomjeran napor baci ga u krevet (postelj), oboli opasno, kroz šest mjeseca ne samo da sam nije ništa radio, nego morao plaćati radnike. Pa da se čaša njegovih nevolja sasma napuni, neposredno prije žetve grdna tuča (grad) uništi do kraja usjeve mu. Ivan se nadje u velikoj biedi, izkopati iz nje mogao bi se bio tako, da je prodao ne samo kupljena zemljišta nego i jedan dio onoga, što je po otcu baštinio. Tako ga svjetovao i doktor Radenić. Ali neće Ivo da sluša, kako to već rado čini seljak, koji se jako težko dieli od grude zemlje, koju mu je otac ostavio, koju mu je djed svojim znojem natapao. Ali ta ljubav, koliko se i dade razumjeti, nije uviek razumna. To izkusi i Ivan Kovačić. Nemogav ni kamata a kamo li glavnicu namiriti, napokon dodje do tužbe i dražbe, pa su Kovačiću na javnoj dražbi (licitaciji) prodali sve; a

mogao se tomu ugnuti, da je sam prije dobre volje jedan dio prodao.

Ostala mu samo kuća i vrt, što je priženio; to bijaše jedino zaklonište njegovo i porodice mu.

Neimajuć ni pedlja svoje oranice, morao je Kovačić smišljati, kako da si drugačije služi kruha. Na imanju vlastelina Malinića moglo se doduše dobiti radnje, ali ne neprekidne, a Kovačić trebaše upravo takove. Naputiše ga na bližnju tvornicu šećera. Sviet ga znao kao vrlo čestita čovjeka, svatko ga je žalio, svatko mu išao na ruku, te je tako brzo našao posla u tvornici, priviko u razmjerno kratkom vremenu novomu zvanju i pobirao dosta liepu plaću. Najstariji mu sin dobije opet posla i zaslužbe u tvornici papira. Kovačić je često i mnogo trpio, ali sina je revno i neprekidno slao u školu sve do četrnaeste godine. Sad se istom pokazalo, koliko vriedi kad diete polazi školu. Ivanov sin bijaše dječak otvorene glave, pa je za kratko vrieme dosta služio i tako već rano pomagao svojim roditeljem i vraćao im po nešto milo za drago, odužívajuć se po nešto za velike njihove žrtve; jer podpuno nikada se nemože ni jedno diete odužiti roditeljem za primljena dobra, pa ma živilo stotine godina.

Tako je Kovačić živio doduše oskudno ali nezadužen; bijaše pače nade, da će mu se stanje popravljati u koliko budu djeca dozrievala za posao. Malo po malo on se tjelesno oporavio, postade veselim kao i nekoč nadajuć se još dobrim danom. Sve te liepe nade uništi jedan dogodjaj.

Nekoga dana kasno u večer vraćao se Kovačić žurnim korakom iz tvornice kući. Na jedan put začuje kako netko viče: U pomoć! Pomaganje to čulo se iz kupa djece, što no stajahu na obali potoka. Kovačić potrčav k djeci opazi kako se dječarac neki bori u vodi, u koju je igrajuć se pao. Diete već tonulo. Odbaciv gornju haljinu skoči u vodu, zaroni i sretno iznese dječaka na obalu, gdje je

na sve načine kušao, da ga opet oživi, što mu i sretno podje za rukom. U to nadodje i baba dječakova, kojoj Kovačić sretan i blažen preda spašeno diete, te odjuri kući, da se presvuče. Žalibože morade plemenito ovo djelo platit vlastitim životom. Kovačić kako se je bio iduć brzo ugrijao, skoči tako ugrijan u vodu, te spasiv diete još je duže vrieme onako mokar na obali potoka radio da ga oživi. Došav kući legne odmah; popala ga ljuta groznica, dobije zapalu pluća i, koliko se liečnik trudio oko njega, za nekoliko dana umre.

Cielo se selo uzbuni i raztuži. Kovačić bijaše čovjek pošten, radin kao mrav, svakomu prijatelj, uviek pripravan pomoći prosjaku, prem se je i sam morao boriti s nevoljom. A sviet se još više razžali videć kako i zašto je morao čovjek poginuti. Sve što je u Draškovcu bilo zdrava podje mu na sprovod: gospoda i seljaci, obrtnici i radnici.

Vraćajuć se s groblja neki odoše tužni kući, drugi zaustaviše se pred crkvom, gdje se je našao i doktor Radenić. Ali kamo god si pogledao, svagdje vidiš tugu. A bome ima tomu i razloga. U Kovačiću izgine čestit čovjek, a to je uviek za sve one, koji s takovim živu, upravo nesreća. Nu tištilo je prisutne još i više drugih, ozbiljnih briga. Zadnje dvie godine bijahu vrlo loše, žetva slaba, berba još slabija. U žitnicah (hambarih) malo žita, pivnice prazne, koruna (krumpira) malo, a svatko se pita, što će biti kašnje, jer je nova žetva još daleko? Tvornice i ostali podhvati u nemili dolaze škripac, jer već sada izradjeno neda se prodati. Što su ljudi kod kuće priredili: natkali platna, izradili robe stolarske, što su ženske izvezle liepih stvari: slabo se je tražilo.

Obća tuga uhvati i doktora Radenića, inače uvjek vesela. I on se zamisli u crnu budućnost i težke dane, kojim se nije moglo izbjeći. Oko njega stajahu zamišljeni Draškovčani. Nitko ni rieči. Tad se digne Matija Koren. Rodom iz susjedne Kranjske radi već više godina u tvornici šečera; čovjek mlad, bijaše dobar i marljiv radnik, ali nagao, brzo je stvari shvaćao ali i rado prigovarao; nu pametan čovjek mogao ga lahko uputiti.

— Eto, počme Koren, sada smo zakopali Kovačića. Koja korist, da je bio tako marljiv, pošten i uvjek pripravan dobro činiti? Za cieloga života radio je i mučio se kao rob, sada leži u grobu, a njegova je obitelj u najvećoj nevolji.

— Mato, odgovori Radenić, vi valjda i neosjećate, da u tom vašem pitanju ima koješta, više nego li možda i sami mislite.

— Nemojte krivo suditi, gospodine, hoće Koren. Nisam ja htio reći, da je Kovačić ludo radio baciv se u vodu da spasi diete. To bi morao učiniti svatko, komu je srdce na mjestu.

— Netreba da se pravdate, prijatelju, reče Radenić; nisam ja mislio, da korite pokojnika, što se je žrtvovao za tudje diete. Znam da niste tako mislili. Htjedoste valjda reći, da pokojnik nije pravo radio žrtvovav sebe da plati dugove svoga brata. S bog toga prigovarahu mu i drugi.

— Tako je, reče Koren.

— Dragi moj, nastavi Radenić, da li je djelo naše dobro ili zlo, nezavisi to ob uspjehu njegovom; jer da je tako, moralo bi biti dobro jedino ono, što nosi korist, a zlo što radja štetu.

— Tako nemislimo, primetne neki seljak. Ali ovo stoji: da Kovačić nije platio dugova svoga brata, nebi bio propao niti svoju porodicu na prosjački štap vrgao.

— Znam ja, kume Martine, odgovori doktor, da se o toj stvari već dugo govori ovako i onako. Jedni tvrde,

da Kovačić nije bio dužan platiti dugova svoga brata, a drugi vele, da je to morao učiniti. I ja mislim da je morao. Kad se dvojica dogovore, da će kakov posao zajedno obavljati, i kad svaki uloži stanovitu svotu novca, oba sklope družtvo, oba diele medju sobom dobitak ali i gubitak. Tko je primao dobitak neka nosi i štetu. Tako bijaše i sa Kovačićem.

— Da, hoće na to Abraham Leib, kramar i na glasu kao lihvar ciele okolice; — ali Kovačić nije se pismeno obvezao za dugove svoga brata.

— Znam, odgovori doktor, ali kod poštenih ljudi valja rieč toliko koliko i pismo. Ne, gospodine, vi morate priznati, da je Kovačić zaista bio pravi dužnik.

— Dopuštam, odvrati opet onaj, ali Kovačić mogaše se riešiti plaćanja, jer ga po zakonu nebi nitko mogao na to prisiliti.

— Vidite, nastavi doktor, Kovačić bijaše pošten i savjestan čovjek, pravi brat, pa je kao takav radio, premda je moguće da po zakonu nije bio dužan i da ga sud nebi bio mogao odsuditi da plati. Nu on je drugdje ljuto pogriešio.

— Gdje, zapita njih više?

— Evo. Kupujuć dobarce svoga brata imadjaše gotovine pritedjene do 700 for. Posjed stojaše ga 1000 for. Kad su se na čisto izveli poslovi njegovi i pokojnoga mu brata, ustanovljeno bje, da ima još neplaćena duga do 600 for. Da ga nije nesreća navela da kupi posjed bratov mogao je izplatit dugove, te bi mu još ostalo 100 for. gotovine; a tako ne samo da nije ništa platio, nego se je još novim dugom zadužio da izplati zemlje.

— Gospodine doktore, primjeti seljak Marko, ako je Kovačić bio više dužan, imao je više i vriednosti, njegov je posjed sada više nosio, pa je odatle mogao plaćati kamate.

— Meni se čini, odgovori Radenić, da vi još nerazumiete pravila: da svaki gospodar mora nastradati, koji više plaća kamata, nego li mu nosi dohodak. Komu nosi njegova zemlja tri forinte od stotine, a plaća svomu vjerovniku za uzajmljeni novac šest for. od stotine, taj se nemože uzdržati. A mi znademo jako dobro, da mnogi zahtievaju i viših kamata: osam, deset, pače i dvadeset for. od stotine.

— Dakako, odvrati Čekić, čestit ali vrlo nagao zanatlija; — sramota je, Kovačića utukoše lihvari, nedao im Bog sreće ni zdravlja. Da vlada naša više mari za dobro i sreću poštenih ljudi, nebi se oni zlodusi toliko po našoj liepoj domovini širili i krvavim znojem sirotinje bogatili!

— Prijatelju moj, odgovori ozbiljno Radenić, nemojte svega iskati od vlade, a niti naprečac suditi stvari i osobe prije, nego ste ih dobro proučili. Vlada nije svemoguća. Kao što po njenoj volji nedaždi i sunce nesije, tako nemože ona stvarati samo poštenih i savjestnih ljudi. Vlada se nesmije miešati u svaki sjetni gospodarski posao pojedina čovjeka; a naputke i savjete njenih ljudi često sviest nesluša. I ja sam odgovarao pokojnoga Kovačića, ali me neposluša, i nastrada.

— Zar nebi mogla vlada pronaći načina, da potrebnici dobiju uviek novca, kad ga uztrebaju?

— Jedva, odgovori doktor, ali ako bi i mogla, imala bi to činiti samo u slučaju, kad si ljudi sami inače nebi znali ili mogli pomoći. Vlada neima svoga novca, što dobije, to valja potrošiti na svrhe državne. Ako se nadje privatnih imućnih ljudi, bolje je, da oni uzmu takov posao u ruke. Gdje ni to neide, mora dakako i vlada postarat se, da se nadju štedionice, zadruge za vjeresiju seljaka, obrtnika i trgovaca. Ali i vlada nemože stvoriti česa neima; novac uzajmljuje se samo onomu, o kojem se drži da će moći i htjeti svoj dug platit,

dakle onomu, koji ima poštenja i imetka, i po tom dovoljno sjegurnosti. Vlada nemože nikomu dati vjeresije t. j. izposlovati, da se daje komu novac, ako neima nade, da bi ga mogao povratiti.

— Liepo, odvrati gorko krčmar Vinski; — dakle sirotinja mora da ostaje za uvjek sirotinjom i podložnicom bogataša?

— Nije tako, kume; tu nesmije biti ni gospodara ni podložnika. Ako i nemože svaki siromah biti bogatim, ali valja gledati, da mu bude lasnje živjeti. U našem Draškovcu mnogo je toga u ovom pravcu učinjeno; a znate, da smo najviše toga sami izveli; oblasti su nas doduše podupirale, na čem im budi liepa hvala, ali naša snaga bijaše odlučnom. Da vas uvjerim, da si sami moramo pomagati, morao bih vam razložiti, kako se odnošaji ljudi medju sobom uredjuju, te pokazati, da se svi poslovi ovoga svieta nedadu zakonom urediti. Morao bih vam dokazati, da je štetno zadirkivati u redoviti tečaj stvari, hoteć ih sa njihova obična puta svrnuti i navrnuti na drugi.

— Molimo, gospodine Radeniću, uzmu prositi svi prisutni, pripoviedajte, učite nas, rado ćemo slušati.

— Više netražim od vas. Ali tomu se hoće vremena, moji dragi, neda se to izpripovjedati sve u jedan dan.

— To nam je sve jedno.

— To je liepo. Ali znajte, tu neće biti dovoljno nekoliko ura, nego će trebati nekoliko nedjelja i mjeseca, dok se protumače sva pitanja, spadajuća ovamo. Danas nećemo početi; vrieme je prekratko, a meni valja još skočiti do udove pokojnoga Kovačića. U golemoj tugi njenoj imam joj prijaviti i nekoliko utješljivih viesti. Naš vrlo čestiti susjed, načelnik i vlastelin Malenić uzet će najstariju kćer pokojnikovu na svoj ponešto udaljeni majur, da pod nadzorom stare i izkušane ključarice Dore

prouči gospodarstvo; sinu, koji već i onako radi u tvornici, kani njegov gospodar povećati plaću, jer je dječak dobar i marljiv; a naš čestiti gospodin župnik pobrinu se, da nećak Kovačićev dodje u K. u pjestovalište. Uz to neću prešutiti, da ste vi svi redom obećali, da ćete sve poslove gospodarske u vrtu njenom sami obavljati, svagdje gledat pribavit joj radnje, primjerene njenoj dobi i što bolje plaćene.

Radenić niti nepisnu o tom, da je sve to učinjeno njegovim nagovaranjem i njegovom ponukom. Ovim htjede svojim slušaocem dokazati, da je čovjek u istinu upućen jedan na drugoga u svakoj nevolji, da se odatle još najprije može očekivati izdašna pomoć; da možeš dobro činiti svomu iskrnjemu ma i nisi imućan.

— Eto prijatelji moji, nastavi doktor, recite mi, što je povod tomu plemenitomu natjecanju? Poštenje i požrtvovanje pokojnoga Kovačića. Mato, mislite li još, da pokojnikove krieposti ništa nekoriste njegovoj porodici?

— Istina, koriste, to uvidjam; ali ipak evo ovo je istina: bijaše pošten i savjestan, a u plaću za sve to dobije: siromaštvo i smrt. Moje pitanje dakle jošte nije riešeno.

— Imate pravo, Mato, ali na to pitanje neda se sa nekoliko rieči odgovoriti. Tu treba obširna razlaganja. Ako vas je volja, dodjite buduće nedjelje ovamo, pa ćemo o tom razgovarati.

— A doći ćemo dakako i mi, ozove se Jovanović. Ako i nismo jednoga zakona, a mi smo opet istoga naroda, pa krstili se ovako il onako.

— Evala prijane, odgovori Radenić, baš vam hvala. Tako govori čestit i razborit čovjek. Budi zakona kojega te volja, zato odgovaraš bogu i svojoj savjesti. Ali budi dobar, pošten; ta nikada se nediele narodi po vjeri. To je stara istina; tko radi inače, zlikovac je, koji rabi svetinju — vjeru, da zavadi rodjenu braću. Zato dodjite svi

bez razlike, dodjite evo pred crkvu; bude li liepo vrieme, sjesti ćemo poslije večernje ovamo, pod ovu lipu; bude li kišovito, zamoliti ćemo gospodina načelnika i učitelja, da nam otvore školu.

— Drage volje, odgovori prisutni učitelj, koji je velikom pažnjom slušao svaku doktora Radenića, te se i sam radovao budućim razgovorom. — Obrekav da će se buduće nedjelje opet sastati, družtvo se razidje. Doktor Radenić ode do udove Kovačićeve, da joj donese utjehe i saobći ugodnih viesti, tičućih se budućnosti njene i djece joj.

PRVI RAZGOVOR.

ČOVJEK I SVIET. NAČELA ĆUDOREDBE (MORALA).

U Draškovac i bližnju okolicu doselio se priličan broj radnika iz drugih krajeva Hrvatske, a ne manje takodjer iz susjednih zemalja. Loša prijašnja godina djelovaše nepovoljno na seljaka, obrtnika i tvorničara; težaci i radnici počeše mrmljati, a doktor Radenić bojao se još i gorega. Zato mu je bilo vrlo drago, da se je na urečenu nedjelju našlo množtvo ljudi na razgovor. Podukom i savjetom mišljaše, da je moći odkloniti prieteće opasnosti i zapriečiti možda ozbiljne nemire.

Došav medju puk pozdravi doktor prisutne prijateljski, a zatim poče govoriti najprije o tom, da je bog u vječnoj mudrosti svojoj uredio sve što je na svietu, da je ovomu dao zakone nepromienljive, koji vladaju svemirom. Radenić nastojaše uputiti svoje slušaoce, kako se iz prividnih opreka u prirodi, iz tobožnjih protuslovja ipak na koncu razvija divan sklad (harmonija); da je borba, opažana medju različitimi silami, povodom, te se sviet neprekidno pomladjuje. Mnogo je toga, reče medju ostalim, česa na prvi mah neshvaćamo, ali razmotriv ga pobliže opažamo, da spada u veliku osnovu, da se sve prepirke napokon razplinjuju u spokojnosti. Više

nego najoštroumniji dokazi govori veličanstvo prirode i zakona njenih o vječnoj mudrosti tvorca svieta. Ali ne samo to, ja ću vam, reče doslovce Radenić, u budućih razgovorih dokazati, da vječni zakoni drže u ravnovjesju i u granicah samo kretanje i same borbe u prometnom životu ljudskoga družtva, da se uzprkos prividnih bludnjah u odnošajih, ipak sve razvija u obće dobro.

Iz ovih razmatranja razviju se tada razgovori sa slušaoci, medju kojimi bijaše ih svakoga stališa: gospode od poglavarstva obćinskoga, od županije i suda, vlastele, seljaka, zanatlija, kramara, krčmara i radnika iz tvornice. U tom družtvu sjedjahu gotovo sve već prije spomenute osobe, izim njih došla je i znatna množina drugih. Tu vidimo: seljake Pecina i Markovića, ovaj potonji bio je čovjek imućan, izvrstan gospodar, kojemu se u cielom gospodarstvu poznalo, da je dobro i savjestno učio na križevačkoj ratarnici. Kramar Abraham Leib, Izraelićanin, kakovi gotovo svuda po našoj domovini drže dućane, okretan kao i drugi njegovoga zakona, a gizdajuć se ne malo svojim površnim znanjem; seoski kovač Gvozdić, čovjek nagao, ali inače dobra srdca; krčmar Prodanov, koji je vrlo žalio, što se ti razgovori nedrže u njegovoj krčmi, košaračar Mirko Pletić, čovjek marljiv i pošten, stolar Stranski, načelnik obćine gospodin Malenić, učitelj gospodin Marić itd. A našao bi se dakako i gospodin župnik, kasnije dolazili su i vlastnici spomenutih tvornica, koji su kad što i sami uzeli govoriti, da ovo ili ono razlože. Valja još spomenuti da g. Malenić nije ni jedan put izostao, te svojim primjerom mnogo doprinosio, da su ljudi marljivo dolazili slušati poučna razlaganja svoga prijatelja Radenića.

Doktor Radenić najljepše je bio počeo dokazivati, kako sve, što je na svietu tako stoji u tiesnom medjusobnom savezu, da se neda ni pomisliti jedna jedita promjena,

a da nenastane obćenita smutnja pače i obstanku čovjeka pogibelj zaprieti. Tad će seljak Marković:

— Slušajuć vas, gospodine doktore, morao bi čovjek reći, da je sve na zemlji da nemože bolje biti. Ipak nije tako. Spomenut ću samo jedno: zašto je n. pr. zemlja toli tvrda onomu, koji ju mora orati i kopati?

— Drago mi je, odvrne Radenić, da pitate; tako ću vam moći u primjerih dokazati, da se na ovom svietu mora sve raznim svrham prilagoditi. Moj Markoviću, vi velite da je zemlja pretvrda. Znam, da bi se dala laglje orati i kopati, da je mekana, skroz prhka, rahla. Ali kako bi na takovu tlu kuće gradili, kako bi iz takove zemlje niknulo stablo, gdje bi lahka i prhka zemlja mogla držati često daleko razširen korjen hrasta ili bukve? Nebi li jak vihor izkorjenio drvo, oborio kuću?

Niste vi u ostalom sam, komu je zemlja odviše tvrda. Koliko sam puta čuo našega čestitoga Primorca vikati i psovati, čemu je kamen, što ga kopa, onako tvrd? A jamačno je i Gvozdić ne jedan put jadikovao, zašto želiezo treba toliko vrućine, dok se umekša?

— Istina je, odgovoriše oba; ali bome nije nam zamjeriti, težko služimo koricu hljeba.

— Vjerujem, prijatelji moji. Mogao sam još spomenuti i moga susjeda Javorića. Koliko je puta sjekuć u šumi drvo, pjesmicu izmienio psovkom ili jadikovkom, jer ga je tvrdo drvo jako izmučilo.

— Moguće da je tako, odvrati spomenuti; ali kako da nečinim gospodine, drvo je kao gvoždje, a koliko sam puta sjekiru otupio na tvrdom hrastu!

— Nekorim vas s bog toga; ali ipak nesmije se tvrditi, da u svietu nije sve mudro uredjeno. Da nije željezo onako tvrdo, kako bi njim zemlju parali (orali), kamen lomili, drvo sjekli? Da nije kamen onako čvrst, tko bi od njega mogao kuću graditi? Da nije drvo onako žilavo, tko bi ga mogao rabiti pri gradjenje naših

kuća, krovova, brodova i za mnoge druge stvari? Ljudi prigovaraju svaki čas i svačemu; nisu im s voljom četiri dobe u godini: u ljetu viču na vrućinu, a nemisle, da bez nje nebi mogli usjevi dozrieti; u zimi jadikuju sbog jake studeni, a zaboravljaju, da studen mora pripravljati u tlu tvari za buduću žetvu. Tako mnogo toga psujemo i odsudjujemo, a ipak je potrebno našemu obstanku, životu. A kao što zakoni, vladajući vidljivim svietom, stvaraju najdivniji red i sklad, tako ćemo imat priliku jednakim se načinom diviti i zakonom družtva ljudskoga.

— Ja ipak mislim, uplete se tu seljak Pecin, da nije baš sve najbolje, što imamo i vidimo na ovom svietu. Ili, mislite li, gospodine, da se bolesti, kuga, nevolje, glad, poplave, tuča i druge nesreće, što no polaze zemlju našu, moraju takodjer računati medju dobročinstva, a da i negovorim o zvieradi, što ozledjuje ili umara čovjeka?

— Kume Pecine, nisu to baš dobročinstva, prem se i takove nevolje moraju uzeti kao nuždne za uzgoj čovjeka. Mnoge tih nesreća posljedica su vlastite neopreznosti i vlastitih pogriešaka. Nije li možda istina, da je ono često prava blagodat za ciele prediele, što je može biti za pojedinca nevolja ili muka. Pomisli samo na bure i oluje, koje čiste zrak i donose blage kiše. Mnoge nesreće, na koje žalimo, pokazuju se koristne u toliko, jer tjeraju čovjeka da napne svoje sile, da sabere sva svojstva, kako da se u buduće otme takovim neprilikam; jer predočuju pojedincu velike probitke, koji nastaju iz udruženja sila u zajednicu; jer često bûde i razvijaju ljubav prama iskrnjemu, potiču na dobra djela.

Tako evo dolazim da govorim o čovjeku i njegovomu opredieljenju, svrhi njegovoj. Čuli ste jamačno govoriti: čovjek je najplemenitije biće na zemlji. To je istina. Čuli ste na dalje, koja svojstva čine čovjeka takovim. To je snaga uma, dana jedinomu čovjeku, kojom se ujedno bitno razlikuje od onih stvorova, koji takodjer ćute, traže, zahtievaju, ali neimaju samosviesti poput čovjeka, neoživljuju ih umne sile, nemogu kao čovjek svaku pojedinu duševnu djelatnost promatrati, razsudjivati. Zato krivo misle koji tvrde, da ljudski um nije ino nego pojačana duša životinje; on je posve druga nova sila više vrsti, koja proniče cieli život naš, koja diže čovjeka na posve drugi, viši stepen spoznanja i djelovanja. I životinja osjeća, predstavlja si, ima požuda, koje se tiču neposredno stvari i odnošaja u svietu, ali ničim nije dokazano, da može o svojih osjećajih, požudah itd. razmišljati, prosudjivat ih, te upoznati ih kao dobre ili nevaljane. Zato mudraci razlikuju u čovjeku niži i viši duševni život.

Kao što ima svako biće, tako ima i čovjek kao središte (centrum) svega stvorenoga svoje opredieljenje, svoju svrhu. U čovjeku usredotočuju se sve bitne sile naravskoga i ćudorednoga poredka u skladu, um ga uzvisuje nad sva ostala bića na zemlji i postavlja u živi odnošaj sa tvorcem njegovim; njegova je dakle svrha, da razvija svoju osobnost t. j. sebe, svoju umnu i tjelesnu snagu u svih odnošajih do što višega stepena. Čovjeku su dana svojstva, pomoćju kojih može se neprekidno razvijati i usavršivati, ali sama ta svojstva traže družtvo ljudsko, jer u zajednici mogu uspješnije djelovati. Svaki nas mora biti proniknut uvjerenjem, da je čovjek upućen na čovjeka, da medju ljudmi mora biti tiesna sveza, da im je svrha: živiti zajedno i ljubiti se kao braća. Svatko mora svoj život podložiti velikim zakonom božjega poredka, svoja djela zakonu ćudorednomu, dužnostim, koje um propisuje.

Naumio sam govoriti o velikih poslovih družtva ljudskoga, zato je pako nuždno točno poznavati ove dužnosti.

Za ljude i njihovo medjusobno obćenje postavlja se prvo i najveće načelo ovo: postupaj prama drugim onako,

kako bi želio, da drugi s tobom postupa. Ovo načelo nije možda novo. Vrlo je staro. Vi ste ga jamačno već čuli izreći, samo drugimi riečmi. Ali rieči neodlučuju. Odlučuje smisao njihov. Ovo je načelo pravi temelj zajedničkoga života u družtvu ljudskom. Bit će prilike još više govoriti ob ovih stvari.

Jednakim načinom znade se, da i naše razne vjeroizpovjesti upućuju i zapoviedaju, da je čovjek dužan živiti ćudoredno.

— Hm, gospodine doktore, zar nas neuče i zakoni, što nam valja raditi, a česa se kaniti? Tako pita pisar kotarskoga suda Škudić.

— Poznajete li dobro zakone državne i propise vladine? Za sebe smijem reći, da sam ih prilično proučio. Nu znademo iz svagdanjega izkustva, da medju pravom, koje se izrazuje i u zakonih svjetskih i medju ćudoredjem, ima razlike. To isto potvrdjuju i veliki pravnici i filozofi. Pravo i ćudoredje jesu dvie različite vrsti, dva oblika ili dva načina, kako se ima oživotvoriti dobro i plemenito; nu pravo ima pred očima poglavito sama djela, čine kao takove, ćudoredba pako uvažuje razloge (motive), koji privoljuju na ovo ili na ono djelo. Što propisuje pravo, zakon, to se mora izvesti, a tko neće s dobra, bit će prisiljen. Za propise ćudoredja neima prisilnih sredstva, da se pojedinac primora, da ih izpuni. Al dakako odatle nesliedi, kao da možda nebi bili dužni izpunjivati propisa ćudorednih zakona. To bo traži od nas um, koji ih posve odobrava, smatra ih skroz primjerenimi biću ljudskomu. Tko pazi zakone ćudoredne i po njih živi, osjeća blaženi pokoj u svojoj sviesti, javno ga mnenje poštuje, pače jače ga uzvisuje nego li onoga, koji sliedi strogo samo propise zakona, jer čovjeka na obdržavanje zakona mogu primorati, ali često ne na ovo drugo. A isto tako svi pošteni i razumni odsudjuju čovjeka nećudoredna, a progoni ga i vlastita savjest.

Odavle dade se dosta lahko razabrati, da nije sve ono i proti zakonu, što je proti ćudoredju, n. pr. zavist, mržnja, itd.; a opet nije sve ćudoredno, što dopušta zakon. Primjera imade za to dovoljno. Ima država, gdje zakon nezabranjuje vjerovniku zahtievati i velikih kamata od svoga dužnika, onaj ih dakle može iskati, i ako to čini, nevredja zakona, ali ipak neradi dobro. To isto čini, tko pokupi tražbine dužnika, pa nahrupi tada cielom povorkom tužba proti njemu, da ga upropasti. Napokon dobar primjer o tom daje nam i naš pokojni Kovačić. Svjetski zakon nije ga silio da plati dugove svoga brata, ali tražio je to zakon ćudoredni. Da iztaknem još jedan primjer. Zakon traži od nas, da plaćamo porez, dajemo vojnike, da sjedimo kao porotnici kod suda, itd.; ali zakon nezapovieda, da ljubiš svoju domovinu, da prinosiš još i drugih žrtva za njen napredak, da odbijaš povrede nanesene u drugom obziru svetinjam narodnim. A ipak dužni smo to činiti, zahtieva to naša savjest, pače to je jedna od prvih i najvećih dužnosti svakoga nas. Ta tko da neljubi zemlju, u kojoj je sve što imaš, što ti je sveto i milo ovdje na svietu, koju su ciela koljena dragocjenom krvlju branila od svake ruke neprijatelja? Za to mora svatko osjećat svojom dužnošću sve činiti, što može usporiti duševni i gospodarski napredak predrage domovine. Ljubav prama domovini uspaljuje na žrtve, kriepi u stradanju, hrabri da se lasnije podnose progonstva, koja su svagdje u svietu pravi otačbenici morali podnositi. Ovo je veliki hrvatski pjesnik vrlo dobro osjećao, zato klikće:

Bože živi i razžari
Svetu vatru rodoljublja,
Svako srdce budi zublja,
Svako oko budi plam,
Da s narodne svete stvari
Sav uzplamti narod nam.

Pravi rodoljubi svagdje se u svietu poštuju, premda kadšto istom poslije smrti njihove ili kad nastanu bolja vremena, kojih osvit njihove su žrtve omogućile.

Eto kako je važna ćudoredba. Nemislim u ostalom razlažuć njena načela zaniekati zakonom ljudskim velikih zasluga, što ih zaista imadu za čovječanstvo. Družtvu su vrlo koristni, nuždni su uvjet zajedničkoga života. Nu ti zakoni šute o gdjekojih stvarih, — što nemože inače ni biti — koje ćudoredba propisuje ili zabranjuje.

— Na kraj konca, čemu nam jedno i drugo, primjetne trgovac Leib. Zakon, ćudoredje i vjera: ovo troje, veli se, kazuju čovjeku put, kojim mu valja krenuti. Ja mislim, da nam svega toga netreba. Vlastita korist, tu je najbolji kažiput. — Ovo je govorio Leib onakim glasom, kako čine obično ljudi, koji po novinah polove kojekakve puste rečenice, a nerazumiju njihova smisla.

— Je li to vaša zbilja, gospodine? Vi ste putovali po svietu, zar ste se o tom zaista uvjerili? Varate se, dragi gospodine; da neima ovoga trojega, čovječanstvo moralo bi podpuno podivljati, pretvorilo bi se u čopor vukova u spodobi ljudskoj. Ako ste možda htjeli reći, da ispunjivajuć naše dužnosti radimo i promičemo uvjek vlastito dobro, tad se s vami slažem, jer to dvoje stoji prema onim vječnim zakonom uvjek jedno uz drugo. Ali nisam porazuman s vami, ako kanite korist pojedinca osnovati na javnom ćudoredju.

Malo prije rekoh, da se naša dužnost i naš boljak uvjek podudaraju, ali odatle nevalja zaključiti, da treba uvjek pitati, je li nam koristno, kad se ima dužnost izpuniti. Vrlo često-bo držimo ono za dobro, što nam se mili, što je prema našoj udobnosti, našemu ukusu, pače i što je prema našim hirom. Takovom bludnjom obraća se naša prava korist u štetu; ćudoredju nestaje temelja, i bilo bi toliko ćudorednih zakona, koliko ima ljudi.

Pravo ćudoredje pako treba da je za sve ljude, za sva vremena i sva mjesta uvjek jednako.

I ovim završit ćemo današnji naš razgovor. Kad se opet sastanemo, razpravljat ćemo više o stanju čovjeka na zemlji.

DRUGI RAZGOVOR.

STANJE ČOVJEKA NA ZEMLJI; STANJE ČOVJEČANSTVA MALO PO MALO IDE NA BOLJE.

Radenić je vrlo prijazno započeo svoje razgovore, svakomu je bilo slobodno pitat što je htio, a to se je njegovim slušaocem tako svidilo, da ih je već na drugi razgovor došlo znatno više.

Prvi uzme rieč Škudić:

— Vi ste onomadne rekli, gospodine doktore, da je ovdje na zemlji sve liepo i dobro uredjeno. Meni ipak nije to jasno, ta svakdanje izkustvo pokazuje nam, da tu ima i mnogo zla.

— A naročito, doda još Gvozdić, kako je to, da opačina toliko puta slavje slavi, a poštenje strada?

— To se dade, dragi prijatelji, protumačiti vrlo jednostavno naravju čovjeka i njegovim stanjem na zemlji. Upravo sam danas nakanio o tom govoriti. Pitate, zašto su nevaljalci često sretni, dočim poštenjaci nedolaze do ničesa? A zar se je zbilja tomu čuditi? Lopov se može poslužiti svimi onimi sredstvi, kojimi i pošten čovjek, a uz to se laća i takovih prilika, da se obogati, kojih pošten čovjek nikada neće upotriebiti, jer je pošten. A bi li vi, moj čestiti Gvozdiću, htjeli na taj način postati bogatašem?

— Nebi vjere mi, gospodine doktore; ali ipak je to neugodna stvar.

— Dopuštam, Gvozdiću, prem se takovi slučajevi nesbivaju toli često. Ako nevaljanac postane bogatim, svakomu to pada u oči; propadne li, svatko drži, da je to stvar sasma naravska, da je pravo, što je propao. Ako pako pošten čovjek marljivošću, urednošću i štedljivošću dodje do imetka, svatko veli: to je pravo, krvavo si je zaslužio, nitko se tomu nečudi. Nu vi valjda htjedoste pitati: kako se slaže sa vječnom pravednošću, da su opaki sretni? Zašto u obće postoje u položaju i odnošajih ljudi takove razlike? Prijatelji moji, istina je, kadšto smije se sreća i nevaljanu čovjeku. Ali to dokazuje, da s ovim životom neprestaje sve, da se nezaključuju svi računi. Ako si naš ograničeni um i nemože jasno protumačiti, kako će se jednom to sve izravnati, nu da se hoće izravnati, za to nam jamči pravednost, koja je uzev sve u jedno ipak temeljni kamen poredka u svietu, što priznavahu od vajkada svi veliki učenjaci naroda. K tomu nije nam dano da čitamo u duši onih pojedinaca, koji su si nepravednim načinom, na štetu svoga iskrnjega, sagradili tobožnju sreću. Toliko se ipak može tvrditi, da se nikakovim blagom na svietu nemože kupiti mir duše i pokoj sviesti. Liepo hrvatska poslovica veli: bolji je dobar glas nego zlatan pâs!

A na drugo pitanje: zašto ima medju ljudmi na zemlji takove razlike? odgovaram: jer je čovjek družtveni stvor, jer mu je opredieljeno, da živi sa sebi jednakimi; jer istom u družtvu razvijaju se razne sposobnosti srdca i uma pojedinca, istom ih družtvo napućuje, da si imadu medjusobno pomagati. A jer svi nisu jednako stvoreni, nemože biti drugačije, nego da ima jakih i slabih, velikih i malenih, umnih i budalastih, bogatih i ubogih.

— Eto ti ga, vikne Pletić stolaru Stranskomu, znao sam, da će na to doći. Vidiš moj Mirko, mora biti ubogih,

kao što smo nas dva, da rade i da gospodi bogatašem ničesa neuzmanjka.

— Počekajte Petre dok svršim, odvrati Radenić. Možda ću vas ipak uvjeriti, da bog skrbi jednakim načinom za sve. Istina je, dobru stoji uviek o boku zlo, radosti tuga; nu ipak sva dobra skupa nadkriljuju sva zla. Često smo sami krivi jadom, koji nas progone. A napokon valja znati, da vječna providnost nikomu nije namienila trajne i podpune sreće.

— A svim nevoljam, neprilikam i tugam, što ih trpimo, pridružuje se eto još i skupoća, povikne seljak Mitrov.

— Govorite, prijatelju Mitre, o nevoljah i neprilikah, i neimate krivo, jer nas te prate u cielom životu. Da čovjeku nije ništa drugo naloženo, nego dužnost da radi, već tim bi mu se bio naprtio znamenit teret. Nu to vam je zakon prirode, njemu se valja pokoriti; ako mu se drage volje podvrgnemo, laglje ga nosimo, jadikovanjem i protivštinom postaje nesnosnijim. A recite sami, nebi li bio život bez radnje užasno dugočasje, nebi li, nevježbajuć svojih sila, tjelesno i duševno propali? Ne, nevolje i zla života nemogu se izvoditi iz radnje, ali naprotiv mnoga stradanja naša potiču iz vlastitih pogriešaka.

Kovač Gvozdić, koji bi bio rado svoje ubožtvo na tudja ledja svalio, zaleti se doktoru u rieč:

— Zar sam ja kriv gospodine doktore, da je požar uništio polovicu moje kuće, marvinska kuga upropastila mi blago (marvu)? Je li moja pogrieška kriva, što se je srušio krov na mojoj staji te mi ubio dobru kravu?

— Dragi moj kume, nerado diram u osobe; ali pošto ste sama sebe ovdje postavili za primjer nesreće, moram nešto odgovoriti. Istina, niste vi sam krivi, da vam je kuća izgorjela; ali ta se je nesreća dala ukloniti, da ste si diete liepo poslali u školu, mjesto što ste ga ostavili kod kuće te mu dali žigice da se njimi igra. Svakako

pako mogoste se sačuvati od štete, da ste si, kako sam vas nagovarao, dali kuću osjegurati. Velite: nisam ja kriv, da mi je pošast uništila volove, da se je staja srušila i kravu ubila; ali zašto niste ugnuli onu gadnu kaljužu od svoje staje, koja je prouzročila i bolest marve i oštetila samo sdanje? Vaši susjedi, pače i sam gospodin načelnik moljahu vas, da ju uklonite za vremena, ali vi ste odgadjali od dana na dan. Je li dakle nesreća sama došla na vašu kuću, niste li ju sami svojimi pogrieškami sakrivili?

Gvozdić umuknu. Prodanov priskoči mu u pomoć i da ga rieši velike zabune navede za primjer nesreću pokojnoga Kovačića, koja jamačno nije potekla iz pogrieške pokojnikove, nego iz plemenite požrtvovnosti.

— Što se je u istinu dogodilo, toga neniečem, odgovori doktor; nu mi smo već o tom govorili, da je i Kovačić uz veću opreznost mogao umanjiti nesreću, koja snadje njegovu obitelj. I sadanje nepovoljne okolnosti daju mi povoda da vam dokažem, da se opreznošću i obzirnošću dade gdjekoja bieda odvratiti. Ako nam prieti skupoća, tomu zaista nismo sami krivi. Ali razboritošću možemo joj izčupati najoštriji žalac. O tom drugi put više.

— Gospodine doktore, primjeti starina Milić, govoraste o svakakvih neprilikah, ali nespomenuste zala u našem životu, kojim neima lieka, a to su: starost i nemoć.

— Imate pravo, starče moj, ali ja navlaš nisam govorio o starosti kao o nesreći. Ta tko nebi htio ostarjeti?

— Takvih neće biti mnogo, vikne više glasova.

— Govoreć o nesreći, netreba dakle spominjati starosti. Starost postaje biedom samo onda, ako se je živilo neoprezno, ako u mladosti nismo nastojali radnjom i štednjom namaknuti si sredstva za vrieme, kada se više nemože raditi. Ako pako nesreća i bieda nedaju spravljati „bieli novac za crne dane“, dolazi nam u pomoć

družtvo ljudsko sa raznovrstnimi dobrotvornimi zavodi. Ali nebrinu se samo siromasi za kasniju svoju starost; na nju misle jamačno svi. Tko neprolazi kroz život poput nerazumne životinje, misli, mora misliti na svoju i na budućnost svoje djece. Jedno i drugo potiče čovjeka na radnju pa i u tom smislu prikazuje se radnja kao blagotvorni zakon providnosti božje.

Čim više razmišljate o tom, tim prije morate se uvjeriti, da nevolje ovoga svieta neprekidno potiču i nukaju, da skupimo i upotrebimo naše sile i sposobnosti, a tim postaju pravim blagoslovom za čovječanstvo.

— Hm, gospodine doktore, uze rieč seljak Knežević; nezamjerite, ali bome meni je vrlo težko vjerovati, da su: skupoća, marvinska kuga, bolest grožđja, kolera itd. stvari spasonosne.

— Znam, susjede, da je to težko vjerovati, nu istina je, da nam providnost nešalje tih zala bez uzroka i stanovite namjere. Nemojmo misliti, da će uvjek ovako biti, kao što je sada. Kad nas snadju takve nevolje, treba da se čovjek sjeti, da nije sam na svietu, da živi u družtvu. Biede takve oštre naš um i naše razmišljanje. U takovih nesgodah valja da stradajućemu bratinski u pomoć priskočimo, ta vi ste se već svi osvjedočili, koliko suza može darežljivost otrti, koliko dobra učiniti. A je li nevolja nadošla, treba joj junački gledat u oči, napeti sve sile, da ju što prije odklonimo, a za budućnost okoristit se stečenim izkustvom. Naši starci umiju mnogo pripoviedati ob užasnih bolestih, o koleri, i ja vas mogu uvjeriti, da su one kadšto desetinu ljudstva pomorile. Danas nisu već ni s daleka onako strašne niti pogibeljne. Razmišljanjem, izkustvom i napredkom u znanosti umanjila se pogibelj; danas je pomor u prosvjećenih država Europe znatno manji. Samo ću vam jedno spomenuti. Boginje (koze) još su pred kakovih sto godina užasno

harale medju pučanstvom. Danas su riedke i nepogibeljne. A znate li čim se je to postiglo? Ciepljenjem boginja.

Eto naš Draškovac najbolji nam daje primjer, kako se može nezdravo mjesto, u kojem je ljudstvo silno umiralo, pretvoriti u zdravo. — A kao što nisu više tako strašne kužne bolesti, tako je i glad, nekoč strah i trepet naroda, izgubio puno od svoje strahote. Množina pusta zemljišta obradjena je, poljodelstvo se popravilo i usavršilo, nove se vrsti bilina goje. Ako jedna pofali, uspije druga. To je jamačno sve dobro i koristno, svemu pako tomu dadoše povoda nevolje; pače neću pogriešiti reknem li, da zla svake ruke i biede mogu biti i koristne čovječanstvu.

— Istina, primjeti Gvozdić; ali svi ti probitci polučeni su ipak radnjom, naporom, dakle na mjesto jednoga zla došlo je drugo.

— Varate se prijatelju. U mnogih slučajevih ublažuje radnja duševna nevolje tiela; a tko da se tuži na okolnosti, na stanje, u kojem čovjek postaje bogatijim na izkustvu, uvidjavnosti i ćudorednosti? Ma koliko se mi tužili, život ljudski u svakom se je pogledu popravio. Danas se više ni s daleka netreba mučiti, kao u staro doba; danas je život naš udobniji, manje izvržen zlu i nepogodam. Ali za to valja neumorno razvijati i sgodno rabiti duševne sile, pa tako i u buduće činiti. Koliko je u naše doba nastalo preliepih zavoda na obću korist, a izumiše ih misaoni prijatelji ljudskoga koljena! Bit će još sgode govoriti o tih dobrotvornih zavodih.

Slušaoci Radenićevi nemogahu ipak nikako zaboraviti, da je žetva ljetošnja bila loša, da će nastati skupoća; zato je sad ovaj, sad onaj opetovano zapitkivao, kako će se živjeti kraj velike skupoće, koja će jamačno zavladati. U tom smislu progovori krojač Iglić:

— Sve je liepo, gospodine doktore, i ti zavodi mogu biti vrlo koristni, ali ipak nedokučujem, kako će ljudska

oštroumnost nadoknaditi onaj manjak u žitu, koji mora nastati usljed slabe žetve lanjske i ljetošnje.

— Reći ću vam odmah, moj poštovani susjede, a tim ujedno navesti novi primjer, koli je mudro božja providnost sve uredila. Podnebje u raznih krajevih na zemlji je različito. Tako se mienja i vrieme. Nikada se s toga nedogadja, da bi na cielom svietu u istoj godini jednaka vladala nerodica. Dok mi stradamo, drugi obiluju možda i preobiluju. Što dakle da činimo? Valja nam iz takovih krajevah pribaviti si onoga, česa trebamo a neimamo. Istina, više puta mora se potrebno žito nabavljati iz dalekih zemalja; a dovaža li se, kao što evo ljetos, sbog neopreznosti, ponešto kasnije, eto straha od skupoće. Nu mi znademo, da Rusija ima dosta žita, nije se dakle bojati glada. A vi sami jamačno dobro uvidjate, da je žito skuplje, ako se mora iz dalekih krajeva dovažati, kao što razumijete, da se trgovina sa žitom nesmije priečiti, jer svaka takova zaprieka poskupljuje robu.

O tom predmetu trebalo bi još puno govoriti, nu prije toga valja još koješta razpraviti. Vratit ćemo se dakle kašnje na ovu stvar.

TREĆI RAZGOVOR.

POTREBOĆE LJUDI TEMELJ SU OBITELJI I DRUŽTVA, TER IZVOR SVEGA KORISTNA NA SVIETU.

Strah, da će živež poskupiti, rasao je od dana na dan. Znalo se je izviestno, da nije samo Hrvatska imala lošu žetvu, da je ista bieda snašla i Ugarsku, Česku, Galičku, pače i neke susjedne države, naročito Njemačku i Italiju. Narod se uzplahirio. U nas već se je prijašnje godine tužilo na slabu žetvu, ljetošnja bijaše još lošijom. Našlo se ljudi, koji su uzeli vikati na neke trgovce, da su nakupovali silna žita uz lahku cienu, pa neće da ga sada prodavaju nego čekaju dok još jače poskupi, kako bi što laglje sviet konačno upropastili.

U Draškovcu bijaše na sreću sve mirno, odrasli muškarci drage su volje polazili poučne sastanke Radenićeve, čemu se on vrlo radovao, držeć, da će tako moći uspješno djelovati na pučanstvo.

Kad se danas opet našao liepi broj slušaoca započe on ovako:

— Vaše pouzdanje, prijatelji moji, uviek mi bijaše milo, u današnjih okolnostih ja ga osobito cienim. Možda će vam moje izkustvo biti na korist. Zadnji put smo govorili, da svako zlo ima uza se i dobra, da ovo potonje obično nadmašuje ono prijašnje; da zla, koja nas snadju,

dolaze često od našega neznanja, naših pogriešaka, naših strasti ili naše neopreznosti. Danas razgovarat ćemo o tom, kako bi se zlo koje razboritošću i odvažnošću moglo odkloniti.

Znadete, da ima svaki čovjek nečesa što treba, da ima svojih potreboća.

— Znademo, znademo vrlo dobro, poviknuše u jedan glas Gvozdić i više seljaka.

— Potreboće te moraju se podmiriti. Ako hoćeš živjeti, moraš svaki dan jesti i piti. Čovjek dolazi gô na zemlju, treba mu odiela; treba kuće i ognjišta. To se sve neda nabaviti bez muke, valja napeti tielo i duh. Bez muke neima mûke.

— Istina je, oglasi se opet više slušaoca.

— Ali potreba je samo dotle muka, neprilika, dok je nepodmiriš; čim je namirena, nije više muka, postaje užitkom. To je jamačno svaki nas osjetio, kad se najede ili napije. Vidite dakle, kako i ovdje od zla nastaje dobro.

— Ali, gospodine doktore, digne se Mato Koren, ja znadem da ima dosta ljudi, koji i neznaju što je muka, a vrlo mnogo uživaju. Sa malo muke dolaze do prekrasna života. Čemu je to tako?

— I o tom ćemo govoriti. Za sada budi vam rečeno, da nije sve zlato što se sjaje. Bogataši nisu baš uvjek tako sretni, kako se komu čini. Malo kada stradaju, zato i neosjećaju prave slasti, kada podmiruju svoje potreboće.

— Moguće da je tako, doda Jovanović; ja pako znadem, da neima većega veselja, nego ako nabavim ženi i djeci stvar, koju si već davno žele. Naši gavani jamačno nepoznavaju takove radosti.

— Istina je, kume moj. Ali da idemo malko dalje. Ima mnogo ljudi, koji velikom mukom prolaze ovim svietom, nu ima ih razmjerno malo, koji nebi mogli podmiriti najprečih potreboća. Eto ovo nas potiče da učinimo ovdje malenu razliku.

Nije težko označiti najpotrebitije svakomu stvari: hranu, pilo, odielo stan i — barma kod nas — ogriev. Ali i ove potrebne stvari nisu svagdje i u svako doba jednake. U toplih predielih drugačije su, a drugačije su u mrzlih; a postoje tu još i druge kojekakve razlike. Mnoge potreboće sami izmišljamo. Deder uzmite čovjeka divljaka iz amerikanskih šuma ili afrikanskih pustara, pa ga sravnite sa najsiromašnijim hrvatskim seljakom, zanatlijom ili radnikom u gradu. Kolika je tu razlika! Samo da nešto spomenem. Danas i najsiromašniji radnik mora imat žlicu, nož i vilice kad jede, odieva se platnenom rubeninom, u zimi suknom. Toga svega nepoznaje divljak iz Afrike ili Amerike. Ima dakle stvari, o kojih naš seljak misli da nemože bez njih živjeti, a divljak neima ni pojma o njih. Ali čemu posizati tako daleko; ogledajmo se kod kuće, kolike razlike medju ljudmi raznih striliša glede potreboća! Bogataši u gradu misle da bez ove ili one stvari nemogu biti, ta ista stvar bila bi čednomu gradjaninu, majstoru možda neki, ali našemu seljaku sjegurno pretjerani luksus. Netreba nego da pogledamo, koliko i kakova odiela treba imućnik, čedni gradjanin, i priprosti seljak. Tako vam običaji čine obilje potrebom.

— Ali upravo sbog toga čuje se najviše tužba, primjeti Ivić. Eto kakovih sam ja već promjena od moga djetinstva do sada u načinu života vidio i doživio! Gdje je prije ciela obitelj bila zadovoljna sa jednom, sada se traže dvie i tri sobe za stan. Prije su samo gospodje nosile šešire, sada ih nosi svaka kuharica u gradovih.

Naše seljakinje zamataju svoju glavu u svakojake pisane rubce, a još pred 15 godina ponosile bi se svojom poculicom ili pečom; prije bielo odielo od domaćega platna, danas mora biti od pamuka. Gdje je prije gorjela u sobi luč iztesana od drva i na peći osušena, gori danas petrolej.

— Ali to je sasma dobro, odvrati Koren; nikada nemože biti previše izdašna i čista svjetla.

— I ja tako mislim, reče Radenić. Čovjek mora napredovati, zato je tu, to mu je sudjeno. Ta da neima toga napredka, mi bismo i danas živili kako su naši predji pred tisuću godina. Od kako je svieta i vieka, svatko gleda da si svoje stanje popravi. Čovjek se napreže, smišlja, izumljuje; što je nekoč samo pojedincu pripadalo, danas je svojina cieloga naroda. Eto tako su naše želje u ruci providnosti božje sredstvo, da se naše stanje na zemlji poboljšava.

Nu mislite li, da su te poboljšice u našem domaćem životu puke spoljašnosti bez ikakove koristi? Nije li i ćudorednost veća, nije li ljudstvo postalo uljudjenijim, odkako se grade pristojne kuće, te ljudi nemoraju živiti kao niema životinja? Odkako je ljudem ljepše u pristojno uredjenom stanu, zar nevole više boraviti kod kuće, u svojoj obitelji? Istina, gdjekoji troši više nego li treba na vanjske stvari, ali ipak je ljudstvo u cielosti radenije i čišće. Priznajem, da se nose svakakve šarene marame na glavi, ali se u obće opaža da je odielo čišće i manje poderano; mjesto tamnih svjetiljka, mjesto nesjegurne luči, kod koje se sbivahu svakojake nepodobštine, imademo danas čisto, jasno svjetlo, pri kom možeš koristan posao raditi ili dobru knjigu čitati. A što ćete na to, ako vam dokažem, da je taj razvitak potreboća i sada, kraj prieteće skupoće, koristan? —

Svi se nadju u čudu.

— Kad budete čuli, što ću vam sada pripoviedati, reći ćete da imam pravo, ako uztvrdim, da neplodna godina, ma bilo kruha onako malo kod nas kao g. 1817., nebi danas onako ljude tištila kao onda. Krivo se tvrdi, da civilizacija (uljudba) umnaža potreboće, da čini siromaka još većim jadnikom, jer mu nemože davati najpotrebitijih stvari. Tomu u istinu nije tako, to je bludnja.

Ako je siromah već prije bio ograničen da podmiruje samo najpreče potreboće, nemože na niže ići. Ako se mora prosenim kruhom i krumpirom hraniti, samu vodu piti, što će biti kada postane živež skupljim? Ako se pako troši više kave, šećera, mesa, pšenice, nosi odielo od bolje tvari, može se čovjek — kad nastane zla godina — prije i laglje stegnuti.

Sjetite se samo, kako bijaše u Draškovcu još pred dvadeset godina. Ljudi su se hranili: suhim kruhom, lukom, žganci, nezrelim voćem, a kojim je bolje išlo: sirom, mliekom, a svi zeljem, repom i pasuljom. Na seljačkom stolu vrlo se riedko vidilo meso, kod kuće malo i riedko pilo vino. Ljudi spavahu na krevetu punom slame, preko koje prostrieše grubu plahtu; prosto iztesani i slupani veliki stol, isto takove vrsti klupe, u zadku ogromna peć, gdjekoja ladica: to bijaše posoblje. Nisi vidio ni ormara ni stolca, a još manje na stieni uru, ili kakovu sliku, knjige na polici ni za liek. A kakove bijahu posljedice takova stanja? Mnogi ih se još sjećaju; ako se nije mogao koji groš zaslužiti, a ciena proizvodom porasla, ljudi već prije oskudno živuć, nemogahu se u ničem stegnuti, a jer je svaki htio imati kruha, morao je nastati glad.

Kako će biti ljetos? Počme li rasti ciena žitu, svatko će si odkinuti trošeć stvari, kojih netreba nuždno za život. Manje će se piti vina; tko je viko piti kavu u jutro, okanit će se toga, ili će kupovati lošiju; mjesto odiela od finije tvari, rabit će se grubije vrsti. Tako će se proživjeti, ako i ne kao obično dobro, ipak tako, da nebude nitko stradao na najnuždnijih stvarih.

— To bi mogla istina biti, odzove se u jedan glas više slušalaca.

— Ne samo da bi mogla, nego to je prava živa istina, nastavi doktor, i vi ćete se jamačno lahko uvjeriti, koliko se je stanje sirotinje poboljšalo, koliko u obće divan red vlada na ovom svietu. Družtvo ljudsko osniva se na

uslugah, što ih jedan čini drugomu, da se namire potreboće. Sve je tako uredjeno, da jedan ima zahvaliti podmirenje svojih potreboća naporom drugoga.

— Što? pita Mato Koren. Dakle što zaslužim vlastitima rukama, to da imam od drugoga?

— Netreba se nagliti, vatreni moj mladiću, odgovori Radenić. Istina, što trebaš, kupuješ za novac, zaslužen radom svojim; nu ded pomislite, tko miesi kruh što ga jedete, tko li šije cipele, tko kaput; tko vam daje žita, konoplje, lana, kože, drva itd.? Zar bi vi mogli od jutra do mraka u tvornici poslovati, da se drugi nebrine za te stvari?

— Nebi, imate pravo.

— Eto vidite, svoju radnju mienja čovjek za tudju. Za željezo, koje se kod nas kopa i tali, može se kupiti kave, šećera, pamuka i drugih proizvoda. Tako su naše potreboće vez, koji veže ljude i narode. Da uzmognemo živiti kako smo vikli, treba dobara i radnje gotovo svih strana svieta.

— Uvidjam to, primjetne Dvorniković, providnik na imanju gospodina Malenića, ali mora se ipak žaliti, da su darovi prirode često tako daleko od onih, koji ih upravo trebaju. Čaj, kava, razne mirodije, koje su nam živućim pod hladnijim podnebjem potrebne, rastu samo u toplih predielih; proti bolestim u Europi rastu nuždni liekovi više tisuća ura daleko.

— To je novi razlog, odgovori doktor, da slavimo krasan vez, koji ima po božjoj odredbi vezati, pa zaista i veže ljudstvo. Upravo to da jedan kraj obiluje predmeti, kakovi manjkaju u drugom, povodom je medjusobnoj mieni i zamjeni; da neima toga, narodi nebi se nikada upoznali. — Ovo su uzroci razvitku trgovine. Da neima trgovine i trgovačkih sveza medju narodi, kako bi nam se godilo n. p. u sadanjoj skupoći, gdje se mora potrebno žito uvoziti iz dalekih krajeva, iz Rusije, a za

neke krajeve čak iz Amerike. Da neima trgovine bi li mi znali, gdje ima suvišne zalihe žita, pa kad bismo i znali i kad bismo morali istom brodove graditi, bi li mogla potrebna količina za vremena prispjeti; čim bismo podmirili ogroman trošak prevoza?

Potreboće čovjeka probudiše duh i snagu duševnu, dadoše povoda velikim izumom. Ali ne samo promet i trgovina, nego svi obreti, izumi, sve znanosti, gorostasni razvoj obrtnosti mogu se svesti na ovaj uzrok; sve sile naroda; voda, vjetar, sunce, para, munjevnost, svjetlost: sve to služi ovoj svrsi. Koliko su dobročinstvo strojevi (makine) za radnika i ne radnika; potreboće su potaknule izume i razvile ogromnu porabu njihovu.

— O tom olahkoćenju bome ja nemogu mnogo pripoviedati, oglasi se stolar Stranski, a nemogu niti naši seljaci; jer i danas isto se tako težko drvo sječe, reže, zemlja mučno obradjuje kao i prije.

— Neimate pravo, gospodaru; u naše doba izumljena je množina makina za porabu poljodelaca. Vi dakako neznate toga, jer se u obće naš seljak nebrine i nemari mnogo za takove pojave.

— Nezamjerite mi gospodine, primetne župnik, ta odkale da to znade? Tko ga podučava? nije li seljak prepušten u svom gospodarstvu samu sebi i svojim običajem? Doduše u našem je Draškovcu bolje, ali bome po ostalih krajevih dosta kukavno.

— Žalibože da je tako, ali biti će i u tom bolje, ako bog dade. Ta nije tomu tako dugo, što su zemlju još većim naporom obradjivali, jer nebijaše plugova, ili su gospodari radili drvenim a ne željeznim plugom. Vidili ste jamačno na imanju gospodina Malenića, kako makina mjesto čovjeka sije, žanje, sieno kosi, žito mlati, itd. Doći će jamačno vrieme, da će i manja vlastela, pače i imućniji seljaci rabiti strojeve.

— Sačuvaj bože, vikne nekoliko nadničara; jer kuda onda s nami, ako bude sve makina radila.

— Nebojte se, da se to i sbude, nebi stradali sbog pomanjkanja radnje. Ja vam doduše nemogu unapred sve potanko dokazati; ali to stoji, dok dodje do toga, nastati će već tolike nove potreboće, koje će se morat podmiriti; radnja neće se umanjiti, ali će biti laglja, manje naporna, a odatle opet korist svim radnikom.

Još da vam reknem, kako postaju naše potreboće temeljem družtva. Već je spomenuto, da te potreboće možemo podmiriti samo tudjom pomoćju; opaža se i to, da je radnja napokon temelj ukupnomu prometu cieloga svieta. Štogod kupujemo ili prodajemo, sve je nastalo radnjom. Tko hoće prodati ili proizvesti kakovu bilo stvar, mora računati na to, da će ju netko kupiti, jer ju treba. Tražimo li posla, radnje, moramo naći drugoga, koji će nam je dati, a to opet može biti samo onaj, koji treba naše radine snage. Dakle čim više ljudi trebaju, čim mogu više kupovati ili davati posla, tim je više nade, da ćemo unovčiti plodove vlastitoga napora. Čim su ljudi marljiviji, tim će nam lasnije dati česa trebamo. Zato je i za svakoga nas važno, je li naš bližnji čovjek vješt i revan, ima li mnogo potreboća i mnogo sredstva da ih podmiri. S toga puno vredi za pojedinca, ako živu oko njega bogati ljudi, kao što je sgodno za cieli narod, ako ga okružuju narodi imućni. U Englezku, Francezku i Njemačku može se više prodati nego li razmjerno u Ugarsku, Tursku ili Španjolsku, jer su one zemlje puno bogatije od ovih potonjih. Zato nije dobro zavidnim okom gledati na bogatstvo susjeda, bio to pojedinac ili narod.

— Priznajem da sam pogriešio, uplete se krčmar Prodanov, misleć da imućnost bogataša može biti štetna ubogu; ali ipak je istina, da sirotinja velikom mukom podmiruje i najpreče svoje potreboće.

— A tko je tomu kriv, uplete se u rieč Gvozdić, nego družtvo, jer priroda daje svega u izobilju.

— I u tom se varate, majstore, odgovori Radenić. Deder pomislite na čovjeka, sasma osamljena. Nebi li mu puno gore išlo, nebi li bio većma lišen svake pomoći i podpore nego li je sada u družtvu? Družtvo nije nikakvo umjetno djelo, osniva se na tjelesnoj i duševnoj naravi čovjeka. Čovjek spada u družtvo; on je — kako vele — biće družtveno; njegove sile i sposobnosti mogu se razvijati samo u družtvu.

— Gospodine doktore, opazi učitelj, i naše današnje družtvo nije od vajkada, i ono je ljudsko djelo, pa ga vidimo danas u prerazličitih slikah i oblicih.

— Dopustite, gospodine učitelju, tu se mora najprije pitati: što je družtvo? Družtvo je spojenje (sjedinjenje) osoba, živućih zajedno na većem ili manjem prostoru, koje veže zajednica poslova i interesa, koji si svoje radnje i službe medju sobom zamienjuju. Kamo god se obrneš svagdje vidiš ovakovo sjedinjenje, osnovano na istom temelju. Svagdje jedni obradjuju zemlju, drugi tjeraju zanate i obrte; svagdje oni prodavaju ovi kupuju, dočim opet treći pribavljaju stvari za ona mjesta, koja ih trebaju a drugdje se proizvadjaju; svagdje postoje zakoni, koji osjeguravaju čovjeku plod njegove radnje.

— Istina je, odgovori učitelj, ali i ti zakoni nisu svagdje jednaki.

— Kao što nisu ni ljudi jednaki, odvrati doktor. Pa kao što god čovjek ostaje čovjekom, prem se jedan razlikuje od drugoga duševnimi i tjelesnimi svojstvi, tako i družtvo; glavni uvjeti, obćenita obilježja njegova svagdje su jednaka.

Al da se vratimo natrag k našemu predmetu. Na svakoj strani svieta opažamo isti prirodni nagon, po kojem se čovjek prislanja na čovjeka. Mnoge dovode k tomu okolnosti, ali sve potreba, po kojoj se službe traže i da-

vaju. Jedan je jači mišicom, drugi umom; ovaj smisli, onaj izvodi; onaj daje misao, ovaj ruke. Ta i članovi iste obitelji posvjedočavaju često vrlo razne sposobnosti, pa se prema tim diele medju nje poslovi i zanimanja.

U obće je obitelj slika družtva u malom, te prava njegova podloga. Usljed naravske potrebe sjedinjuju se trajno muž i žena; cilj im je: dobrobit zajedničke kuće. Imadu li djece, ova osjećaju potrebu da živu pod njihovom zaštitom. Tu se pako otvara vrelo najplemenitijih osjećanja, koja više nego ikoja druga uredba doprinose k sreći ljudskoga koljena. Brakom se napose čovjek luči od životinje. Mlada životinja brzo se razvija, malo vremena pa netreba nikakove zaštite i pomoći svojih starijih; naprotiv diete je nježno, slabašno, mora se kroz mnogo godina vrlo pomno njegovati, tako, da već ovom skrbi oko uzgoja djece dobiva zajednički i trajni život u braku naravsku podlogu, čim se pobijaju svi lahkoumni nazori, kao da je sveza medju spolovi prolazna i kao da se sklapa prema časovitu izboru i nagnuću.

Tko nas ima djece, znade najbolje ocieniti ljubav prama rodjenoj djeci.

Dobri roditelji rade dan i noć, muče se i kine, sami si odkidaju od ustiu, da promaknu dobrobit svoje djece. Česa nebi htio samu sebi, učiniti ćeš svomu djetetu.

Tako se u obitelji oplemenjuje čuvstvo, koje tada u širem krugu potiče na razna dobra djela: na požrtvovnost prama svomu iskrnjemu, prama domovini i narodu, toj velikoj i uzvišenoj obitelji. Dočim mnogi veselo žrtvuju život za sreću, slavu i moć domovine, drugi prinose isto takovim osjećanjem imetak svoj, često plod velikih napora cieloga života, da utemeljiv zaklade otvore vrelo pomoći članovom družtva u nesgodah, koje bi jednoga ili drugoga mogle postići.

Iz krila dakle obitelji raste stablo ljubavi iskrnjega, pod kojega sjenom živi i razvija se družtvo ljudsko.

ČETVRTI RAZGOVOR.

JEDAN DAN IZ ŽIVOTA SIROMAKA, ILI: RADNJA MNOGIH LJUDI KORISTNA JE I POJEDINCU. DIOBA RADNJE.

Usljed loše žetve skupoća je rasla danomice jače. Seljak ono malo žita, što mu je porodilo, neda za živu glavu od sebe; a dosta ih je malo, koji bi u obće još imali vlastita priroda. Od svakuda leti tužba za tužbom: seljak strada, obrtniku ide tiesno, trgovac pravi slabe poslove. Skupoća žita uzrokom je, da ljudi gledaju najprije obskrbit se kruhom, za sve drugo manje se pita; zato imadu zanatlije, obrtnici i tvorničari manje posla, zato po gdjekoji obrtnik odpušća svoje kalfe, a tvornica radnike.

U Draškovcu nije bieda dostigla toliki stepen, ali se je bilo bojati; zato se sve bavilo samo tim predmetom, o tom su najviše razgovarali, a doktor Radenić rado bi zalazio medju ljude, da razlaže, tješi, svjetuje. Kad su se opet sliedeće nedjelje našli u školskoj sgradi, započe ovako:

— Vidili smo, dragi prijatelji, da su naše potreboće temelj družtva. Ljudi sastaju se u družtvo, da lasnije podmire potreboće. A da li se ta svrha postizuje? Svakako, a da to dokažem, evo navesti ću vam razliku, koliko živi ljudi na stanovitom prostoru u naprednih, i koliko u div-

ljih zemljah. Izkustvo potvrdjuje, da ondje živi više ljudi na skupu, gdje imadu više živeža, jer se tu laglje hrane. U zemljah nastanjenih divljacî na prostoru od dva četvorna kilometra neživi redovito više nego jedan čovjek, jer veći broj nebi imao dovoljne hrane; dočim u dobro obradjenih, naprednih krajevih može na jednom četvornom kilometru živjeti i preko 50 osoba. Isti dakle prostor zemljišta u prosvjećenoj državi može hraniti sto puta više ljudi nego li u divljih i neobradjenih. A da je tomu zaista tako, možete se uvjeriti pogledav na varaždinsku županiju, koja zahvaća najveći dio krasnoga našega Zagorja, u kojoj živi na jednoj četvornoj milji preko 5000 stanovnika, a na jednom četvornom kilometru pako do 90 duša. Ima dakako u Evropi zemalja, koje su još jače napučene n. p. Česka, Slezka, dolnja Austrija, Saksonska, Englezka itd.

Uzrok pako, zašto se pučanstvo toliko množi u civiliziranih zemljah, nalazi se upravo u koristi, koju daje družtvo čovjeku i koje mu život olahkoćuje.

— Ali kakova korist onomu od družtva, primetne Stranski, koji sječe drvo u šumi?

— Zašto sječe drvo?

— E, da si štogod zasluži?

— Dobro; nu da neima družtva, da neima obrta ni zanata, od kakve mu koristi šuma i drvo, odakle mu novac za sve potreboće? Kako bi živio?

— Dao bi se na drugi posao.

— Lahko je to reći, ali težko izvesti. Da neima družtva, za koga bi radio, tko bi za njegov posao išto plaćao, gdje bi kupio što treba? Tko bi htio živiti bez družtva, morao bi sve sam raditi: danas njivu orati, sutra si odielo šiti, prekosutra kuću graditi ili krpati. A odakle da uzmeš potrebnih tvari? Odakle sukno za odielo, kožu za obuću, odakle plug za oranje? Ili mislite li, da bi se sve to dalo napraviti nožem? A napokon odakle

nam i nož? Zar nebi čovjek živio kao divljak u pustari?

— To je istina, odvrati Stranski.

— Tako je, prijatelju. Život u družtvu prava je sreća. Svatko ide za svojim poslom; dok jedan obavlja svoj, dotle drugi rade, drugi i brinu se tim posredno za podmirenje potreboća onoga prvoga. Ima mnoga dobra na svietu, ali čovjek uživajuć ga neprestano nemisli nanj. Kad bi ljudi razmišljali koliko jedan drugomu koristna i dobra čini, morali bi se još više ljubiti i poštovati.

Vi poljodelci valjda i nemislite, koliki vam drugi u poslu skromno pomažu?

— Koliko, zapita nekolicina u jedan glas?

— Ta deder ogledajte se malko i odmah ćete naći svojih pomagača. Eto vam majstora Gvozdića, koji popravlja plugove, motike i lopate, pa umije za potrebu i novi plug napraviti; koji podkiva konje. Tu vam je Stranski, koji na vaših kućah pravi prozore, vrata i svakakve ine poslove stolarske, eno Tkalčića, koji tke najbolje platno; Kolarić sastavlja nam kola itd.

Ali i vas poljodelce vrlo trebaju drugi. Vi obradjujete zemlju, sijete, žanjete i privredjujete za život najpotrebitija dobra. Zato je pravo, da se poljodelstvo u državi visoko cieni, jer je kruh najpotrebitije dobro. S toga se svagdje prosvjećena vlada brine za poljodelca, budnim okom prati razvitak njegov, te mu u svakoj prilici ide na ruku riečju i djelom. Netreba u ostalom zaboraviti, da nemožemo nikako biti bez ljudi učenih; jer tko bi nam gradio ceste i željeznice, prokapao kanale, uredjivao rieke, gradio mostove, kuće, tvornice, ako ne oni; tko bi branio našu osobu, naš imetak, naša dobra, tko se brinuo za naobraženje nas i naše djece, da neima vlade, činovnika i učitelja? Vlada bo, činovnici i službenici državni neimaju druge svrhe nego promicati dobro naroda.

Eto odavle razabirete, da ima stotina ruku, koje vas tajno pomažu; dok se jedan znoji na polju, drugi posluje u tvornici, treći u šumi, četvrti sjedi kod knjige, uči i smišlja kako bi promaknuo vašu korist.

— To bi sve liepo bilo, hoće krojač Iglić, kad bi se svim jednako pomagalo.

— Istina je, odgovori Radenić, mnogi primaju više usluga, nego li ih sami drugim pružaju; ako se nevaram nišanite na bogataše.

— Tako je, gospodine doktore.

— Janko moj, vi ste krojač, radite, koliko znadem, za gospodina vlastelina Malenića, za gospodina župnika, za gospodina Svilića. Svi su ovi imućniji od vas; zar vi ovoj gospodi badava šijete odielo?

— Sačuvaj bože; a kad bi i htio, nemogu, jer odakle da živim?

— Eto gledjte, dajuć vam posla čine vam uslugu; vašu radnju plaćaju svojim zasluženim novcem, tim si novcem nabavljate vi što vam treba za život. Traže li bogataši da im se štogod badava dade? Služba za službu, djelo za djelo. Sve u svietu plaća se bilo kojim načinom, novcem ili radnjom.

— Hm, gospodine Radeniću, čini mi se da to ipak nije stvar tako gladka. Ja dajem bogatašem radnju moju, koja mene mnogo, a oni meni novac, koji nje malo stoji.

— To nečini ništa, prijatelju; dovoljno je, ako je onaj novac prema vašoj radnji. Čemu zaviditi drugomu? Da radnja vaša vredi više od novca, što ste ga za nju dobili, vi valjda nebi htjeli više raditi za onu gospodu, a da manje vredi, nebi oni htjeli dat vam u posao svoje odielo. Jamačno vi isto onako tražite podpunu vriednost svoje radnje, kao god n. p. Gvozdić za svoju, Stranski za svoju ili tko drugi, koji za nje radi. Jedan mora da je prema drugomu pravedan. Koliko si zaslužio, toliko

od drugoga traži, ni više ni manje. Opetujem: služba za službu.

— Oprostite gospodine doktore, nešto ću zapitati: bogataš ima po dva, tri i više sluga za svoju osobu; kako se tu može govoriti o vašem pravilu: djelo za djelo, o nekoj medjusobnosti služba?

— To je stvar ista, samo nešto drugačije izrečena. Ako bogataš ima više sluga, nesluže ga badava, mora ih plaćati. Vam se čini, da bogataši uživaju osobite pogodnosti, jer kadšto mnogo ljudi skače po njihovoj zapovjedi; a jeste li vi ikada pobrojili, koliko je ljudi u vašoj službi?

— U mojoj, gospodine doktore? Ta vi dobro znadete, da neimam nikoga, da ja i moja žena sve sami obavljamo.

— A ja vam velim, da je jutros više od 20.000 ljudi bilo u vašoj službi.

— Gospodine doktore, vi mi se rugate.

— Recite mi, prijatelju, što ste jutros radili?

— Nu, kad baš želite, pripoviedit ću vam. Ustao sam rano, sjeo k stolu i dovršio vaš kaput. Zatim sam u pivnici pribio nekoliko dasaka, poslije popravio vrata na bašći, da nezalaze kokoši u nju; iza toga izpitao si sina da vidim, je li naučio svoju školsku zadaću. Do toga priredila je žena zajutrak; nahraniv se spremim se u crkvu, i evo me sada ovdje.

— Dobro, gospodaru. Gospodin župnik neće biti zadovoljan, što ste u nedjelju radili posao, koji se nesmije obavljati. Čovjek mora imati dan odmora i duševnoga sabiranja. Tako odredjuje bog, crkva i država, a valja slušati i zapovjedi božje, zato smo kršćani. Nu izuzev to, vi ste svoje vrieme dobro upotrebili. Ali ded da potanje ogledamo taj posao. — Vi ste se odieli t. j. obukli čistu bielu rubaču, čarape, cipele, nategnuli hlače, omotali oko vrata rubac, zakopčali zobunac, nanj kaput

obukli, a glavu pokrili šeširom. Od toga odiela nešto ste si sami skrojili i sašili, ali ne svega; za nijedan komad vašega odiela niste sami tvari proizveli. A odakle su te tvari, koliko je trebalo ljudskih ruku, dok su se tako priredile, da ste ih mogli vi kao krojač upotrebiti? Ako su vam čarape pamučne, pamuk neraste u Hrvatskoj, malo i u ostaloj Evropi, nego dolazi iz Amerike. Tomu je pako potrebno bilo ljudi, koji su ga sadili, čistili, a kad je dozrio, pobrali. Zatim je dovezen u koju američku luku, a odanle na ladjah prevezen u Europu. Koliko je pako ljudskih ruku radilo dok se ladja napravila, a i kad zaplovi morem eno vam na njoj mornara, a kapetan upravlja brodom. Prispjev u Evropu trebalo je pamuk u velikih tvornicah izpresti, pa istom tako priredjeni dolazi i k nam u Hrvatsku u trgovini, jer mi žalibože neimamo predionica pamuka. Evo vidite, da vam uzmogne vaša supruga čarape izplesti, morala je u pomoć priskočiti gradjevna umjetnost, ceste i željeznice, obrti, orudje, a pri svem tom silna kolicina ruku ljudskih. I to, sve zato da dobiješ jednostavne pamučne čarape.

A što je istom kod ostalih komada odiela? Vaša je rubača od domaćega platna; to je pravo, jer svatko mora najprije domaće stvari i domaća poduzeća podupirati. Nu lan morao se je prije posijati, požeti, osušiti itd., kao što sam znadete. Vaše hlače, kaput i zobunac jesu od sukna, a to je možda pravljeno u tri različite tvornice, i to u drugih zemljah, jer se — moram i to požaliti — sukno nepravi u Hrvatskoj. A koliko se ruku moralo dignuti na posao, dok je vuna s ovce ostrižena, oprana, dovezena do trgovca, od ovoga do predionice, a odavle do suknara? Vuna se bojadiše, zato nuždna boja, zvana indigo, dovozi se iz Indije, dakle iz vrlo dalekih, prekomorskih krajeva. Vaš ovratnik je od svile. Znadete li, koliko treba rada i muke da se nasade murvinjaci, uzgoje bube, dok se njihovo predivo priredi, utke i naprave marame? To isto valja o vašem šeširu, o vaših cipelah. Da se jedan čovjek može pristojno zaodieti, potrebna je radnja tisuće drugih.

Od studeni i drugih nepogoda vremena brani vas kuća. Ni te si nemože nitko sam napraviti: zidari, klesari, stolari, kovači, krivači i sijaset prostih radnika mora se tu naći. Da se opereš sapunom, da si očistiš odielo, da prišiješ puce: zato trebaš sapuna, kefu, iglu: svako pako od ovoga iziskuje za svoj postanak posao stotine ljudi.

Vaš dječak polazi školu, treba papira, knjige, tinte, pera. Koliko se ruku maknulo, dok je papir gotov iz tvornice dovezen; koliko vještine iziskuje slievanje slova, izrezanih iz olova, koliko je potrebno muke, dok se sve to u sklad dovede? Knjiga se mora vezati, a prije svega sadržaj njezin napisati, oko česa opet se trudi više osoba.

Sad da vidimo kako je s vašim doručkom. Prolazeć jutros mimo vaše kuće slučajno sam vidio što ste imali na stolu. Djeca su jela mlieko, vi i vaša supruga kavu. To je vrlo jednostavan zajutrak. Ali moradjahu se napeti sile stotina i tisuća prije nego li ste mogli sjesti k stolu i piti svoju kafu. Mnoga se lica uznojila dok je došla u hambar pšenica, dok je samljeta, žemljička izpečena. Kava se morala dovesti iz Amerike ili Afrike, šečer isto tako; ako je pako možda iz naše susjedne tvornice, vidite sami koliko radi ljudi od zore do mraka, da se od sirove repe izpreša šečer. Žlice, noževi, vilice, čaše ili zdjelice sve se to moralo izraditi, sve sudjelovanjem množine ljudi za porabu spretnim učiniti. Sad pomislite, koliko je ruku radilo, da uzmogne jedan čovjek mirno u jutro ustati, odienuti se i zajutrkovati. Jamačno niste vi, gospodaru Iglići, ni pomislili, da se je radi vašega doručka morao velik brod krenuti, da su tu pomagale: željeznice, ceste, kanali, obrtnici i trgovci, da

nisu samo susjedi i trgovci, nego da je na stotine i tisuće živućih, a jamačno već i preminulih ljudi, odaljenih od nas više stotina milja, radilo i mučilo se oko toga.

Nisam li dakle pravo imao govoreć o velikom broju onih, koji vam usluge čine?

— Gospodine doktore, uplašiste me. U istinu nisam ni slutio, da ja, čovjek neznatan i ubog, imam toga toliko zahvaliti družtvu i njegovim uslugam.

— Tako se jamačno i drugim godi, a ne samo vam. Ovo si pako možemo protumačiti tim, što se na oko toli zamršena uredba družtva u istinu lasno i redovito kreće tako, da se ni neopaža ono množtvo kotača, koji tu sudjeluju. Da tolika množina radi za jednoga, to je u savezu sa načelom, koje se zove: *dioba radnje*. To pako načelo osniva se na tom, što pojedinac neciepka sila svojih obavljajuć razne poslove, nego se posvećuje samo jednomu.

Da svatko čas ovaj čas drugi i treći posao obavlja, koliko bi se tu izgubilo vremena, a nitko nebi mogao biti savršen u ničem, pošto se bavi raznovrstnimi poslovi. Čim češće ljudi zajedno dolaze, čim se lasnije medju njimi obavlja miena i zamiena, tim je znamenitija dioba radnje. Pogledajte u naš Draškovac. Tu jedan obavlja više posala, za koje u većih gradovih postoji isto toliko samostalnih poduzeća, obrta. Naš draškovački krojač pravi odielo svake vrsti; u velikih pako gradovih ima kod krojačkoga posla toliko radnika koliko različitih predmeta za odjevanje. Jedan kroji samo sukno za prsluk, drugi šije, treći pravi luknje za puceta, četvrti prišiva ova potonja itd.

Ovakvo dielenje radnje najdalje ide u većih radionicah i tvornicah. Tamo svaki radnik obavlja samo jedan od mnogih za postanak stari potrebnih posala. Ovo ću vam dokazat primjerom, koji se često i

rado navodi, kad se govori o diobi radnje, naime iglu pučenku (gumbašnicu), kojih stotinu možete dobiti za nekoliko novčića. Svaka tih igala predje kroz petnaest do dvadeset ruku prije nego se dovrši, a tu nisam uzeo u račun mjedenu žicu od koje se igla pravi. Da sám jedan radnik obavlja sve radnje kod te igle, jedva bi na dan dvadeset do trideset dogotovio, dočim diobom radnje može deset radnika na dan do 48.000 komada napraviti. Na godinu čini to 14,400.000 komada. Ako se uzme da svaka obitelj treba na godinu 100 tih igala, to svaki radnik obskrbljuje kroz godinu do 14.000 obitelji ovim koli nuždnim toli jeftinim predmetom.

Ali dioba radnje nije samo koristna u radionici ili tvornici nego i izvan nje. Ako zaplovi n. p. iz senjske luke brod, koji može nositi pol miliuna kilograma, u Ameriku ili zapadnu Indiju, da doveze kafe, dovoljno je 25 mornara da obavljaju poslove na njem. Kupi li svaka obitelj 5 kilograma kafe, pa uzmimo da svaka obitelj ima 5 glava, to je onih 25 mornara jednim putem obskrbilo 500.000 osoba potrebnom kafom.

— To je zaista čudnovato, klikne više slušalaca.

— Dakako čudnovato, ali ipak jednostavno. Svatko nas može razpolagati službami tisuće ljudi, jer svatko nas služi opet drugim tisućam; svakomu se plaća njegova služba, radnja, a svatko opet plaća novcem ili radnjom usluge, što mu ih je drugi učinio. A napokon svatko je na dobitku, jer si tako u jednom danu može više pribaviti užitka, nego li bi inače ciele godine.

Zato blagosivajmo družtvo, jer divno uredjenje njegovo daje i manje sretnomu medju nami velikih pogodnosti i udobnosti.

PETI RAZGOVOR.

DRUŽTVO I KORISTI, KOJE DAJE ČOVJEKU.

Posljedice slabe žetve počeše se življe i svestranije osjećati. Ciena je žitu sve jače rasla; ljudi su za sav novac, što ga mogahu skuckati, kupovali samo kruha. Zato se je sve manje nabavljalo drugih predmeta. Tako je zapela mala trgovina, malo se je tražilo robe od obrtnika ili tvorničara, skladišta bila puna, a gotovo nitko ništa netraži. Tu nehasni više raditi, kad se malo kupuje. Zanatlije odpušćahu jedan za drugim svoje kalfe, a neki već izjaviše, da će zanat sasma napustit, jer ništa nenosi. Tako je rasla nevolja, a s ovom i nezadovoljstvo. I u Draškovcu osjećahu ove posljedice. K tomu dodje iz bližnjega grada K. nekoliko odpuštenih radnika, pače i prije samostalnih obrtnika, tražeć tu posla i kruha, koji su i onako već nemirni sviet još jače smućivali.

To se pokaza kod prvoga sastanka sliedeće nedjelje, gdje je odmah uzeo govoriti kovač Gvozdić:

— Nuder, gospodine doktore, kako ćete sada naprama siromašnim, gladnim ljudem pravdati i dokazivati koristi, što ih imadu od družtva? Pouzdajuć se u vjeru i poštenje gospodara, mnogi radnik dodje ovamo, tu se nastani, misleć da će mu uvjek biti dovoljna posla. Al

gle, kad gospodaru nemogu toliko privrediti, koliko želi, ili kad mu neidu poslovi po volji, eto šalje radnika u šetnju, odpušća ga i nepitajuć što će biti od siromaka radnika, što od njegove žene i djece? Gdje je tu pravica? Meni se čini, da se gospodari šale sa radnici, a to bi im trebalo jedan za svaki put izbiti iz glave.

— Vjerujte, prijatelju, hoće Radenić mirno, i ja želim, da bude tomu kraj; ali nemislim, da će se to postići silom. Vi ste razborit čovjek, deder odgovorite mi na neka pitanja.

Kad ste si izabrali zvanje i zanat kovački, je li vam tkogod što obećao?

— Nije, gospodine doktore.

— Vi ste si dakle izabrali kovačiju, jer ste sudili, da će vas taj posao moći hraniti, kao što hrani stotinu drugih. Je li tako?

— Istina je.

— Kad ste se u Draškovcu nastanili, je li vam gospodin Malenić, g. župnik, jesu li obližnja vlastela obećala, da će uvjek samo kod vas naručivati kovačke im potrebne stvari, ili samo kod vas dati iste popravljati?

— Pravo govoreć, nisu.

— A mislite li, da poduzetnik obećaje drugim radnikom, kada stupe u njegovu tvornicu, da obećaje samostalnim obrtnikom, koji zanj rade, da će im davati uvjek i dovoljna posla?

— Mislim da neobećaje. To potvrdi i neki iz grada K. nadošli kovač.

— Eto vidite, kako se dakle mogu radnici tužiti, da se nedrži zadana rieč?

— Oprostite, liepo je tako govoriti, i čovjeku se čini sve gladko, kad to gleda s daleka; ali bome težko je radniku, koji mora živiti od posla, a taj mu se uzkraćuje.

— Uvidjam ja to, prijatelju moj, ali pravo rekav, sbog toga nemožemo nikoga koriti. Jedan treba radnika, drugi

se nudi; ovaj daje radnju, onaj ju plaća novcem, jedan čini drugomu usluge, ali preko toga neide se dalje.

— Kad bi tako bilo, gospodine doktore, valja ipak priznati, da je taj sustav stvar odurna. Takovo družtvo nije drugo nego skup vukova, pa bi bilo pametnije živiti gdjegod u pustari, da ništa nečuješ i nevidiš.

— Dragi moj, tko se preseli u pustinju, odriče se i svih probitaka, kojim ga nudi život u družtvu; a vi ste već čuli, da su ti veliki.

— Gospodine doktore, digne se zakupnik Martinić, nečini mi se, da su te koristi upravo tako velike. Vi ćete znati i bolje od mene, da u našem družtvu imade sijaset mahna i nedostataka.

— Toga neniečem. Družtvo naše ima svojih prednosti i mahna, kao što ih imade svako djelo ljudsko. Ono sastoji od ljudi, a ovi imadu i pogriešaka i to svi: bogati i siromasi, majstori i radnici, vlastela i seljaci; nemože biti dakle savršeno. Ali da se povratimo k našemu predmetu. Dederte gospodine Martiniću, spomenite nam nekoliko mahna družtva ljudskoga.

— To je stvar lahka, odvrati nagovoreni. Eto zajednički život radja razna zločinstva, kojih inače nebi bilo. Da neima družtva, nebi nas plienili tati ni lihvari, nebi uznemirivali razbojnici, nebi prietila našemu imetku pogibelj od palikuća.

— Pravo imate, gospodine, gdje neima susjeda, tu mu nemožeš nanieti štete; gdje neima ničesa, tu se nemože štogod oteti ili ukrasti, neima dakle ni tatova ni razbojnika. Te su istine svakomu poznate. Ali takova stanja i nebijaše nikada, a moguće bi bilo samo onda, da pojedinac zabludi na kakov samotni otok, kako se pripovieda o Robinzonu. Izuzev takov slučaj čovjek življaše od vajkada sa sebi ravnimi; to čine i divljaci. Pa i medju njimi nalazimo svakojakih opačina, surovosti i zločinstva, tja i ljudoždërstva.

Strasti i opačine nigdje nisu toli ružne, nasilne, kao kod ljudi u barbarskom stanju živućih. Tu nikomu nije ništa sveto, otac ubija diete, ako ga nemože hraniti; sin uklanja s puta stara i nemoćna otca, kojega bi morao hraniti. Čovjek stoji niže od zvieri. I s ovakim stanjem da se prispodobi sadanje naše družtvo? Je li u istinu ono stanje nevinosti, a naše družtvo leglo opačina?

— Oprostite, gospodine Radeniću, odgovori Martinić, nisam ja mislio sravnjivati naše družtvo sa divljaci, ili pače stanje ovih potonjih zagovarati; htjedoh tek reći, da družtvo umnaža broj zločinstva, jer daje i više prilike zlu djelu.

— Da vidimo, je li zaista tomu tako. Istina, čim se ljudstvo više množi, tim su i raznovrstniji odnošaji, višestranija obćenja medju ljudmi, čim se naravski množe i napasti svake ruke. Moguće je, da će narasti broj tatova i razbojnika; ali svakako bit' će takvih zločinstva manje nego li u stanju podpunoga barbarstva.

U naprednom družtvu mora i tat u svom bogomrskom poslu vješto i okretno raditi, jer nanj paze razne oblasti obćinske i državne, a ne manje i svaki pošten pojedinac. Medju barbari netreba ni toga; tko je jači taj kvači, otimlje po dragoj volji niti pitajuć nit bojeć se ikoga. Pod zaštitom zakona i družtva zločinstva su redja. Družtvo gleda usavršiti svoje članove, prosvjetljivati um, oplemeniti im srdce. U tu se svrhu stvaraju razne uredbe, podižu zavodi, njihovom pomoći krote strasti, goje i kriepe plemenitija čuvstva. Jedva će ikada osvanuti ono liepo zlatno vrieme — o kojem sanjahu neki dobričine ljudi — gdje nebude zala ni opačina; ali da viša naobrazba čovjeka oplemenjuje, i pače na same zločine djeluje, potvrdjuje poviest. Toma Morus, plemeniti kancelar neplemenitoga kralja englezkoga Henrika VIII., crta u svom spisu „Utopia“ tadanje Engleze kao vrlo izkvarene: tu se je pijančevalo, bludilo, kartalo, igralo

svadjalo, tuklo, ubijalo i umaralo bez kraja. Tko je kraj igra i bludnica potepo svoj imetak, otišao bi medju — tatove. Za vladanja spomenutoga kralja Henrika VIII. brojila je Englezka jedva tri miliuna duša, a od tih su 72.000 kao mali i veliki tatovi izdahnule na vješalih. Eto kakovi bijahu Englezi pred tri sto godina; a kakovi su danas?

Ni drugdje nebijaše bolje. Hrvatski pisac iz sedamnaestoga vieka Isusovac Habdelić u svojoj se jednoj knjizi mnogo tuži na razne opačine onoga vremena, koje su svietom vladale, pa se dakako i u hrvatski narod unašale. Medju ostalim ovako piše o tadanjoj velikoj nevolji, o razbojnicih: „Pred razbojnici nisi sjeguran nigdje na putu, nemože se iz grada u grad, iz mjesta u mjesto dopremati marva, roba itd. Nadje li razbojnik čovjeka budi domaćega ili inozemca na cesti, u šumi, kraj vinograda, pače kad što i na otvorenu polju, udri na njega što može; krese se karabine, pištolje, sablje, nadžaci. Nevoljnu putniku neostaje nego dati sve što ima, inače poginu. Gdjekojim ni to nije dosta, navaljuju na kuće, hvataju gospodara, muče njega, ženu, družinu, natiču na kolac, biju i mrcvare na razne načine, da im pokažu gdje je sakriven novac“.

Znam ja, da ima tatova i razbojnika po svietu još i danas, ali možemo ipak mirne duše reći, da je i u tom velika razlika medju našim vremenom i medju malo prije spomenutim. A što je tako, to neće nitko od vas moći zaniekati, da neka ide zasluga i družtvo, koje pruža jednaku zaštitu svim svojim članovom bez razlike.

— Svim svojim članovom? Gospodine doktore, oprostite, to nije tako. Da je, kamo sreće, jer bi tada družtvo branilo slaba proti jaku, siromaka proti bogatašu, pa nebismo morali gledati, kako obično ima pravo bogataš, jači naprama ubogu i slabu. Gospodine o jednakosti prava i pravne zaštite nemojte ni govoriti. Ta možda stoji tako na papiru, ali u životu biva drugačije. Vlastelin je jači od seljaka, majstor od kalfe, tvorničar od radnika, i zato oni imadu pravo, ovi ne. Pače ja idem i dalje, pa velim, da kao što u privatnom životu slabiji strada od jačega, tako i u odnošajih medju narodi slabiji osjeća ljuto premoć jačega. „Pravo“ je rieč liepa, ali se nepoštuje ni u privatnom ni javnom životu. — Ovako govoraše razgnjevljeni Mato Koren.

— Takove rieči i potvore, prijatelju Korene, mogu se čuti svaki dan. Zato je potrebno, da malko dublje zavirimo u te prigovore. Zašto se sastaju ljudi u družtvo? Mislim sa dva razloga: da osjeguraju svoje pravo i umnožaju svoje blagostanje.

Temeljna prava čovjeka kao takova jesu: pravo na život, slobodu i posjed, imovinu. Pa zar nebrani družtvo ta temeljna prava jednako bez ikakova obzira na osobu? Nebrani li potlačenoga od tlačitelja? Potlačeni u ostalom nije uvjek siromah, slabiji, a tlačitelj nije uvjek bogataš i mogućnik. Svatko je tlačitelj, tko od drugoga traži pravo ili stvar, koja ga neide. Ako hoćete da ubogi dobije uvjek pred sudom pravo, samo zato jer je ubog, a bogataš da se uvjek odsudi, onda bi bogatstvo, za kojim danas gotovo svi čeznu, postalo zločinstvom i bogataš u pravom smislu čovjek bez prava.

— Tako nisam mislio, gospodine doktore, hoće Koren.

— Ako i niste tako mislili, ali iz smisla vaših rieči može se tako zaključiti. Imovina bogata i uboga jednako se mora braniti. Dakako, tko ima više, treba i veće zaštite, ali odatle još nesliedi, da bogataš mora svagdje dobiti pravo.

Ljudi gledaju umnožiti svoje užitke. To je drugi razlog zašto traže družtvo. A može li se pravom družtvo koriti te odgovornim činiti, ako se užitkom, što si ga

jedan pribavlja, drugi prikraćuje? Jamačno ne. Uzporedimo za čas stanje skrajnjega ubožtva u naprednih državah sa biedom čovjeka, živućega izvan družtva. Koli užasno opisuju putopisci n. p. stanje žitelja nekih otoka južnoga mora! Stanuju u kukavno spletenih kolibicah, pokrivenih lišćem, kroz koje probija kiša, huji vjetar; leže na lišću ili mahovini, rogozina brani ih od studeni; odievaju se sirovom kožom zvieradi ili kukavnimi dronjci. Posoblja neimaju nikakova; oružje i orudje sastoji od luka, strielice i udice; školjka im je nož, zaoštreni kremen rabe kao sjekiru; lupina kokusa njihovo je posudje, ribja kost igla, amo tamo na pol izdubeno stablo čamac. Hrane se onim, što slučajno ulove zvieradi u šumi ili ribe u vodi! Eto vam stanja čovjeka, koji živi izvan svakoga družtva. Tko vas želi doći u takovo stanje?

— Jamačno nitko, odgovori Vinski, premda tamo živu u podpunoj slobodi.

— Kakovoj slobodi, moj prijatelju? U čem stoji ta sloboda? Da mogu od glada pogibati, ako nestane zvieradi u šumi ili ribe u vodi? Tužne mi slobode! Bludiš cieli dan bezkrajnom pustarom, a nisi susreo prijateljske duše, nisi našao traga ljudskomu biću; a kad ga i nadješ, imaš se bojati, nije li možda trag čovjeka neprijatelja, koji je pošao da ulovi isto zviere, za kojim si i sam u lovu. Što će biti ako se sastanete? Neće li se zametnuti borba najprije medju vami s bog zvieri, na koju vrebate oba? Takova sloboda tužno je i neutješno robstvo. U takovu životu čovjek je rob vremena, dobâ godine i svih nepogoda prirode. Njegov život visi svaki čas o puku slučaju. Ja barma volim pokoravat se zakonom, koje poznajem i koji pružaju uvjek poštenjaku zaštite.

— Ako to sve i stoji, primieti Koren, jedno je ipak nepobitno: da su ljudi, živući izvan družtva, barma svi jednaki.

— Čini vam se tako. To je obsjena. Ta zar se u stanju barbarstva svi ljudi posve jednaki radjaju? Zar je u istinu družtvo krivo, da ima jakih i slabih, revnih i lienih, mudrih i budalastih, vještih i nespretnih ljudi? Zar družtvo dariva jednoga zdravljem, drugoga bolešću? Ne, ta nejednakost osniva se na prirodi, a nije posljedica družtva.

Pače družtvo nastoji te nejednakosti donekle izravnati, ublažiti barma najbitnije posljedice prirodne nejednakosti. U tu svrhu ustrojavaju se različiti zavodi, sastavljaju posebne udružbe. Jedna samo postoji zbiljna nejednakost: prirodjena talenta; ali i od ovoga imadu često veću korist drugi nego li sami oni, kojim je podieljen.

— Neka bude tako, odvrati Koren; ali ako su već darovi tjela i duha nejednako podieljeni, to bi barma morali imati svi j e d n a k o pravo na stvari prirode?

— I takovo je gospodarsko stanje vladalo neko vrieme, odgovori Radenić, ali samo dotle, dok je čovjek živio od lova, ili se hranio plodom divlje voćke. Što tko u šumi ili vodi ulovi; što nadje ploda na divljoj voćki, to je njegovo, na to ima pravo. Ali ovakovo stanje nemože dugo trajati, ovakvo pravo nemože valjati ondje, gdje čovjek radi i znoji se, ulaže svoj kapital, jer hoće da se i uživa ploda svoje muke, hoće da bude njegovom svojinom, što je njegovim radom i glavnicom nastalo. O vlastnosti razgovarat ćemo kasnije i više, za sada opažam samo toliko, da rušiti vlastničtvo kao tobože štetnu uredbu znači toliko kao rušiti redoviti gospodarski razvitak; svaka navala na vlastničtvo vrlo je opasna poljodeljstvu kao i drugim vrstim gospodarskoga zanimanja. Vrlo je opasno, moji prijatelji, nabacivati se kojekakvimi riečmi o tobožnjoj pogibelji vlastničtva, o pritisku, što ga tobož izvršuje na nevlastnika, t. j. čovjeka, koji neposjeduje ničesa.

Al povratimo se k pravomu predmetu našega današnjega razgovora. Imademo velikih probitaka od družtva. Ja sam prije spomenuo ime Robinzona. Tko nije čitao prekrasne one knjižice, ja mu živo preporučam da ju čita, neka ju čitaju i djeca vaša. Smisao je njezin ovaj: Razbila se ladja, sve propalo, Robinzon sam nekim čudom božjim spasio se, voda ga bacila na neki pusti otok. Sam samcat kao prst morao se u početku brinuti za sve, a to mu je išlo vrlo težko. Tad si nadje druga Petka, pa nemože se dosta nahvaliti, koliku je tim dobio polakšicu. Taj drug njegov bijaše ubog, lišen svega na svietu. A ipak budući dva, mogahu si u koječem pomoći, zajedničkimi silami gdjekoju si udobnost prirediti. Tko da bude tako sliep, te neuvidi, da su daleko veće udobnosti i pogodnosti, što ih družtvo daje svomu pojedinomu članu, nego li su one, što bi si ih pojedinac mogao i najvećim naporom sila pribaviti?

— Ja priznajem, odvrati Gvozdić, da siromah kod nas bolje živi, nego li čovjek u barbarskoj zemlji; ali jednako je nedvojbena istina, da bogataš živi kud i kamo udobnije od siromaha.

— To je istina, hoće Radenić; nu što se tim dokazuje? Da je bolje biti bogat, a u tom smo svi složni. Svi nisu bogati, a bome tomu nije krivo družtvo ljudsko. Bogataši nisu odieljeni od ostalih debelim zidom, nisu zaklonjeni jakom tvrdjavom, u koju nebi mogao nitko provaliti. Ako si vješt, uman, marljiv, štedljiv i radin, možeš postati i bogatim. Dakako neda se to postići preko noći; hoće se tomu vremena, revnosti i uztrajnosti. Često je bogatstvo djelo, oko kojega se znojila dva i tri koljena. Za primjer evo navodim sama sebe.

Moj pradjed življaše kao seljak u Draškovcu oskudno; nu kako je bio štedljiv i marljiv ostavi ipak svojoj djeci nešto imetka. Moj djed takodjer seljak, nasliedi od svoga otca uz imetak i njegove krieposti, pa je poslije smrti ostavio svojoj djeci liep groš. Moj otac izučiv nešto škole vrati se na svoje gospodarstvo, te je revnošću, pametnim obradjivanjem zemlje umnožao svoj imetak i takov ostavio meni. A ja sam baštinu mojih predja marljivošću, štednjom i dobrim gospodarstvom umnožao. Deder pogledajte u naše selo. Eno vam Jurinića, Jovanovića, Mijatovića i više drugih, svi su se okretnošću i marljivošću domogli liepe imovine. U nas, hvala bogu, poslene i vješte ruke, razborita glava i kriepostan život donose obilna blagoslova. Razumije se, da moraš biti uztrajan, a ne klonuti duhom, ako za dvie tri godine nebrojiš prištedjenih tisuća. Nu vi ste jamačno već vidjeli, kako su imućni ljudi na prosjački štap spali. Čim? Rasipnošću, lienošću, nerazboritošću i neredom u svom gospodarstvu. Imetak se težko sakuplja, ali vrlo lasno i brzo raztepe. Istina, čovjeka postigne kadšto nesreća, ali koliko su puta pojedinci tu nesreću svojom neopreznošću, svojimi pogrieškami umnožali, a još više puta sami bili razlog, što im je propao imetak.

— A nebi li se morala vlada, zapita krčmar Vinski, više brinuti za napredak svih, a napose onih, koji trebaju pomoći?

— Bi jamačno. Valjana vlada to i čini. Ja neću da govorim ob onih raznih podhvatih, što ih vlada izvodi, gdje si mogu osobito ubogi steći zaslužbe, kao što su: gradjenje cesta, željeznicâ, javnih sgrada, kopanje kanala, pročišćivanje rieka. Ta su poduzeća vrlo nuždna svakoj grani gospodarskoj. Nu komu su ako ne napose ubogim namienjene: ubožnice, bolnice, sirotišta, štedionice i drugi dobrotvorni zavodi? Država ustrojava škole, u kojih se stiče potrebno znanje, okretnost i vještina, ta najshodnija sredstva, da se izprave nejednakosti, koje od prirode postoje medju ljudmi.

— Družtvo dakle nije branilac nejednakosti, ova leži u naravi čovjeka, družtvo pače nastoji izravnati nejednakosti. Ako ima bogataša, to je dobro za nje, ali je dobro i za nas druge. Da su svi onako siromasi kao neki medju nami, kakova vam korist od toga? Ljubimo se medju sobom kao braća i kao uda zajednice, kojoj imamo mnogo toga zahvaliti; pomaži jedan drugoga, jer to učvršćuje onu zajednicu, i čini ju sposobnijom još više promicati dobro pojedinca.

ŠESTI RAZGOVOR.

SVI POSLOVI LJUDSKI PREPLIĆU I VEŽU SE MEDJUSOBNO: RADEĆ OKO VLASTITA DOBRA PROMIČE SE I DOBRO DRUŽTVA.

Ljuta pritisne studen; ljudi već dugo nepamte takove, a život od dana na dan skuplji, bieda postajala obćenitijom. Ima doduše hrane u zalihi, ali ljudi strahom i trepetom pomišljaju na budućnost, na buduće proljeće: kako će prehraniti sebe i svoju stoku, koju već sada neki moraju krmiti slamom i kukuruzinjem; kako izdržati do buduće žetve? Iz obližnjih mjesta dolaze crni glasovi o čestih kradjah, o razbojničkih provalah u kuće, što je nemilo uznemirivalo i Draškovčane, prem se u njihovu selu nedogodi ni jedna takova povrieda tudjega vlastničtva.

Radenić je vrlo dobro uvidio, da ovakovo vrieme nije baš najprijatnije razlaganju o velikih pitanjih družtvenih i gospodarskih; prazan bo želudac pita najprije za kruh. Nu započeta djela nehtjede prekinuti do skrajne nužde. Upravo sada trebalo je ljudem pomoći i savjeta, zato nastavi i na dalje razgovore, pa je u sadanjih okolnostih prije svega toplo preporučio svojim slušaocem, da poštuju tudje dobro.

— Dragi moji, započe Radenić ovaj put svoju pouku, najprije čujte savjet vašega prijatelja. Težka su vremena nastala, a doći će još i teža; ali negubite pouzdanja u pomoć božju i u vlastitu snagu. Znate onu hrvatsku: pomozi si sam, pa će ti i bog pomoći. Bila bi vječna grehota, da itko okalja svoje poštenje posegnuv rukom za tudjim dobrom. U ostalom svjetovne oblasti strogo kazne svaku kradju i otimačinu. Jedan pazi na drugoga, jer dva tri nevaljanca mogu na zao glas iznieti cielu obćinu. Znadete onu drugu: dobar glas daleko se čuje, a zao još dalje. Do sada se ništa takova nije dogodilo, pa se nadamo svi, da će i u buduće ostat svjetlo lice obćine naše u cieloj našoj kraljevini.

A sad nastavit ćemo naše razgovore.

Zadnji put tumačio sam vam, kakove koristi pruža družtvo svakomu pojedincu. Danas pako razmatrat ćemo onu istinu, da poslovi ljudî, koliko god i jesu raznovrstni, ipak se svi medju sobom vežu i prepliću.

— Oprostite, gosp. Radeniću, ozove se stolar Stranski, koji se je već prije malko po svietu bio ogledao, meni se čini, da se neda dokazati, da mi svi radeć svaki oko vlastite koristi služimo obćemu boljku? Ta to je barem jasno, da nemože biti suglasja u radnji posjednika i neposjednika, novca i radnje, poljodelstva i obrtnosti, izvodilca (producenta) i trošca, tuzemstva i inozemstva.

— Varate se i vi i svi oni, koji su jedne misli s vami. One oprieke, koje navedoste, više su prividne nego li zbiljne. Izuzev riedke slučajeve nemožemo doći do vlastita dobra, a da nebi barma posredno unapredjivali i tudju dobrobit. Tako je bog htio. Ima ih doduše, koji nastoje svoje dobro promaknuti na štetu svoga susjeda; nu družtvo i njegovi zakoni gledaju svesti takav pokus na stazu, gdje nedolaze u sukob interesi pojedinca s onimi ostalih mu sugradjana.

— Nezamjerite, gospodine doktore, opazi Mato Koren, nu toga nerazumijem. Kako da bude sustav, osnovan na pustoj sebičnosti, gdje svatko samo na sebe misli, obće koristan?

— Nečudim se, da vam nije jasno što uztvrdih. U prvi mah zbilja morao bi čovjek reći: to su dva skroz protivna načela, voda i vatra Nu čujte me: neradi se tu ob onoj gruboj sebičnosti (egoizmu), koju je mislio naš prijatelj Koren. Ja ju isto tako prezirem kao i on. Treba stvar drugačije pogledati.

Svaki čovjek ljubi sebe. To je skroz prirodno, tako nam je dano. Svatko najprije traži načine i puteve kako da osjegura vlastiti obstanak, da se uzdrži. Na to nas tjera i nagon prirodni, da uzdržimo sami sebe.

Ali čovjek nemože živjeti sam za sebe. Kako je već bilo naglašeno, svatko je članom bilo kakove zajednice: obitelji, obćine, družtva, naroda, pripadnik države. U toj zajednici živi, tu nalazi podpore i pomoći, koje treba, a sam si je nebi mogao pribaviti. Znade se, da i sve gore spomenute zajednice nedjeluju jednako. Najjače izrazuje se osjećanje zajedinstva u obitelji, tu se pače diže ne riedko do samozataje, do divna junačtva. Ta što neće sve učiniti roditelji za svoju djecu; a znade se isto tako pripoviedati o sjajnih dokazih djetinje ljubavi prama roditeljem. I u drugih oblicih zajednice vide se čvrste spone, vežuće pojedinca; tu spominjemo osobito ljubav prama domovini i narodu.

Već je stari Rimljanin Seneca vrlo liepo rekao: „Sve što vidiš, i što ima u tebi božanskoga i ljudskoga, jest jedno: mi smo uda velikoga tiela. Priroda učini nas rodjaci, jer nas stvori od iste tvari i za istu svrhu. Ona učini nam ljubav zamienitom, učini nas družtvenim bićem.“

Tako su vam već davno prije nas umni muževi uvidjali, da smo mi ljudi jedan na drugoga upućeni; da

jedan zavisi o drugom. Tko za sebe revno radi i skrbi, posredno pomaže i svomu susjedu; nemože biti trajne sreće jednomu, ako se gradi na biedi drugoga. Znadem ja dobro, da radeć svatko za sebe nemisli tim raditi i za drugoga; ali svim je zajedničko osjećanje, da nesmijemo svoje koristi promicati na štetu drugoga; jer tim bi se družtvo ljudsko pretvorilo u rulju divlje zvjeradi, jedan bi otimao drugomu, svatko bi hotio sagradit svoju sreću ma bilo i na razvalinah tudjega blagostanja. I u gospodarstvu valja ona zlatna izreka spasiteljeva: što nećeš da drugi tebi čini, nečini ni ti drugomu.

— To je vrlo liepo, gospodine doktore, hoće g. učitelj, ali žalibože tako ipak nebiva u svietu. Ta koliko ih imade, koji nemare ma stotine njihovih susjeda propalo, samo ako to ide u njihovu korist.

— Tako je, tako, odzove se više glasova izmedju slušateljstva.

— I ja priznajem da ima takovih, odvrati Radenić; ali mogu pouzdano reći, da ti nečine većine, pa su se država i družtvo pobrinuli, da se po mogućnosti na put stane sebičnosti takovih neljudi. Ja priznajem, da mnogi radeć i gospodareć nemisli pri tom na svoga iskrnjega; ali iduć za svojim dobrom, odatle još nesliedi šteta za njegova susjeda, pače može nastati dobro i za ovoga potonjega. Seljak obradjivajuć svoju zemlju i puneć žitnice, radnik, obrtnik i zanatlija, riečju svatko, tkogod pomaže izvoditi nove plodine, umnaža tim kolicinu dobara, a ob ovoj zavisi blagostanje naroda.

Tko dakle poštenim i pravednim načinom gleda steći si imetak, ne samo da tim neškodi drugim, nego pače koristi, jer obilje jednoga nezatvara se u škrinje, nego dobra dotična dolaze u promet, te se olahkoćuje namirivanje potreboća svih onih, koji neimaju takovih stvari. To se neda zaniekati.

— To bi sve moglo tako biti, opazi Gvozdić, nu eto vi sami rekoste, da dobra, vredni predmeti nastaju marljivošću radnika; ovo dakle nevalja za bogataše, koji ništa nerade, ili za one, za koje drugi rade.

— Nije tako, kume Gvozdiću; vi nesudite pravedno, jer krivo shvaćate pojam radnje. Neradi samo težak na polju, majstor u svojoj radionici, ili radnik u tvornici, u obće: nisu samo oni radnici, koji neposredno priredjuju ili proizvadjaju razna gospodarska dobra, nego i mnogi drugi, ma da se nemogu pohvaliti onako vidljivim uspjehom svojih napora. Zar mislite, da ništa nevriedi posao graditelja, koji zasnuje osnovu (plan) o gradjenju kuće? Jamačno vriedi koliko posao onoga, koji ciglu peče, nosi, reda na kući, koji kuću pokriva ili vrata pribija. Zar mislite, da ništa nevriedi posao čovjeka, koji sagradi tvornicu, nabavi makine i ino orudje, kupuje sirovinâ, da se od njih mogu shodnije i udobnije stvari prirediti? U tvornici šečera radi više radnika, mislite li, da ona gospoda planduju, koja su ju podigla, koja njom upravljaju te tako omogućuju, da si tolike obitelji privredjuju svakdanji kruh?

— Vjerujem to, ali ipak mislim, da sva ona gospoda, da svi glavničari i poduzetnici nemisle na sirotu radnika, kad podižu tvornice, nego na sebe i na svoju korist, svoj dobitak, jer hoće da postanu bogatimi.

— Dopuštam da mnogi i tako misle, ali to im netreba baš toliko zamjeriti. Budimo u ustalom pravedni, zar nemisle mnogi radnici samo na sebe? Nu ma jedni i drugi samo na sebe mislili, ipak koriste cielosti u veliko. Tvornica hrani kadšto stotine ljudi. Tvorničar koristi i poljodelcu, jer od njega kupuje sirovine, njegovi radnici više troše plodina. Nu on koristi i cieloj zemlji, jer što se kod kuće priredi, netreba iz inozemstva nabavljati, a to je svakako bolje, pošto tako ostaje znatna gotovina u zemlji, koja se može opet koristno uložiti. U

ostalom ima ljudi poduzetnih, koji ulažu svoj trud upravo u tu svrhu, da podignu domaće gospodarstvo, da tako rieše donekle domovinu svoju gospodarske ovisnosti od inozemstva, nje ravna uz vlastiti probitak i ljubav prama domovini, koju žele učiniti imućnom, kriepkom i tako sposobnom za veće ciljeve; a isto tako ljubav prama radnikom, da jim dadu priliku da si što zasluže.

— Iz vašega razlaganja, gospodine doktore, oglasi se učitelj, razabire se, da bi svi slojevi pučanstva morali u slozi i ljubavi oko svoga boljka nastojati. A ipak, koliko ja znadem, nije tomu tako. Ta čuo i čitao sam mnogo toga o zavadi, o trvenju i nesporazumcih medju gospodari i radnici.

— Tražeć svoju korist ljudi dolaze često u oprieku, to dopuštam, odgovori Radenić, ali i ta oprieka probitaka često je više umišljena. Nepoznavanje zamienitosti probitaka izazivlje takve protimbe. Veća prosvjeta čini obie stranke uvidjavnijimi.

— Do toga je još dalek put, opazi Koren. Izkustvo našega vremena pokazuje, da je ta uvidjavnost riedak gost na jednoj i drugi stranki. U ostalom ja bih težko pojmio, kraj sadanjih nazora, slogu medju radnikom i gospodarom. Ta probitci radnika traže, da imadu uvjek posla, dočim je kadšto koristnije za gospodara, da se neradi. Radnici traže veću plaću za svoj posao, to je njihova korist; naprotiv sobstvena korist gospodara išće, da bude plaća što manja.

— Varate se, prijatelju, i ja ću vam to dokazati. Govorimo najprije o radnji, kašnje ćemo o plaći. Velite, da probitak radnika traži, da imaju neprestano posla. Nu zar nije probitačno i za gospodare, da se kod njih neprekidno radi? Bome ni jedan gospodar neželi, da se u njegovoj tvornici planduje.

— Zašto odpravljaju radnike, pa baš u vrieme, kada se najteže živi, kada treba kruha, a kruh je skup?

— I to nije upravo tako. Ima dosta gospodara, koji tjeraju posao, prem da im nenosi ništa ili vrlo malo, jer vole neko vrieme raditi bez dobitka, pošto je to ipak manja šteta, nego da im glavnice u tvornici sasma bezposlene leže, a radnici se po svietu razštrkaju. Pače ima dokaza, da su gdjekoji i uz štetu nastavljali posao, nadajuć se boljim danom. Istina ni oni, a još manje ovi mogu dugo izdržati. To će svatko razumjeti. I tako se može najsavjestnijemu gospodaru dogoditi, da mora posao zatvoriti ili barma ograničiti. Takvih posljedica ima uvjek i duže trajuća skupoća žita. Kruh je najpotrebitije dobro na svietu, jer bez njega nemožeš živjeti. Možeš biti bez željeza, bez sukna, vune, pače i drva, ali nemožeš bez jela. Ako poskupi hrana mnogi troše manje ili ništa na druge stvari, samo da si mogu kupiti kruha. A evo vam primjera, koji će to pravilo razjasniti. Naš Draškovac ima do 2000 stanovnika. Uzmimo, da svaki poprieko treba na godinu 250 kilograma kruha. Usljed skupoće poskoči ciena žita, pa hektolitar pšenice stoji ne šest forinta, kako je prije, nego dvanaest; hektolitar kukuruza ciene sada deset forinta, pred dvie godine plaćali smo ga po pet forinta. Ako smo pred dvie godine trebali za naše uzdržavanje 15.000 for., sada trebamo najmanje 30.000 for.; ako je jedna kuća prije trošila na potrebnu hranu 200 for., sada treba do 400 for.

Ako se uzme, da u cieloj našoj domovini vlada jednaka skupoća, morat će se tada i koji miliun forinti više samo na hranu izdati.

— Zar je tako, zapita Koren?

— Tako. A sada možemo li se čuditi, da se odmah, čim poskupi žito, počme manje trošiti drugih stvari, izuzev one, koje se upotrebljuju mjesto bolje hrane, n. pr. krumpir itd. Tad se pako daleko manje pita za drugu robu. Jamačno ste i sami izkusili, kad je žito skupo,

manje se pije vina, kupuje se lošije sukno, mjesto čizama nose se opanci, nekupuje se novi šešir, nego nosi stari. Stolara manje zovu da pravi vrata, prozore, ormare ili stole; a ima li ovaj manje posla, bome netreba ni on više toliko čavala, nenaručuje ključanica, zapora itd. A ako je tako, ako manje treba željeza, kako da posluju rudnici željeza, odakle posla majstorom i tvorničarom, koji prave ključanice, kuju čavle, i priredjuju drugu željeznu robu?

— To se može kasnije popraviti i nadoknaditi, kada nastanu bolja vremena, opazi Gvozdić.

— Dvojim. U dobrih vremenih radi se koliko treba, ili i preko potrebe. U ovom potonjem slučaju nagomila se množtvo robe, ljudi nemogu prodati svega, zato mnogi propadaju. A što istom kad nastanu zla vremena? Da se i sada neprestano radi, još bi jače narasla zaliha neprodane robe, te bi trebalo i duže počekati, da se razproda. Dakle prije ili poslije morala bi se radnja obustaviti.

— Neka bude tako, hoće Koren, ali svakako je vrlo žalostno, da radnici upravo u najgore doba gube posao i tim zaslužbu.

— To je istina, ali hvala bogu danas je i u tom već nešto bolje. Dobro i solidno radjena roba može se prodati i u inozemstvu, jer na cielom svietu nevlada jednaka skupoća. Tako se u doba skupoće mogu održati neka poduzeća. K tomu rado priskoči u pomoć i vlada, da ljudi nepostradaju, a gdjekoji gleda uzdržati posao, pa ma i zlo išlo. Nu tko ga obustavi, može li mu se to zamjeriti? U ostalom ovim sam htio samo dokazati, da je u probitku samih tvorničara i poduzetnika u obće, da neprestano posluju. Svaki dan nerada nanosi im štete, jer ne samo da neimaju nikakova dobitka, nego trpe očevidnu štetu, jer gube kamate svoje glavnice.

— To sve razumijem, odvrati Koren; nu korist radnika išće, da neprekidno dobiva posla, dočim gospodar daje mnogo raditi, kad mu posao dobro ide, a malo, kad neide nikako ili lošije.

— A kako da inače postupa? Manju štetu može tvorničar nekako pregorjeti, zato kraj nešto lošijih poslova rade tvornice jednakom snagom; ali nije zamjeriti, ako neće da do kraja propadnu. Tko pako može tvorničara biediti ako razširi svoj posao, kad mu dobro uspieva? Zar bi bilo bolje, da se tudja roba kupuje?

— Ali ćete mi ipak dopustiti, gospodine Radeniću, da se u pitanju o plaći radnje razilaze probitci radnika i gospodara, jer bome ovi potonji vole manje nego više plaćati, dočim oni prvi idu upravo za protivnim.

— Moguće, da je poduzetnikom milija manja plaća, ali nije istina, da je to za nje koristno. Korist i želja nepodudaraju se uvjek. Varamo se tražeć našu korist ondje gdje je neima. Radnici žele što veću plaću dobiti, to im se nemože zamjeriti. Ali nije za nje koristno, ako imadu uvjek veliku plaću.

— Kako? Zar da nije koristno, ako nam posao dobro plaćaju, upita u čudu Koren?

— Nije. Vi hoćete veliku plaću, da možete liepo i udobno živiti. Nu koja vam korist odatle, ako vam se mjesto 1 for. plaća na dan 1 for 50 novč., kad u istom razmjeru skuplje plaćate: hranu, ogriev, odielo ili svjetlo? Ako traže kovači veću plaću, iskat će ju i stolari, postolari, opančari, zidari, krojači, tkalci, u kratko svi radnici, a što će biti, ako poraste svakomu plaća? Svi će proizvodi poskupjeti.

— Ali čemu da poskupi roba, ako se radnik bolje plaća?

— Što tko plati svomu radniku, to je zanj izdatak, trošak, koji gleda da mu se nadoknadi u cieni prodane robe. Ako poraste plaća radnika, gospodar više izdaje,

mora dakle povisiti cienu svojoj robi, da mu se to naknadi. I tako radi svatko.

— Ako je tomu tako, opazi turobno Koren, onda neima načina, da se popravi jadno stanje nas ubogih radnika.

— Ima, ima, i to takovo, od kojega nikomu štete. Ako se radi bolje, više i jeftinije, na dobitku je svatko: radnik i gospodar, prodavaoc i kupac. Tu vam osobito blagotvorno djeluje natjecanje ili konkurencija. Ona stvara red u gospodarskom životu. Gospodarov probitak traži, da što više izvadi dobitka iz svoga posla, ali ne da daje što manju plaću. Istina, ima gospodara, koji misle, da je za nje najbolje, ako malo plaćaju svomu radniku, kao što radnici drže veliku plaću za pravu sreću. Praktičan život pokazuje protivno. Da u svakom mjestu živi samo po jedan zanatlija, ili da ima u pojedinih poslovih tek riedkih vještih radnika, ovi bi tada sami odredjivali uvjete gospodarom, uz koje su voljni raditi. Nu znadete, da nije tomu tako, kod svake radnje ima natjecatelja. Natjecanje pako ide u prilog radnikom i poduzetnikom.

Da vidite što sve čini natjecanje. Ako bi htio ovaj ili onaj majstor, jedan ili drugi tvorničar nagraditi radnju slabije nego li vriedi, radnici okrenuli bi mu ledja te potražili drugdje posla. Vlastita ga dakle korist svjetuje, da primjereno plaća radnika, dok njegova roba nalazi dosta kupaca. Ako prodja zapne, mora obaliti cienu, pa potraje li duže takovo stanje, zanj nevriedi radnja više koliko prije, a tada dakako mora ići i plaća dolje. Sad se pita, što će na to radnici? Ako prodja zapinje, ali samo u jednom mjestu, ili u manjem kotaru, ako dakle ima taj pojav značaj mjestni, ako je dotični majstor ili tvorničar pače sam kriv ovoj neprilici, radnici će ga ostaviti i potražiti si drugo mjesto. Ali ostati će, ako prodja zapinje obćenito, — kako se često sgadja, i ako je ona posljedica neprijaznih vanjskih okolnosti.

— Sada uvidjam, odgovori Koren, da plaća radnika nezavisi jedino o volji, ili, bolje rekav, o samovolji gospodara, nego o cieni, koju ovi primaju za svoju robu.

— Tako je.

— Shvaćam i to, da pravo uzev stvar, probitci radnika i gospodara idu uzporedo; mislim ipak, da nisu toliko suglasni, da nebi gospodare kadšto snašla napast, da manje ponude radniku, nego li bi ovaj prema položaju stvari mogao zahtievati.

— Ako se i dogodi, odvrati Radenić, da gospodari kadkada manje dadnu, netraje to dugo. Natjecanje i sila okolnosti do skora ih prisile, da povise plaće razmjerno prema cienam robe i ostalim odnošajem. U ostalom mislim, da sam dokazao, da stvari na ovom svietu tako stoje, da u prometnom životu netrebaš svoga bližnjega oštetiti, kad radiš o svojoj koristi, ali i to: da tražeć svoju korist uz njegovu štetu, promašuješ svoj cilj.

— To bi bilo sve liepo i dobro, dometne Koren, ali obrtnici i trgovci sami sebi škode praveć jedan drugomu konkurenciju dotično kad se natječu.

— Da ste rekli: jedan drugomu stoji na putu, bilo bi istinitije. Konkurencija otegoćuje postizavanje ciljeva. Kad bi u svakom poslu bio samo po jedan radnik, prodavao bi svoju radnju uz cienu kakovu bi sam ustanovio. Nu pošto ih imade za svaku struku više, svaki je prisiljen raditi što bolje i jeftinije. Majstori i radnici istoga zanata mogu jedan drugomu biti na putu, ali cielost, ukupnost naroda ima odatle samo koristi. S toga netreba se na konkurenciju kamenom bacati, ona je zaista, razumno shvaćena i izvedena, koristna; ali i tu samo nepošteni ljudi vojuju nedopuštenimi sredstvi proti svojim takmacem, pa zato nebi smieli izmaknuti kaznenomu zakonu. Poštenim načinom možeš doći do bogatstva samo, ako i družtvo obogaćuješ; ovomu služiš tim više, ako umno, razborito i pošteno nastojiš oko svoga dobra.

SEDMI RAZGOVOR.

BOGATSTVO I UBOŽTVO. KAKO SE STIČE I UZDRŽAVA BOGATSTVO? KAKO KORISTI BOGATSTVO UBOGIM?

Skupoća i s njom skopčane nevolje sve se življe osjećahu. Pošteni su tužnim okom gledali u budućnost, nevaljalci, protuhe i lahkoumnici sve drzovitije dizali glave. Svaki čas čulo se je: ovoga su vlastelina orobili ove noći, onoga pričekali u šumi te mu sve oteli, pa ga još izprebijali. Zavlada nesjegurnost. Straži sjegurnosti i kaznenim sudovom pune ruke posla, tamnice se punile tatovi i lopovi. Kod posljednje veće navale na jednoga susjednoga vlastelina sudjelovalo je pače nekoliko žitelja iz Draškovca. To je pobudilo obće nezadovoljstvo i tugu u većini Draskovčana. Kad se opet sastali da slušaju doktora Radenića, sve je mukom mučalo, kao da se stide s bog nedjela dvojice trojice svojih suobćinara. Pognute glave, oborenih očiu dočekaše svoga ljubljenoga učitelja.

— Od posljednjega našega sastanka, započe Radenić, sbiše se vrlo neugodni i sramotni dogodjaji. Znadem da to žale svi poštenjaci. S toga neću da o tom više govorim, da zledim rane, koje su još krvave. Nadam se pouzdano, da nijedan od prisutnih nije oprljao svojih rukuh ružnim kojim djelom.

— Ne, poštenja nam, nije, vikalo se sa svih strana.

— To mi je vrlo drago. Ali ipak ponešto smo i mi krivi. Medju stanovnici sela Draškovca našlo ih se nekoliko, koji su se ogriešili o tudje dobro; a to je za nas sve sramotno, jer ako se štogod zla dogodi u obćini, toga se moramo isto tako stiditi, kao što se ponosimo, ako se u njoj što liepa i hvale vriedna izvede. Meni se čini, da se u našem selu još nije uvrežilo uvjerenje, da svatko mora poštovati tudju imovinu kao i svoju, da je svaka otimačina težak grieh pred bogom i zakonom ljudskim.

Nu vratimo se našemu posljednjemu razgovoru. Medju bludnjami, koje pomućuju družtvo, najobičnija je ona, kao da postoji oprieka, protivština medju probitci bogata i uboga. Prem imadu bogataši vrlo mnogo zavidnika, ipak si svatko želi bogatstva, svatko nastoji bogatim postati. S toga je pravo, da se najprije pita: što znači biti bogatim?

— To nije baš težko pogoditi, ozove se njih više: bogat je, tko ima mnogo novca.

— Zar je u istinu tako, zapita Radenić? Što bi vam koristila puna kesa zlata, da vas uzburkano more iz slomljena broda baci na kakov pusti otok?

— Ali u napučenoj zemlji, primjeti seljak Žetić, može se za novac kupiti sve, česa god čovjek treba.

— To je istina, odgvori doktor; ali sve što za novac možeš kupiti: kruh, odielo, kuća, njiva, sva su ova dobra isto tako bogatstvo kao i novac, kojim se te stvari kupuju. Pače ova dobra upravo čine bogatstvo. Zlato i srebro ciene se u velike zato, jer si za nje možemo kupiti drugih koristnih stvari. Da nije toga, željezo ili olovo bilo bi vriednije od zlata. Bogatstvo obuhvaća sve, što je koristno i ugodno. Sve što imade vriednosti, što se može prodati i kupiti: imanja, kuće, proizvodi poljodelstva i obrtnosti, zaliha dobara, domaća životinja, zvalo se kako mu drago, čini u rukuh pojedinca posjed; a tko

ima velik posjed, veliku imovinu, o njem velimo: da je bogat.

A kako može pojedinac umnožiti svoje bogatstvo, a da drugoga neoglobi, — jer uz ovu cienu jamačno nitko nas neželi biti bogatašem?

— U istinu ne, odvrati Malenić.

— Može dakle tako, ako svi prinosimo, da se poveća bogatstvo zemlje. Ali tu se neradi ob umnažanju količine novca, jer čemu nam više novca, ako nemožemo zanj više robe kupiti? Poskupio bi samo robu, kako ćemo kasnije vidjeti. Zadaća je dakle gospodarstva, da umnoža sve ono, česa trebamo ili što možemo uživati, dakle: živež, odielo, kuće, sgrade, pokućtvo, orudje svake ruke itd.

A kako se stiče bogatstvo? Kako se grade kuće? Kako prave predmeti obrtnosti? Kako se dobiva žito i sve drugo što čovjek treba za svoje uzdržavanje?

— Radnjom! povikne njih više.

— Tako je, prijatelji; bez radnje neima bogatstva, bez nje neda se ni umnožati. Ali sama jedina radnja nije dovoljna, s njom treba spojiti i štedljivost, jer ako i inače marljiv čovjek sve što privredi ili priradi i potroši, na svršetku života svoga ipak neima ništa, siromah umre kao što je siromah živio. Ako bi svatko u zemlji tako radio, svi skupa nebismo ništa imali, zemlja bila bi siromašna. Tko hoće biti bogatim, treba da manje troši nego li služi. To valja i za svaki narod, za svaku zemlju.

Eto dakle kako nastaje bogatstvo: radi i štedi, a prištedjeno liepo koristno ulaži. Samo tako moguće je nam uživati plodove radnje svih minulih stoljeća; najsiromašniji radnik postaje tako nasljednikom prijašnjih rodova. Da su oni sve potrošili, što i proizveli, mi nebismo imali danas više pomoćnih sredstva nego li divljak na svom pustom otoku; život naš bio bi pust i lišen svakoga

užitka, a ipak vrlo tegotan. Budimo dale zahvalni našim predjem, što možemo najljepše dokazati umnažajuć našom radnjom stečevine prijašnjih vjekova.

— Razumijem, gospodine doktore, oglasi se Koren; ali što da prinosimo mi kukavci, koji sami ničesa neimamo?

— A zar divljak neima još i manje od vas? Mislite li, da se i on nemora tužiti na loše godine, na težka vremena? — A ipak izpitujuć postanak izuma i dobara, što ih danas uživamo, dolazimo ovim tragom do vrlo starih, surovih i vrlo dalekih vremena, u kojih su ona dobra postala; to iztraživanje pokazuje na štedljivost miliuna ljudi, koji življahu prije nas. Koliko je od onih prvih početaka sviet napredovao u obradjivanju zemlje, u obrtnosti i trgovini, znanosti i umjetnosti, u gradjenju kuća, cesta, mostova, željeznica, kanala, crkva, škola; u kratko, koliko se učinilo za umnožanje blagostanja i bogatstva, koje izašav iz utrobe majčine već nalazimo gotovo, i kojim se svi bez razlike koristimo? To je plod nekadanje radnje i štednje, kad se je gledalo više proizvadjati nego li trošiti.

— U istinu ni u snu nisam pomislio, da bi mi toliko dugovali prijašnjim viekovom.

— Vidite, dragi moji prijatelji, kako povećanje imovine družtvene u obće koristi opet i pojedincu. Nu pri tom valja uvažiti jedan uvjet, o kojem do sada nismo govorili.

Radnje neima bez napora, a na taj mora nešto čovjeka poticati. A potiče ga težnja, već uzgojem prisvojena, po kojoj svatko gleda onako živiti udobno, kako i njegova okolina. Ako nam trud i napor donosi novih užitaka, novih ugodnosti, rado se laćamo i nove radnje, predpostaviv dakako, da smo sjegurni, da nam neće drugi oteti plodova naše muke, i da dobitak stoji u razmjerju sa našim trudom.

— Istina je, primjeti Stranski, jer da nije toga, tko bi htio raditi?

— To, što sada rekoste, samo je na pó istina; jer živit se mora. Nego ciela istina je ovo: svatko bi samo onoliko radio, koliko upravo mora da živi, i ništa više. Otac nebi dakle ništa ostavio djeci, ona bi morala u gospodarstvu s nova početi. Čovjek indi voljan je raditi više nego li treba za svoje uzdržavanje samo onda, ako mu se osigura, da će ono biti njegovo što priradi. Ta sjegurnost daje istom pravi zamašaj napredku narodâ, koji su već postigli neki stepen prosvjete. Prva je dakle i najvažnija zadaća tako družtva u obće kao i napose vlade, da uzpostave tu sjegurnost. Naša osoba i plod naše radnje moraju dakle imati dovoljnu zaštitu; da neima te zaštite, to bi, kao god i kod divljaka, jači plienio slabijega, lienjak otimao marljivu plodove njegove revnosti; trutovi hranili bi se medom pčela radilica.

Gdje neima te sjegurnosti, jenja doskora i marljivost. U nemirnih vremenih uz druga zla vlada obično i siromaštvo, jer nitko nije sjeguran za svoju muku, zato se i manje radi, a mnogo više troši. Nu kad se i u mirno doba pitanje o vlastničtvu tako zamrsi, da se vredjanje istoga proglasi nekim sustavom, nekim novim družtvenim redom, tad se mora to nazvati velikom duševnom zabludom.

— Što, ustane Glavinić, čovjek imućan, zar ima i takove nauke, koja nieče i težko privredjenu svojinu pojedinca?

— Žalibože ima i takovih usijanih glava. Tobožnji zatočnici prava ljudskih htjedoše, a i sada još hoće neki novi družtveni red uvesti, u kojem nitko nebi imao vlastita imetka.

— Ta to bio pravi nazadak, vratili bismo se natrag u stara varvarska vremena, nastavi Glavinić. U Hrvatskoj neima sjegurno takovih mudrijaša.

— Možda ih i ima, ali se o njih nečuje puno, jamačno sbog toga, što u našoj domovini neima ni gospodarskih odnošaja, koji obično radjaju ovakove pojave i tražbine. Što mi znademo o tih stvarih, necrpismo toliko iz vlastitoga izkustva koliko više motreć život i borbe drugih evropejskih naroda. Nu opazit valja, da se svagdje bolji članovi družtva svom snagom opiru toj nauci. Ja sam u obće to spomenuo, jer se u naše doba vrlo mnogo o tom govori i piše, pa su možda te stvari došle u ruke vas kojemu. Zato ću vam, ali kašnje, još koju o tom pitanju reći. Sada pako moramo se još jedan put baviti bogatstvom.

Bogat je svatko, tko posjeduje toliko imovine, da si može namaknuti sve što mu je potrebno, koristno i udobno. Bogatstvo dakle znači imati u izobilju tih stvari. Bogat je tko ima mnogo novca, ali je bogat i onaj, koji posjeduje mnogo vrednih stvari: robe, zalihu koristnih stvari svake vrsti. Novac je obično mjerilo vrednosti ostalih dobara, ali bogatstvo nestoji jedino u novcu. Bogataš je i vlastelin, koji ima veliko, liepo uredjeno, dobro i razumno obradjivano imanje, premda se lasno dogodi, da neima kad što ni tisuće forinta gotova novca; isto tako može se bogatim nazvati trgovac, ako mu poslovi jako dobro idu, ako nikomu ništa neduguje, ako su mu skladišta puna liepe i vredne robe, ma da mu i nisu blagajne pune gotova novca. U istinu oba su bogata, jer imajuć dobara druge vrsti mogu ih unovčiti pa si nabaviti svega, što im srdce poželi. Nemojte dakle misliti, da samo hrpe zlata ili srebra čine čovjeka bogatim. Znam da tako ljudi obično misle i govore, da si svatko želi samo punu škrinju novca, ali to je krivo mnenje, koje potiče odatle, što se nepoznaje narav stvari. Pače ja tvrdim, da pravo bogatstvo pojedinaca i naroda stoji u drugih dobrih, a ne toliko u novcu. Narod koj bogat je, ma i neposje-

dovao veliku množinu novca, samo ako je njegovo poljodelstvo napredno, ako se svaki komad zemlje pomno, umno obradjuje i ako daje u obilju proizvoda; ako obrtnost cvate te proizvadja preko potreba pučanstva; ako su otvorena prerazličita vrela zaslužbe, te si svatko može marljivošću i vještinom privrediti, sredstva za život; ako je zemlja obskrbljena dobrimi cestami, hitrimi željeznicami, uredjenimi riekami te umno izvedenimi kanali, koji olahkoćuju trgovinu, jeftino i brzo odvoze i dovoze proizvode domaće radnje, pružajuć sgodnu priliku poljodelcu, zanatliji i tvorničaru, da plodove svoje muke unovče. Da ima naša hrvatska domovina svega ovoga, bila bi bogatom, kao što žalibože nije, ma i neimala množinu novca; kao što je bogata prometna Belgija, neumorna Holandija, a da negovorim o velikoj Francezkoj. — Pače može biti narod, prem ima puno novca, ipak siromašan.

— Je li moguće? zapita učitelj.

— U istinu je tako, odgovori Radenić. Ako ima u naroda puno gotova novca, nu ako je njegovo ratarstvo primitivno, nerazvijeno, ako neima obrtnosti, malo prilike privredi, ako neima u pučanstvu volje i nagnuća za rad; takov narod mora najveći dio potrebnih stvari iz inozemstva nabavljati, tako njegov novac odlazi u tudje strane, a on sám od godine do godine postaje siromašnijim. Vidite, kraljevina Španjolska je prekrasna zemlja, priroda obdari ju upravo carski svakim darom, nekoč obilovaše novcem više nego ijedna država na svietu; sve zlato iz Meksika i Perua sticalo se u njoj, pa ipak je siromašna, narod ubog, jer nitko pravo nije mario latit se ozbiljna posla, poljodelstvo ležalo zapušteno, obrtnost propadala, osobito odkada je nesnosljiva i nerazumna vlada izagnala iz zemlje više tisuća revnih, okretnih i za gospodarstvo zauzetih obitelji. Tko je mogao okanio bi se posla gospodarskoga, te pošao u svećenike, na more i u novi sviet ili pako potražio kraljevu službu. A tko je bio prisiljen raditi, radio bi dotle, dok je toliko zaslužio, da uzmogne o kamatah glavnice živiti, pa bi objesiv posao o klin, živio kao gospodin. Tudjinac došao te uzeo tjerati obrt i obogatio se. A tako se može dogoditi i pojedinomu čovjeku. Tko samo troši i troši, a neprivredjuje ništa, ili neumije svoje trošnje ograničiti prema dohodku, ostaviv netaknutim glavno imovine, mora propasti.

— Dakle neima druge, valja radit, primjeti gosp. kotarski sudac.

— Tako je; to i vi sami znadete, gospodine sudče, sjedeć ne riedko od jutra do mraka u svom uredu.

— I ja tako mislim, opazi imućni seljak Mrkić; neima fajde, nego bome valja uprieti sile, tko hoće da ima štogod.

— Kamo sreće, da tako svi misle i rade, kao naš kum Mrkić.

On je marljiv kao crv, štedljiv kao zaključana blagajna, pa eto u njega ima svega po malo; da je svake godine potrošio što je bilo privredjeno, jamačno nebi nikada postao imućnim. Srećan je narod i imućan, gdje većinu sačinjavaju takovi gospodari, jer se tada bome i mnogo toga nakupi, pa tada raste i ukupni imetak. Francezi se hvale, da su za nekih godina vladanja cara Napoleona III. prištedili na godinu 5 do 600 miliuna franaka! Sliedeće generacije koriste se dakako radom i prištednjom prijašnjih, one mogu još više proizvadjati, pa ma i živile udobnije, mogu opet prištediti dobara, i tako umnožati bogatstvo.

Bogatstvo stiče se dakle radnjom, a uzdržaje štednjom. Ako sin troši od nasliedjene imovine više nego li nose kamate imetka, potrošit će glavnicu i sasma propasti. Tako osiromašuje i narod, koji nemari za radnju, ili neumije iz svojih njiva, livada i vinograda, iz svoje obrtnosti izvaditi veće koristi, a troši svake godine više

na stvari razkoši, na zabave i svakakve suvišne stvari. Zato se, moram priznati, meni nedopada, što se u nas kraj slaboga stanja gospodarskoga odviše uvažuju i sliede kojekakove mode, osobito u stališu srednjem i nižem; a i naša gospoda mogla bi manje trošiti na razkošje, mi smo još siromašni, pa nam nedotiču imovina i sile do toga.

— Nu ako i uvidjam, opazi Vinski, da uz blagostanje stanovnika raste i bogatstvo zemlje, ipak nemogu vjerovati, da bi to bilo svim koristno, jer se usljed prava vlastničtva nedieli imetak družtveni medju sve članove. Jedan dio nedobiva ništa, a to su oni, kojim roditelji ništa neostaviše; njihovo stanje tim je gorčije, što stojeć sami te gledajuć tudje blagostanje, moraju često stradati, te kraj kuća, obilujućih svakim blagom, možda gladni prolaziti.

— Nije baš tako, kako vi crtate. Istina je, da se privredjena dobra nediele medju sve, nego svakomu pripada što je zaslužio, kao njegova svojina. A bome to je sasma pravo. Ali nije istina, da bogatstvo družtva nekoristi pojedincu, kao što je s druge strane istina, da pojedinac živuć u družtvu imućnih i sam laglje dolazi do blagostanja.

— To mi se ipak čini nevjerojatnim.

— Čujte. Da ste i vi, gospodine Vinski, bogatiji, jamačno bi više trošili, pa kao vi tako i gospodin župnik, učitelj, riečju: svi drugi. A bome to bi odmah osjetili i ostali. Gdje su ljudi imućni, tu se drugačije živi: troši se više pšenična nego li kukuruzna kruha, i siromašniji puk hrani se više ražju i kukuruzom nego krumpirom ili prosenicom; nepije se kakova god zavrlica, pokvareni plaviš ili spiritom pomiešana rakija, nego bolje vino, pa ako i ne svaki dan, a to barma kad se što težega radi. Ljudi neživu o suhih žgancih ili o nezačinjenom zelju, nego jedu meso, koje bolje hrani; odievaju se u odielo od bolje i vrednije tvari; stanuju u pristojno i udobno gradjenih kuća, a ne u izmazanih kolibicah, stanovi su udobno uredjeni, ima u njih spretna pokućstva...

vaju se u odielo od bolje i vrednije tvari; stanuju u pristojno i udobno gradjenih kuća, a ne u izmazanih kolibicah, stanovi su udobno uredjeni, ima u njih spretna posoblja, slika, knjiga: riečju svega, što je koristno ili udobno, što je ugodno i pristojno.

Sve pako ovakove stvari moraju se izraditi, proizvesti; čim bude više kupaca, tim će ih se dakako više tražiti, tim će biti više posla i rada, tim će više naći ljudi zanimanja, pače moći će ih bolje plaćati. Nije li dakle korist i neposjedniku ako ima bogataša?

— To mi je jasno, odgovori Koren. Ali gospodine doktore, ovo je ipak istina: da se dadne siromakom samo onoliko, koliko posjeduju bogataši suviše, kamo sreće! Posjed i imovina naroda nebi se u ničem umanjila, a siromahom bilo bi pomoženo.

— A što mislite, kako da se ta dioba izvede?

— E, gospodine doktore, tako, da se bogatašu od njegova nešto uzme pa dadne onomu, koji neima ništa. Jednomu se nebi odmoglo, drugomu pako znatno pomoglo.

— Dragi moj prijatelju, što to velite vrlo je pogibeljno i za vas same. Kojim pravom da se otme bogatu što je on, ili što su njegovi predji velikim trudom i ne malom mukom stekli? Istina je, imovina dala bi se i spretnije razdieliti, i ja bih bio sretan, da se ubogim može dati više, a ipak da se bogatim neotimlje njihovo. Nu što vi preporučate prava je otimačina, kojoj nevidim ni kraja ni konca. Danas otmi nešto jednomu, sutra drugomu; danas uzeli bi meni, sutra vam, jer i u našem selu ima sirotinje, naprama kojoj su drugi pravi bogataši. A kako bi vam se vidilo, da dodju k vam, koji imate više, te vam jedan dio vašega uzmu?

— E bome, gospodine, ja nebih dao. U ostalom ja nisam bogat, to bi valjalo samo za prave bogataše.

— Eto tako je; kao što nebi vi, tako nebi bome ni drugi htjeli svoga dati. Svaki brani svoje, pa ima pravo.

Valja vam znati, da je pravih bogataša malo. Deder pogledajte ne samo u naše selo, nego okolo po cielom kraju, koliko imamo pravih gavana? Pače ja idem i dalje tvrdeć, da se imetak bogatih razdieli medju uboge, nastradalo bi obće blagostanje naroda, a ubozi još više patili.

— Više? To nemože biti.

— Al tako je, odpovrne doktor. U svakoga naroda ima više ili manje velikih poduzeća, koja iziskuju mnogo novca; izvadjaju se ogromne radnje, u koje se ulažu silne glavnice. A velikih glavnica naći ćeš samo u bogataša. Velike pako radnje, ogromna poduzeća znamenito unapredjuju blagostanje naroda. Gdje neima bogataša, uzalud je tražiti ovakove podhvate i radnje. Za dokaz evo vam naše domovine. Znam ja vrlo dobro, da oni toga nečine badava, nego radi svoje koristi. Nu tu im svaki pametan drage volje priušti, jer pomažu svojim bogatstvom stvoriti dobra, koristna svim bez razlike.

Bogatstvo koristi još i na druge načine. Bogat čovjek troši mnogo, njegova trošnja oživljuje radnju, pače jest povod novih obrta, koji opet hrane i uzdržavaju znatan broj radnika. Da se imovina bogataša umanji, jedan dio preda siromahom, oni bi obrti morali propasti, jer nekadanji bogataši kraj manje imovine nebi mogli više kupovati plodova njihovih, a ubozi, nadareni samo dielom njihova imetka, dobili bi vrlo malo — jer sirotinje ima svagdje najviše — i to malo, brzo bi se potrošilo.

Bogati ljudi mogu i dobra činiti, pa to zaista i čine; ubožnice, bolnice sirotišta i pojedine pomažu izdašno; podupiru znanosti i umjetnosti. I mi u Hrvatskoj možemo zahvalno zabilježiti, da gdjekoji bogataš — žalibože imademo ih u obće prilično malo, a i od ovih neosjećaju se svi Hrvati, niti mare mnogo za dobrobit naroda — darežljivom rukom prinosi svemu, što je kadro promaknuti duševni ili gospodarski napredak naroda.

Istina, bogatstvo može se zlo rabiti; često se novac raztiplje i prosipava na lude i nevaljane, ne gospodarske, pače i nećudoredne stvari. Nu to je zlo, koje se može dobrim i plemenitim uzgojem umanjati. Kao što druge stvari tako se može i bogatstvo zlo rabiti. Kao što grieši težak, koji svoje novčiće trati u krčmi, kod karta ili na lutriji, tako i bogataš, koji prosipava svoje dohodke medju propalu ženskadiju, razkalašene drugove ili na budalaste naume.

— Gospodine Radeniću, to je sve liepo i možda istinito, ali ja se ipak do sada nisam mogao osvjedočiti, da ima drugi način pomoći ubogim; mora se dakle bogatašem nešto njihova oduzeti. Moguće, da to nije pravedno, da bi bila neka vrst nasilja, ali drugomu putu ja se nemogu dosjetiti. — Tako govoraše Koren, kojega je upravo ovo pitanje vrlo zanimalo.

— Taj način, moj prijatelju, najmanje valja, on bi nuždno doveo do otimačine, lupežtva i — gradjanskoga rata. U ostalom nevidim, zašto da se upravo taj najpogibeljniji put odabire, kad ima drugih. Medju timi opet je najspretniji: umnažanje obćega bogatstva, jer će se tako otvoriti nova vrela dohodka ubogu, a neće trebat ogriešit se otimačinom tudjega.

— To nebi bilo lošo, nu, oprostite, meni se čini da je to laglje reći nego li izvesti!

— Gledat ću da vam to razložim drugom prilikom; nu da vas nemuči preko mjere radoznalost, i da imate o čem do budućega razgovora razmišljati, spominjem ovo: tko je oprezan, razborit u svakom koraku, podučen u školi, izvježban u svom poslu, tko živi razborito prema svomu zvanju i imetku: taj napreduje. To valja za pojedinca; je li takvih pojedinaca mnogo u narodu, narod napreduje. Budi dakle svaki na svom mjestu; je li to, pa ako se čine poboljšice u ratarstvu, umno i neumorno radi u zanatih i obrtih, ako je trgovina razgranjena i

živa, eto vam sredstva, da se i bez nasilja popravi stanje siromašnih ljudi.

— Ja vjerujem, da su to dobra sredstva, nu odkuda nam, gospodine doktore, da si toga svega nabavimo? Ta nije u našoj vlasti da razširimo trgovinu, podignemo škole, itd.

— O svem tom govorit ćemo kasnije obširno. Za sada velim, da imate pravo, nekih tih stvari vi si sami nemožete pribaviti, zato je država pozvana, da se poskrbi za škole i ostale naučne zavode, za dobre ceste, željeznice i trgovačke ugovore. Nu svaki sam mora donieti sobom marljivost, vještinu, okretnost i štedljivost; vlada nemože mjesto vas bolje orati, sgodnije sjeme za sjetvu birati, narinuti vam savršenije orudje u zanatu: to je vaša dužnost. Tko neumije cieniti krajcare, nije vriedan forinte; tko sve protepe što zasluži, nedočepa se nikada imućnosti.

To vam velim sada u obće, a potanje drugi put.

OSMI RAZGOVOR.

VLASTNIČTVO JE POSLJEDAK RADNJE I TEMELJ OBĆEGA BLAGOSTANJA.

Na ovaj sastanak došlo je slušaoca više nego na ijedan dosadanji. Znalo se je o čem kani Radenić razlagati, pa je došlo i ljudi, koji do sada nisu marili toliko za razgovore. Svi su željno izgledali čas, kad će njihov neumorni učitelj doći. Nisu morali dugo čekati. Sa gospodinom župnikom dodje i on.

— Obećao sam, počme Radenić, govoriti o vlastničtvu, svojini. Drago mi je, da ste se danas u većem broju sakupili; nadam se, da nećete toga požaliti.

Vlastničto je uredba vrlo stara. Ja vam neću razlagati, kako učenjaci ovu uredbu tumače, jer bi samo o tom morao dugo govoriti. A nije ni potrebno. Reći ćemo dakle, da je vlastničtvo pravo uživati ono, što nam pripada, što je naše. Vlastnik može tim slobodno razpolagati, slobodno ga rabiti i uživati, te porabu svakomu drugomu zabraniti. To je pravo vlastnikovo. Na ništa neima čovjek većega prava nego li na ono, što je vlastitim trudom, svojom radnjom priradio i privredio. Uredba vlastničtva vrlo blagotvorno djeluje na gospodarski razvoj naroda. Svatko hoće da zna zašto se trudi.

Uzmite mu nadu, da neće biti njegovom svojinom što si priradi, da neće on nego drugi tim razpolagati, uzeli ste mu i najjače poticalo za rad i napor. Osjećanje, da je vlastničtvo zaista opravdano, tako je osnovano u naravi ljudskoj, da ga opažamo već i kod djeteta; i diete neda drugomu stvari, koju drži svojom, prem mu nisu uzgojem još čisti pojmovi o mom i tvom. Svagdje kod ljudi nalazimo i vlastničtva. Divljak, o kojem se može reći, da je u stanju djetinstva, smatra svojinom u lovu ubijenu zvjerad ili u vodi ulovljenu ribu, a ne manje i orudje, kojim se služi u lovu. Kad bi mu mogla treća osoba po volji oteti njegovo koplje ili strielicu, jamačno nebi se mučio priredjivajuć to oružje za lov. Pastiru je stoka njegova dragocjenom svojinom, nad kojom bdije danju i noćju, za koju se bori i krv prolieva, da joj osvoji dobar pašnjak. O poljodelcu, kojemu je komad zemlje njegove nad sve ino mio i drag, s kojim se toli težko razstaje, netrebamo ni govoriti.

I to je sasma naravski. Prvo i najbitnije pravo čovjeka jest da živi, t. j. da se duševno i tjelesno razvija. Zato pako potrebna su čovjeku razna dobra, stranom da se njimi uzdržaje, n. p. jelo, odielo, stan itd.; stranom da si njihovom pomoćju privredi drugih dobara n. p. orudje, itd. Ali ni uživanje ni radnja nije sjegurna, ako nepripada pojedincu pravo stanovite stvari tako smatrati svojimi, da je vlastan svakoga inoga odatle izključiti.

Nu dočim sve ovo stoji, ipak je potrebna u stanovitih slučajevih opreznost, kad se ustanovljuje pravo vlastnosti; jer kod prosvjećenih naroda tolik je broj posjednika i toli raznolik je posjed, da nije moguće na prvi mah razpoznati pravoga vlastnika stvari. Najmanje može se dvojiti o svojini onoga, što čovjek ima na sebi ili kod sebe. Ako mi tat na putu ukrade kesu s novcem iz žepa, svatko uvidja, da si je prisvojio tudje dobro, pa se hvata i zatvara kao tat.

— Da, ali čovjek nemože svega svoga sobom nositi, primjeti Gvozdić; ta tko da vuče sobom svoj stol, krevet, stolac ili svoje orudje?

— Istina, ali te stvari nalaze se u vašoj kući, pa se uzimlje da su svojina stanara ili vlastnika kuće. Potežkoće nastaju kod drugih vrsti posjeda.

Stvari, kao predmet vlastničtva, jesu kretne ili nekretne, n. p. zlato, srebro, odielo, roba, to su dobra kretna; kuće i zemljišta su pako nepokretna. Najmučnije je pravno utvrditi posjed dobara nepokretnih. N. p. Pavao kupi kuću ili livadu; on nemože uvjek sjedjeti u svojoj kući ili stajati na livadi; nemože niti one ili ove sobom nositi; ako ih želi prodati, nemogu se te stvari predati iz ruke u ruku. Tu dolazi čovjeku u pomoć zakon. Tko kupi kuću ili zemljište, dade ga na svoje ime upisati u javne knjige (gruntovnicu), koje uvadja i uzdržaje država, pa je tako posve sjeguran, i može mirno spavati, jer zakon i oblasti bdiju nad njegovom svojinom.

— To je, gospodine doktore, u istinu vrlo koristna i blagoslovna uredba, primjeti bogati seljak Matić, samo škoda da je naši ljudi još uviek neznaju cieniti, jer gdjekoji je tako nemaran, da pusti proći godine, a nezatraži da se po njem kupljeni grunt unese u javne knjige. A što da reknem istom o tom, kako mnogi zadrugari podieliv se nemare zaiskati, da se svakomu pripali dio na njegovo ime unese u gruntovnicu. Tu mora zavladati najveći nered u svem: u plaćanju poreza, obćinskoga nameta, u razredjenju s imovinom za slučaj smrti, itd.

— I ja poznam takovih nemarnjaka; nu znam i to, da često skupo plaćaju svoju nemarnost, jer se porodi ne riedko pravda, u kojoj treba platit odvjetnika, svakakve pristojbe, a često se radi te nemarnosti izgubi i kupljeno dobro. Ovakva nehajnost mora se u istinu vrlo žaliti, pa tkogod misli dobro po seljaka, neka ga opominje, da se okani skrajnoga nehajstva, koje škodi njemu i njegovoj vjeresiji,

ali posredno i drugomu, pače i cielosti. Velika korist gruntovnih knjiga još je očevidnija, ako se pomisli, koli je često zamršeno i težko ustanoviti prava ove ruke. Da vidite: n. p. jedna kuća može pripadati kao svojina dvim ili trim osobam, na imanju ili seljačkom posjedu može biti uknjiženo pravo založno više vjerovnika. U svakom ovom ili inom sličnom slučaju štiti zakon pravo svakoga.

— Svakoga, prihvati Škudić? Meni to nije jasno; ako družtvo, ili — kako velite sada — zakon pojedinim osobam podieljuje pravo na kakove stvari, a drugim to uzimlje, dolazimo opet do one stare: čine se usluge onim, koji imadu, na štetu siromaka i neposjednika.

— I tu sam bludnju sto puta već čuo i čitao, odgovori Radenić. Ja dvojim, da ste ju crpili iz izkustva, nego ju valjda našli u kakovoj knjizi, ili kakovih novinah, gdje često pisac i sam nerazumije što piše. U ostalom pitam vas: imade li u obće ljudi, koji nebi upravo ništa imali? Nevarajmo same sebe. Kod nas hvala bogu nevlada još toliko ubožtvo. I najsiromašniji ima odielo, posoblje i često komadić zemljice. Eto našega Gvozdića, doduše je samo kovač, neima ni kuće ni grunta, ali tjera dobar posao, imade svoje orudje, mnogo vriedno, nešto pokućtva, odiela, knjiga; kao dobar gospodar prištedio si je već gdjekoju stotinu, koja leži u štedionici u K. i koji mu novac nosi liepih kamata. Neima svoje kuće, jer je baš toliko i netreba, ali može ju sutra imati ako hoće. Prama drugim, koji živu od malene nadnice svoje, a ipak nejadikuju i netužakaju, on je pravi imućnik, a naprama stanovnikom divljakom srednje Amerike pravi bogataš.

Već sam prije naglasio, da posjed, da imetak nekoristi jedino svomu vlastniku, nego i drugim razredom. Tko dakle nastoji poštenim načinom, čestitom radnjom steći si imetka, dobro čini, nitko ga s toga neće koriti,

pače zaslužuje pohvalu. Štiteć radnju mora se štititi i svojina, kao učinak radnje. Do brza nestalo bi marljivosti, ako se nebi mogli žeti plodovi njezini. Čovjek živi u obitelji, i dužan je skrbiti za svoje potomstvo. Tko može radnjom svojom osjegurati materijalni obstanak djece svoje, čini dobro i koristan je cieloj domovini, jer ova može biti jakom, uglednom i sretnom, ako ima mnogo materijalno nezavisnih sinova i kćeri. Imućni državljani mogu više prinositi na obće koristne svrhe, darežljivije pomagati sirotinju, više žrtvovati za promak znanosti i umjetnosti, a tim prinositi na uveličanje i proslavu svoga naroda.

Nu nije dosta, da čovjek smije plodove svoga rada za sebe zadržati, sám ih uživati, to bi bila pusta sebičnost, a treba da čovjeka još i druge, plemenitije pobude potiču na posao. Što si trudom i marljivošću stekao, budi ti slobodno ne samo uživati, darivati za života, nego i odrediti, komu će pripasti poslije smrti tvoje. To je jednostavni način slobode, da možemo razpolagati svojim dobrom. S toga je svagdje u prosvjećenih državah zajamčeno pojedincu pravo da odredjuje, što će biti s imovinom poslije njegove smrti; da može oporukom prenositi imetak na druge. Zakon ipak ograničuje ovu slobodu pojedinca, u kolike to išće obće dobro ili zahtjevi ćudorednosti i prava. Ta poznato je, da naši hrvatski zakoni nalažu, da otac sinu mora nešto ostaviti, pa ako toga neučini u oporuci, tada zakon govori na korist sina, dakako predpostavljajuć, da nije diete svojim ponašanjem, svojim nevaljanim životom dalo pravedna razloga otcu, da ga izbaštini.

Gdjegod nije pojedincu osjegurana ova podpuna sloboda, družtvo se nalazi u povojih djetinstva. To potvrdjuje i poviest, koja pokazuje, da je onaj narod bio najsretniji, koji je najodrješitije umio braniti vlastničtvo. To nam može potvrditi i poviest naroda hrvatskoga.

Ta znade se, kako se je bilo počelo razvijati dobrostanje u onih prekosavskih predielih Hrvatske kraljevine, koji su god. 1809. podpali bili pod upravu francezku. A što je tomu dalo povoda? Veća sjegurnost imovine. A ogledajmo se samo malko po Evropi da vidimo, koji su narodi bogatiji i imućniji? To su vam svi oni, koji su umieli što bolje osjegurati vlastničtvo svojih sugradjana. Sada sravnite s Evropom narode azijatske, gdje nitko nije sjeguran, neće li mu sutra oteti što je danas stekao. Kakovo je tamo stanje? Priroda je bogato nadarila one zemlje, svega možeš dobiti sa pol manje muke nego li kod nas, pa opet: tamo se nerazvija trgovina, poljodelstvo i obrtnost neidu napred. Riedko pučanstvo kukavno životari na prostoru, gdje bi ga moglo deset puta onoliko dobro živjeti.

— To mi je sve jasno, gospodine Radeniću, — oglasi se Mišić, koji je danas prvi put došao slušati doktorovo razlaganje.

Mišić je učio nekoliko latinskih škola, kasnije ga uzelo u vojnike, gdje je dotjerao do stražmeštra. Vrativ se kući uze pod otčevim nadzorom gospodariti. Ali mu to dodijalo. Na to mu otac umre, on razproda sve, te postane „gospodin“ t. j. pisarom kod obćinskog ureda. Nije bio čovjek zao, ali nagao, rado bi se hvalisao onim što je sve vidio u svietu, te čitao u raznih knjigah i novinah, premda od čitanoga mnogo toga nije shvaćao. Spadao je dakle u onu vrst ljudi, koji znadu malo, ali to ih neprieči, da se drže za vrlo pametne.

— Ja to sve razumijem, nastavi Mišić; shvaćam da je radnja napor; ako čovjek nebi mogao uživati svoga prirada, radio bi samo za sadašnjost, nemareć išto uložiti za budućnost; a pojedincu i cielomu narodu samo ona radnja donosi i napredka, koje plod siže i u budućnost. Nu ako je orudje, što si ga napravim, ako je žito, što sam ga posijao i požeo, moja svojina, nije tako

kod zemljišta, na kojem uspieva žito. Bog je stvorio zemljište za sve ljude. Zašto dakle da samo pojedinac uživa njegove plodove? Nije li zakon, predav pojedincem zemljište u vlastnost, naprama ostalim nepravedan?

— Prijatelju moj, varate se, držeć da je zakon stvorio pravo vlastničtva. Zar neznate, da je ono osnovano na naravi ljudskoj tako, da družtvo ljudsko nebi moglo ni postojati bez vlastničtva? Zakon naprosto priznaje to pravo, posvećuje ga i štiti.

— Ako zemljište nije plod radnje pojedinca, digne se opet Mišić, kako može pojedinca od njega išto zapasti, prije nego li mu ga zakon dopita.

— Razlog je tomu skroz jednostavan. Recite, ako si tko vlastitimi sredstvi sagradi kuću, je li njegova svojina?

— Sjegurno, jer je u nju uložio svoj imetak i svoju radnju.

— To je istina, ali kuća je sagradjena na zemljištu. Ako dakle nepriznajete pravnu valjanost zemljištnoga posjeda, to bi onaj čovjek bio doduše vlastnik sagradjene kuće, ali ne zemljišta, na kojem je podignuta. A kamo bi to vodilo, tko bi htio uz takve okolnosti kuće graditi? Recimo drugi primjer. Ako si naš susjed krojač Iglić sašije odielo, je li to njegova svojina?

— Nedvojbeno, jer si ga je sam napravio.

— Ako si kupite cipele, jesu li vaša svojina? Je li kuća našega Jovanovića prava njegova svojina? Jest jedno i drugo, jer vi ste platili svoje cipele, a Jovanović je kuću nasliedio od otca si. Ako vam prijatelj pokloni knjigu; ako nadjete kraj potoka u piesku dragocjen kamen, koji je ondje bog zna koliko godina ležao, je li u oba ova slučaja nastalo vlastničtvo?

— Jest nedvojbeno u svih slučajevih, što ste ih netom spomenuli, odvrati Mišić.

— Eto vidite ovdje pet načina, kako može stvar doći u vlastničtvo pojedinca. Dolazi r a d n j o m, kojom se stvar

kakova napravi ili dade napraviti; **kupovanjem**, gdje se za dobro daje novac ili druga vriednost; **nasljedstvom**, darovanjem ili zapisom; napokon **nalazom** ili pravom prvoga posjeda. Sve pako ove vrsti sticanja vlastničtva mogu se svesti na radnju, izuzev možda jedini nalaz. U svih pako ovih slučajevih, navedenih da se vidi kako može pojedinac postat vlastnikom, nije zakon istom stvorio pravo posjeda, on je samo potvrdio, što je sviest svih ljudi od prastarih vremena priznala za pravo.

— Ja sam slobodan upozoriti vas, gospodine doktore, da se tlo, zemljište, nebi malo miešati s ostalimi stvarmi, koje nastaju i umnažaju se radnjom. Kad jednom dodju zemljišta u ruke više ljudi, ostali moraju si obrisati usta, oni nedobiju više ništa.

— Ni to nije istina. Tko čita novine, ili se inače bavi javnimi poslovi, znati će, da se vrlo često prodavaju zemljišta, što dobre volje što pod moraš. Ta molim vas, niste li vi sami prodali svoj od otca nasliedjeni posjed svomu susjedu Stedulju? A koliko ima drugih, koji to isto učiniše? U našoj hrvatskoj domovini bavi se gospodarstvom poljskim, šumarskim, stočarstvom i ribarstvom preko 640.000 duša. Pučanstvo, pače mi svi skupa živimo ponajviše od poljodelstva, kako se dakle može reći, da je posjed zemljištni u rukuh nekolicine? A tako vam je ne samo u Hrvatskoj, nego u Českoj, Rusiji, Poljskoj, Srbiji i Bugarskoj. Ali onaj prigovor nevalja ni za druge zemlje. Tako n. p. u Francezkoj računaju, da je zemljištni posjed u vlastničtvu po prilici sedam miliuna obitelji, pa ako računate na obitelj samo četiri glave, eto 28 mil. glava.

A kako su došli posjednici do svoga zemljišta? Je li im ga može biti zakon naprosto doznačio? Ne, došli su do njega kupnjom, nasljedstvom ili gdjekoji darovanjem. A isto tako stekoše ga naši predji, naših predja predji, itd.

— Nu ja dvojim, da je to išlo uvjek zakonitim putem. Mnogi je sjegurno otimačinom, prevarom ili drugim ne-

poštenim načinom došao do svoga posjeda, primieti Gvozdić.

— Ja toga neporičem, nu tim se samo potvrdjuje moje dokazivanje, nastavi Radenić. Ako je kakov zlotvor ili otimač oteo pravomu, zakonitomu vlastniku njegovo dobro, on je naprosto prekinuo zakoniti, opravdani način prenašanja imovine od jednoga na drugoga. Dok nije nastalo takovo prekinuće, posjed bijaše pravovaljani, kao što je kasnije postao u rukuh kasnijih poštenih vlastnika. Ovom prilikom rad sam razpršiti krivo mnenje, kao da ima množina posjednika, koji su nepravednim načinom došli do svoga imanja. Najveći dio posjednika steče poštenim načinom: nasljedstvom, kupnjom ili svojom vještinom svoj imetak, a tek riedki protupravno.

— Nezamjerite mi, gospodine doktore, ali meni se čini, da su gdjekoja gospoda, osobito velikaši, došli nepravednim putem do svojih imanja, otimajuć siromahu po dragoj volji, tjerajuć ga sa njegova grunta, nagoneć ga na bezplatnu radnju te umnažajuć njegovimi žuljevi svoje blago.

— Tako je, oglasi ih se više; mi siromasi još i danas trpimo s bog toga, plaćamo u ime razterećenja zemljišta, plaćamo gornicu i mnoga druga podavanja, a zašto to, čemu to?

— Dragi moji susjedi, tako se nesmije govoriti, dok stvar nije na čistu. Medju sadanjom vlastelom ima vrlo zaslužnih muževa, koji seljaka paze i gdje mogu, idu mu na ruku. Vaši predji nisu bili neograničeni gospodari svoga posjeda, nego su postali njihovi potomci u naše doba. Što vi još danas morate davati gornicu i druga podavanja, to nije ugodno, ali odatle još nesliedi, da je sve to vlastela krivično stekla! Sasma su drugačiji odnošaji vladali pred dvie ili tri stotine godina, a drugačiji danas. To vam je stvar tako zamršena da ćemo ju moći pravo razumieti tek kad nam bude prošlost

narodna sa svih strana, dakle i sa strane gospodarske, posve jasna. Što je bilo, danas više nije. Seljak je sada gospodar svoga posjeda, a vlastelin svoga. Ako se medju sobom paze, pomažu i svjetuju, bolje za oba; na to ih svjetuje zamienita korist. Za sada još primiećujem, da nije samo hrvatski seljak stradao sbog onakvih odnošaja; ništa se bolje nije godilo ni francezkomu ni njemačkomu, ruski istom se evo naših dana oslobadja tužnoga onoga stanja.

A sad da se povratimo k pitanju: kako su pojedinci došli do svoga zemljištnoga posjeda? Iduć tragom ljudske poviesti natrag, moramo napokon doći do prvoga posjednika, to jest do čovjeka, koji je našao zemljište slobodno, t. j. nepripadajuće nikomu pa ga uzeo obradjivati. Taj je čovjek nedvojbeno stekao pravo na plodove prve svoje žetve na zemljištu istom obradjenom, o tom valjda nitko nedvoji?

— Ne, odgovori Mišić.

— Ali vi držite, gospodine Mišiću, da taj prvi poljodelac nije bio vlastan isto zemljište ostaviti svojoj djeci kao pravu svojinu?

— Držim, gospodine, i mislim da imam pravo; tlo je dar božji, čovjek ima pravo samo na plodove njegove.

— A ja ću vam dokazati, da je vlastan bio razpolagati i sa zemljištem. Zemljište je ležalo na ugaru, mjesto pšenice i kukuruza rasao je na njem drač svake ruke: trnje i kupinje, stelja svakovrstna, ili ga pokrivaše debela šuma. Čovjek uzev pri put obradjivati tlo, nije ga morao, kao danas, samo izorati, onda zasijati i napokon zrieli plod požeti. U obće je današnje obradjivanje prama prvomu igrarija. Prvi poljodelac morao je izkrčiti šumu, izkopati duboko prodrlo korenje, očistiti zemlju od korova, kamenja ili pjeska, nekoliko puta preorati, pa tada istom mogaše sijati. To bi bio i za naše vrieme posao težak i skup, a koli mučan bijaše u ono doba, gdje je manjkalo izvrstno orudje, kakovim se danas poljodelac služi, gdje ljudi nebijahu ni s daleka onako vješti u radnji kao što su danas. A tko istom da pravo ocieni koristi, nastale od onoga rada za čovječanstvo? Bi li dakle bilo pravo, da se za tolik trud i toliki napor ništa drugo nepostigne nego pravo na prvu žetvu? Bi li bilo pravo, da na tako priredjeno tlo dodje drugi, te si ga naprosto prisvoji?

— Nebi, gospodine Radeniću, odgovori Mišić; ja u obće nisam ni mislio na prvu radnju krčenja i priredjivanja tla, i u toliko sam pogriešio. Nu — oprostite — ja još uviek nerazumijem, kako se može opravdati, da čovjek prisvojiv si tlo, taj dar božji, podieljen svim ljudem, proglasi ga svojim dobrom?

— Neshvaćate toga, jer se i samo vaše stanovište na bludnji osniva. Dar božji stoji u onom svojstvu tla, da nosi plodove; nu čovjek mora napeti svoje sile, mora baciti u priredjenu zemlju sjeme, da uzmogne žeti. Pojedinac i njegovi nasljednici nemogu drugim, svojim potomkom ostaviti ništa inoga nego pravo da razpolažu njihovom radnjom i njenom vrednošću. Potomci posjednika popravljajuć i izvadjajuć poboljšice na zemljištu, dižu tim njegovu vrednost, koja raste u to većoj mjeri, ako se kraj obradjivana tla podigne i razvije promet javnimi poduzeći, kanali, putevi, riekami. Tako uživaju mladji posjednici plodove radnje i napora svojih predšastnika.

U zemljah slabo napučenih, gdje ima još ogromnih ledina (neobradjena tla), a manjkaju dobre ceste, zemljištu je neznatna vrednost, n. p. u Canadi, na zapadu sjedinjenih sjevero-američkih država, u Braziliji, itd. Tamo vlade gotovo poklanjaju zemljište, samo da namame inozemce, da se onamo nasele. I u našoj domovini, radi riedka pučanstva, slabih obćila, zemljište ima manju vrednost nego li n. p. u Českoj, Saksonskoj, Badenskoj;

pače i u raznih krajevih Hrvatske vidimo u tom razliku; jedno jutro (ral) oranice u Zagorju je znatno skuplje nego u Posavini, u Slavoniji dolje ili pače u Bosni. Gdje je žiteljstvo mnogobrojnije, obćila savršenija, plodovi se laglje i bolje prodavaju, pa je ciena tlu veća. Ovo se vidi svagdje. Tako će jamačno biti i kod nas bolje, kad nas bude više, i kad budemo imali dobrih i hitrih obćila (komunikacija), kad budemo umieli i htjeli umnije težati našu zemlju.

U ostalom poboljšice neidu samo u prilog vrednosti zemljišta, nego i svakoj obrtnosti; kanali, ceste, željeznice, u kratko sve što pomaže dizati bogatstvo zemlje, što unapredjuje djelatnost, prudi tako jednoj kao i drugoj grani gospodarstva, pače i svaki pojedinac crpi odatle koristi. U imućnoj okolici radnik obično dva puta toliko služi koliko radnik iste vještine, okretnosti i marljivosti u predielu manje imućnom.

Prenosom dakle zemljišta, prodajom odnosno kupom ili nasljedstvom neprenosi se toliko pravo, da se iz zemljišta izvadi što još ima u njem plodne snage, nego više pravo uživati plodove radnje, koja je unj uložena, dok nije u sadanje stanje došlo. Dokazano je, da vrednost radnje, ulagane kroz sva stoljeća u zemljište, daleko pretiče vrednost samoga tla. Promislite, koliko se je radilo i mučilo na tlu, počam od prvoga dana, kad ga uzeše težati; uzmite u račun ogromne neprilike, koje je trebalo prvim poljodelcem svladati, jer im orudje nije bilo shodno! Tko bi mogao vrednost te radnje platit? Jamačno nitko. Neima dakle dvojbe, sada živuće potomstvo, prem je zemljište prešlo u vlastničtvo pojedinca, ipak uživa plodove njegove; pače mora se priznati, da je samo priredjenje zemljišta čovječanstvu donielo velikih i nesumnjivih probitaka. Pita se samo, jesu li se mogli ovi uspjesi polučiti i drugim putem? Ovo ćemo pitanje malko pobliže razjasniti.

Poznata je istina, da je čovjek voljan samo onda mučiti se, ako je sjeguran da će se i uživati plodova svoje muke i radnje. Ta sjegurnost pako dva puta je više potrebna, ako se radi o težanju zemlje. U zanatu ili obrtnom poduzeću prigotove se dobra za koji tjedan, pače kod mnogih i za koji dan, pače i za nekoliko ura; tu se dakle i u razmjerno kratkom vremenu žanju plodovi rada i muke. U težanju zemlje potrebne su različite i dugotrajne predradnje; a to je uzrok, zašto mnogi ladanjski gospodari tako mučno i sporo poboljšavaju svoje gospodarstvo. U toj okolnosti možete naći odgovor na pitanje: zašto mnogi, osobito zakupnici, nebudući vlastnici, neće da troše na poboljšice (melioracije)? Troše samo onda, ako se zakup uglavi na više godina, jer se tada mogu nadati, da će nje zapasti i koristi uložene glavnice i radnje. O tom vas može osvjedočiti eto prisutni g. Novaković.

— Imate pravo, gospodine Radeniću; ja sam na onom dielu imanja naše gospoštine, koji držim u zakupu, izveo znamenitih poboljšica, a nebi toga bio nikada učinio, da nije gospodin vlastnik bio tako dobar, te sklopio samnom zakupni ugovor na dvadeset i pet godina.

— A gospodin vlastelin nebi nikada mogao s vami takve pogodbe sklopiti, da nije sám vlastnik imanja, koje će nakon njegove smrti preći na njegovu djecu.

Tako eto pravo vlastničtva dobra daje povoda, da se ono bolje obradjuje, čim se koristi svemu pučanstvu, pače i čovječanstvu, koje usljed razumnijega gospodarstva dobiva više kruha, vina, mesa, konoplje, lana, vune i drugih koristnih stvari. Pita se sada: kako bi se moglo zemljište obradjivati, a da nepripada pojedincu kao prava njegova svojina? Samo su dva puta: ili da se proglasi slobodnim, te da ga svatko redom obradjuje; ili da se teža zajednički na korist družtva. Prvi ovih načina upravo se neda izvesti. Ako sada zakupnik, ko-

jega zakup traje pet ili šest godina, nemisli na drugo, nego kako će što veću korist iz zemljišta izvaditi, pa ga na izmaku zakupnoga vremena, posve izsisano predaje vlastniku, što bi istom činili pojedinci, imajući svaki samo jednu godinu dana za težanje? Jamačno nebi učinili ništa za poljodelstvo, i ovo bi spalo u onakovo stanje, u kakovu se nalazilo u prvo doba družtvenoga života.

Deder da vidimo drugi način, t. j. težanje zemlje na zajedničku korist cieloga družtva. To bi bila prava zajednica dobara. Jer to valja pamtiti, ako se hoće da načelo o dokinuću vlastnosti štogod vredi, valja ga jednako uporaviti tako na vlastničtvo zemljišta kao i ostalih predmeta. Ili sve ili ništa. Ili neka ostanu odnošaji posjeda kakovi su sada, ili bi se moralo sve dieliti.

— Što? Sve dieliti, poviknu mnogi nekim užasom na licu. Toga nam treba!

— Nečudim se, da vas je ogorčio ovaj predlog. Jer zajednica dobara vredja velika prava i slobodu. Tu nebi mogao pojedinac razvijati svojih sposobnosti prema svomu nagnuću; morao bi raditi po volji družtva, a ne po svojoj. Država bi svakomu nalagala posao, propisivala mu koliko ima raditi, kada i koliko se odmarati; država bi po svojoj volji i prema svakdanjim potreboćam imenovala radnike, trgovce i obrtnike, mjernike, učenjake i umjetnike. Takov bezsmisleni i nepraktični red mogao bi se uvesti jedino dokinućem, povredom svakoga do sada postojećega prava. Jer da uzmogne svakoga zapasti jednaki dio, valjalo bi najprije svakomu oduzeti sve što je do sada imao. Tako morao bi n. p. ja odstupiti kuću i imanje, vlastnici šećerane svoju tvornicu, naš gosp. Malenić preliepo svoje imanje, naš susjed Stranski svoj posjed itd. Sve bi se to sasulo u jednu veliku masu, pa iz ove svaki dobio jednaki dio.

— Sačuvaj nas bože takove diobe!

— Nebi se vas pitalo, kao ni ostale susjede i prijatelje. Tu bi se na prosto zapovjedilo, a tko nebi htio drage volje, našla bi se sila, jer tako bi iskao novi družtveni red. A što mislite, tko bi uz takovo gospodarstvo u istinu bio na dobitku? Kum Vinko, koji se drži one „kaj dobijemo to zapijemo“; zaprljana Magda, koja prevraće sporo ruke kod posla, ali vrlo hitro zlobni jezik; nevaljani Mikić, koji zapušta sebe i djecu, te mu ova prnjava i gladna prolaze selom, kradu šljive i jabuke u voćnjacih, kukuruz na polju, groždje u vinogradu.

Kako bi pako valjalo postupati, da svatko dobije jednaki dio, toga vam neznam razložiti, a valjda ni sami predlagači. Ta dobro znademo, da se ne riedko zavade i rodjena braća s bog malenkosti! A kako da nebude prepirka, zadjevica i nemira, ako valja dieliti sve štogod nosi zemlja: njive, livade i vinograde, stoku, kuće i gradove, pokućtvo, fundus instructus, gospodarska zdanja, tvornice i njihovo uredjenje, sirovine, rukotvorine, itd., množinu dakle i vrlo različitih stvari.

Ali i negledeć na ove potežkoće uzmite samo, koli silno bi štetovala imovina narodna kraj takova dielenja! Podielite kuću, tvornicu, sgrade gospodarske, njihova vriednost bitno se umanjuje. To znamo mi u Hrvatskoj iz vlastita izkustva, kako se bezobzirno postupa u nekih krajevih naše domovine dieleć zadružni imetak. Tu se sve dieli, ili se je barma dielilo, štogod se nalazi u zadruzi, na veliku štetu nekadanjih zadrugara, a na uštrb gospodarstva narodnoga. A sad si pomislite, koliko bi zamašnija bila šteta, da se tako radi sa cielom imovinom naroda? A tko bi istom htio obavljati poslove, kojih plodovi nakon više godina, n. p. poslije dvadeset ili trideset ljeta dozrievaju? Tko bi htio, reći ćemo, šumu saditi, koja istom poslije mnogo godina nosi koristi?

— Ja nisam nikakov prijatelj takovoj diobi, opazi Gvozdić, ali nebih rekao, da bi nedieljivost mogla biti

glavnom zapriekom. Ta zar se nebi mogli onakovi predmeti vlastničtva, kojih nemožeš dieliti, prodati, pa dobivenu svotu novca razdieliti?

— Nebi, dragi moj; jer tada bi moralo biti ljudi tako bogatih, koji bi mogli platit traženu cienu, što opet neide, jer po onom načelu svi bi morali jednako veliku imovinu posjedovati, jedan neimati više od drugoga. Tako bi dakle izvadjanje načela o jednakosti imetka uništilo ili znatno umanjilo vrednost prekrasnih predmeta imovine. Bogati postali bi siromasi; a bi li se tim pomoglo sirotinji? Nebi. I kraj takove jednakosti moralo bi se raditi; hranu, odielo i ostale predmete svakdanje potreboće nabavljati kao i do sada. Što se potroši, izrabi, trebalo bi nadoknaditi; badava nebi htio nitko raditi, nego za plaću, pa eto opet iznovične nejednakosti, jer radini, štedljivi i okretni opet bi se domogli imetka, dočim bi lienjaci, razsipnici i nevježe pali u biedu. Ako bi se hotio zapriečiti povratak prijašnjega stanja, moralo bi se opet podieliti medju ostale ono, što si je jedan ili drugi, većom marljivošću i štednjom privredio. I tako bi se kretalo čovječanstvo u nekom vrzinom kolu, pravi napredak ili bi postao nemogućim ili bi se moralo samo načelo jednakosti napustiti.

— Nu ipak sirotinja dobila bi pri tom nešto, opazi Koren.

— Da vidimo, odvrati Radenić. U početku, istina, imali bi siromasi nešto više, jer bi je zapao dio imovine bogataša. Ali taj dio nebi mogao podpuno osjegurati budućnosti njihove, jer pravi bogataši svagdje su prilično riedko posijani. Siromah bio bi i sada upućen na radnju, a tko bi mu platio, pošto su svi jednaki, te jedan posjeduje upravo toliko koliko i drugi, a nitko nebi mogao od svoga ništa ustupiti, dakle nebi mogao tudju radnju naplatit? Svi dakle oni, koji danas rade u poslovih, potrebnih bogatim, n. p. draguljari, zlatari i srebrnari, tapetari, umjetni stolari i kolari, kipari i slikari nebi kraj podpune jednakosti ništa zasluživali, pa bi se morali, da proživu, latit posla običnih težaka i nadničara, umnožali bi dakle konkurenciju i otežčali još više i onako nepovoljno stanje radnika.

— Dopustite, gospodine Radeniću, ovu primjetbu, oglasi se Koren. Vi ste pitanje o težanju zemlje na zajedničku korist napustili, pa odmah uzeli razlagati zajednicu dobara; zar se nebi moglo ustanoviti, da nitko nesmije posjedovati zemljišta kao svojine, nego da se sve obradjuje na zajednički račun i u zajedničku korist? Tako bi se zapriečilo, da se kod pojedinaca nesgrne ogromno bogatstvo.

— Ne, ne, to nebi bilo dobro, poviče dvadeset grla na jedan put. Mi nedamo naših njiva, livada, vinograda nikomu. Tako govorahu prisutni posjednici.

— Eto vam odgovora, odvrati Radenić. Niti pedlja svoje zemlje nebi htio ni jedan odstupiti dobre volje. Ali da se malko obazremo na ovo pitanje, koje po smjeru svom neznači drugo nego navještaj rata svim, koji štogod posjeduju. Što bi bilo sa tlom, tko bi ga težao, a tko brao plodove njegove?

— Obradjivalo bi se na korist obćine, odgovori Koren, a prinos dielio medju sve obćinare.

— Eto vam komunizma (skupnost imetka), odgovori Radenić, kojemu bi valjalo utrti put velikom nepravdom, oplieniv najme sve imućnike. A kako dalje? Ili bi država dielila prirod medju radnike razmjerno prema vrednosti radnje, tad bi dakako jedan dobio više, a drugi manje, i eto vam gotove nejednakosti, eto vam imućnika i ubogara. Ili bi se razdielenje plodina obavljalo neobzirué se ni malo na razlikost radnje, a kakova bi bila tomu posljedica? Pokazat će vam nekoliko primjera.

Nećemo govorit o prisutnih ovdje, nego uzet druge. Vi svi poznajete Mijata Novaka i njegova zeta Nikolu

Špiravca, koji se je priženio u njegovu kuću. To vam je pravi mrav, ustaje zorom, a radi do mrke noći, a ipak jedu često suhe žgance sa zeljem, kadšto nešto sira i mlieka, ili same sirotke, vino piju samo na velike blagdane. Zar da ovi u vrieme žetve nedobiju više od braće Lenkovića, koje možete svaki čas vidjeti ležeće potrbuške u debelu hladu, dočim oni u znoju svoga lica prevrću tvrdu zemlju; ovi sjede u krčmi, dok oni mlate ili kose na livadah? Vidite, tu se nemože dieliti na jednake dielove, jer bi takova dioba značila, da se moraju poštenjaci, vriedni i čestiti žrtvovati za pijandure, lienjake i dangube.

— To je istina, gospodine doktore; hvala liepa na takovoj diobi, vikne više seljaka, kojim se pridruže svi prisutni zanatlije.

— Imade ljudi, nastavi Radenić, koje jedva bieda i glad mogu nagnati da nekoliko ura na dan rade; obećajte takovim dobrijanom, da će dobiti jednaki dio u svakom slučaju, neće vam ni jedan ni rukom maknuti. Ili, hoćete li je silom pritjerati na posao? Nu tada valja za ledja svakoga postaviti špana ili pandura batinom u ruci. Koliko pako vredi radnja pod moraš, znate i sami, a da negovorim, da bi kraj toga „moraš“ otišla po netragu sloboda i slobodna samoodluka. Ali nije to sve. Koliko bi za obćinu narasle neprilike kod obradjivanja obćinskih zemalja? Ako nebi plaćala radnika svojih razmjerno prema vrednosti njihove radnje, kojim bi pravom smiela jednim naložiti, da kopaju tvrdu, ilovastu zemlju, a drugim, da prevrću prhku i rahlu? Tu bi bio moguć uspjeh jedino bičem ili štapom u ruci, kako su to nekoč činili gospodari sa svojimi robovi, ili u prijašnjih vremenih špani pri radnji kmetova.

Stariji od vas, kum Petar Klasić, Marko Dobrić i drugi još se dobro sjećaju, u kakovom se stanju nalazili pašnjaci naše obćine prije nego smo ih prodali. Svatko je tjerao na nje svoje blago, svatko kakovu korist iz njih htio izvaditi, ali nitko se nesjeti, da ih ogradi, da osuši močvare u nizinah. Obćinski pašnjaci i šume bijahu prava sramota i ruglo za gospodarstvo. Sada, kako znadete, stojimo bolje, obćina proda najveći dio svojih zemljišta, pa eto na, pogledjite što učiniše privatni vlastnici od onih zapuštenih zemalja? Na pašnjacih i livadah raste sieno i otava kao svila, šuma obiluje krasnom hrastovinom. — Čujte drugi primjer o vrednosti zajedničkoga gospodarstva.

Kad su Francezi g. 1842. osvojili Algir, osnova maršal Bugeaud tri sela i nastani u njih svoje vojnike, kojim preda okolišna zemljišta da ih na zajednički račun obradjivaju, a uz to su neprekidno dobivali svoju vojničku plaću i živež. Prihodom od zemljišta imala se je, po maršalovoj osnovi, sastaviti glavnica, koja bi im dobro došla, ako bi se jedan ili drugi oženio ili možda gdje drugdje stalno nastanio. Osim toga dade još svakomu napose jedan komadić zemlje, na kojem je morao raditi po jedan dan u tjednu.

Kad je maršal dvie godine kasnije posjetio ona tri sela, čudno mu se, vrlo čudno vidilo gledajuć u kakovu je stanju našao tamošnje odnošaje. Vojnik je vikao pokornosti, poslušnosti i strogu zaptu, a ipak oni neučiniše gotovo ništa na korist zajedničkoga zemljišta, o kojem se je jedva moglo reći da je obradjeno. Sami naseljenici očitovaše maršalu, da ih ništa nepotiče na radnju, ova se obavljala lieno i nehajno, jedan bi se zanio na drugoga; koliko je prije vladala medju njimi sloga i sporazumljenje, sada se dogadjahu često prepirke, zavade i nesporazumci. Sami priznadoše, da svaki pojedinac obavi u onom jednom danu, koji je opredieljen u tjednu za rad na vlastitom zemljištu, više nego svi skupa svih pet dana na zajedničkom zemljištu. Zato da bi bili veoma

zahvalni, da se dokine zajednica, ma se morali odreći dosadanje plaće i živeža.

— Zato valjda i traže mnogi zadrugari kod nas diobu zadružnoga imetka, opazi Petar Kunić, jer svatko voli sam za sebe raditi.

— Nedvojbeno, da je gdjekojim našim diobam i taj razlog. Nemislite, da su naše zadruge ono što i komunistička zajednica dobara. Nu svakako su one neka vrst zajedničkoga imetka, ograničenoga dakako samo na zadrugare, neka osebina gospodarskoga života hrvatskoga naroda. I kraj zadružnoga života naš je narod dobro prolazio u prijašnjih vremenih, i bijaše više bogatstva u seljaka nego li ga ima danas. Da se ljudi umiju svladati, još bi mogle zadruge postojati, jer tu nije načelo vlastnosti dokinuto, a zadruge je naš narod visoko cienio, što pokazuju poslovice: „Čovjek bez zadruge kao bez ruke". „Zadružan junak posla radi." Nekoč se držalo grjehotom što prodati od zadružnoga imetka, osim ako je ljuta pritisnula nevolja. Nu kad se je dielilo, svaki bi odrasli držao da mu pripada jednaki dio. Kasnije se je to promjenilo. Ona težnja čovjeka, da bude sam svoj, da sam za sebe radi, zatim vrlo česte prepirke, zavade, kavge i drugi nečisti razlozi dadoše povoda razvrgnuću zadružnoga života. Sada su dakako s tim razkidanjem spojene mnoge nepovoljne posljedice gospodarske i moralne. Živimo u dobi pokreta, koji mora proći cielo naše gospodarstvo, pa istom ako ovaj sretno prevalimo, i kad se bude u cielom seljačtvu osjećala potreba naporom svih sila dignuti gospodarstvo, te vještim, neumornim i umnim težanjem umnožati dohodke svoje: onda istom moći će se reći, da razkidanje zadruga nije bilo štetno. Ja vrlo žalim, što se ne riedko zadruga trga sbog trica, tvrdoglavosti ili nevaljanštine pojedinca.

— Još jedno, gospodine doktore, želio bih da nam protumačite. Vi ste ovdje već više puta izustili rieč

komunizam, a ja sam često čuo i čitao o socijalistih, o socijalnoj demokraciji: što je to, jesu li to stvari skroz iste, ili je kakova razlika medju njimi?

— Ako ste pozorno slušali moje dosadanje razlaganje o protivnicih svojine, čuli ste i jezgru nauke komunista a i socijalista, premda nisam imence spominjao jednih ni drugih. Ja ću vam ipak po želji još napose koju o njih reći. Bitna, načelna razlika medju jednimi i drugimi težko se dade pronaći. Komuniste idu u istinu zatim, da se dokine svaka vrst posebne svojine, vlastite imovine. Poviest ljudskoga razvitka sačuvala je više imena muževa, koji su u govoru i pismu zagovarali te nazore. Sve ima biti zajedničko: i radnja i užitak, mora se uvesti podpuna jednakost u životu gospodarskom. To je jezgra te nauke. Komuniste su najodlučniji protivnici vlastnosti, a najgorljiviji pristaše onakove jednakosti, o kakovoj sam do sada govorio i dokazao, da bi, prihvaćena i u praktični život uvedena, izvrnula podpuno današnje stanje, gospodarstvo i naobrazbu bacila u nazadak i dokinula osobnu slobodu.

Komunizam je skrajna ljevica s o c i j a l i z m a. Ovaj doduše priznaje donekle slobodu, ali želi ovu tako ograničiti, da bi je, prema današnjemu stanju stvari, moralo nestati, jer je praktično onakovo ograničenje neizvedivo. Socijaliste većinom netraže uvedenje podpune jednakosti u svem, ali tobože pravednije razdielenje imetka prema radnji i činitbi, udruženje ljudi kod proizvadjanja i trošnje kao prave braće, u koju svrhu trebalo bi svestrano ograničiti privatno vlastničtvo glavnice i slobodu pogodba, što je isto, kao da vele: treba dokinuti vlastničtvo. Nu pošto se ta p r a v e d n o s t kod diobe materijalnih dobara nebi mogla provesti bez sile, pošto bi izračunavanje vrednosti radnje pojedinaca bilo izvrženo samovolji, to nije čudo, da socijaliste vrlo lahko predju medju komuniste,

od kojih se, kako već prije primjetih, i onako jedva bitno razlikuju.

Komuniste pripravni su poslužiti se svakim sredstvom, pa i prevratom, da se dovinu svoga cilja; jedan dio socijalista, osobito stariji, nisu hotice propoviedali porabu takovih sredstva; nu drugi dio, pa osobito noviji neki nebi ni malo zazirali mačem u ruci izvojštiti žudjenu svrhu. Naročito nežaca se toga socijalna demokracija, t. j. današnji socijaliste.

Socijalna demokracija išće takovo uredjenje u državi, da bi svaki radnik mogao imati sva potrebna sredstva za proizvadjanje, to pako nije moguće inače nego da ta sredstva, t. j. zemljište i glavnice prestanu biti vlastničtvo pojedinaca ljudi, te predju u vlastničtvo družtva, da postanu svojinom zajednice. Tu dakle neima pojedinca čovjeka poduzetnika, koji pomoćju po njem plaćenih radnika priredjuje razna dobra; tu nije izručeno proizvadjanje dobara uvidjavnosti i okretnosti pojedinaca, nevisi o špekulaciji, nego ju rukovodi prema potreboćam trošaca višja oblast; obavlja se pako u družtvu, a prinos njezin dielio bi se medju proizvoditelje, t. j. radnike.

Vidite i sami, da medju ovimi usrećitelji svieta, zvali se ovako ili onako, neima baš osobito velike razlike; sadašnji socijalni demokrati vrlo su ogorčeni na sav postojeći red, oni vele „današnji socijalni i politični odnošaji skroz su nepravedni te se moraju svom odvažnošću (eneržijom) pobijati“. Da ovi ljudi nezaziru od zločina i prevrata, to dokazuje poviest najnovijega vremena.

Ja se nadam, da ste osvjedočeni, da se osnove takve nemogu izvesti, da su pune svakojakih bludnja, koje je znanost dokazala i odsudila. Ali kadgod i gdjegod se pojave, treba ispitivati, što im dade povoda. Jednakost, zajedničko proizvadjanje i trošnja, dokinuće vlastničtva, slobode itd. sva ta tobožnja blaženstva nemogu se polučiti; nu takvi pojavi i dogodjaji morali bi nukati

vlade i pojedince, da ispituju stanje ljudsko, da poprave što se može i mora popraviti. Jer nemože se reći, da se od objesti traže korenite promjene svih odnošaja ljudskih, nego mora da zahtjeve takove potiče postojeća nevolja. A kad se bude ovakvo nastojanje vidilo, kad siromasi opaze dobru volju družtva, a i vladâ, da njihovo stanje poprave, da odmaknu zaprieke, oni će prije i laglje sprijateljit se sa svojim stanjem, te će odbijati pogubne savjete usijanih glava, koje često vode kod takvih agitacija više osobni interesi nego li korist stradajućih. Imućnici i bogataši imadu i dužnosti prama ubogim, ne doduše dužnosti svoju imovinu s njimi dieliti, ali pomagati, stvarati obće koristne uredbe, koje će jednako promicati tjelesno i duševno dobro napose siromašnijega svieta Onda će i u ovom pravcu imućnost postati blagoslovom, a zatvoriti se jaz, zjajući medju bogatstvom i ubožtvom.

DEVETI RAZGOVOR.

NEJEDNAKOST MED LJUDMI; UZROK I KORIST NEJEDNAKOSTI. KAKO DA SE DJELOVANJE NJENO OSLABI?

U obližnjoj tvornici šećera morale se preduzeti nuždne ali veoma neugodne stvari. Tvornica je radila dok je ikako bilo moguće. Ali kraj prijašnjih zlih godina, kraj velikoga natjecanja, a tolike skupoće ostalih dobara, umanjila se prodja šećera. Skladišta stajahu puna, a malo se tražilo. Zato vlastnici napokon odlučiše, da će manje raditi. Pitalo se jedino, što da počmu sa jadnimi radnici. Da sve odprave? To se činilo gospodarom tvornice nečovječno; da sve pridrže, pa im plaću umanje, toga opet nisu mogli, jer bi bili morali kupovati skupih sirovina, te tako ulagati novac, a bog znade, kad bi se izvadio iz poduzeća. Ostala su dakle još samo dva puta: ili da se smanji broj radnih ura na dan, ili da se jedan dio radnika odpusti. U onom prvom slučaju ostali bi u tvornici svi radnici, dobivali manju plaću, uz koju bi mnogi nedvojbeno ljuto stradali, naročito svi oni, koji imadu obitelj. U onom drugom zajamčio bi se barma preostalim život, a odpušteni mogli bi si potražiti drugdje posla. U prvom slučaju stradali bi svi, u drugom samo neki. Gospodari odlučiše se za ovaj

drugi način. Znali su da će sbog toga biti prigovora, ali mišljahu, da će se pravim potrebnikom ovako najprije pomoći.

Sakupiv jedne večeri, poslije dovršena posla, sve radnike razloži im ravnatelj tvornice, da se posao u dosadanjem obsegu nemože tjerati poradi vrlo loše prodje; zato da je poduzeće prisiljeno jedan dio radnika odpustit, pa namah pročita imena odpuštenih. To bijahu sve takova lica, koja neimajuć obitelji, ili imajuć prištedjenu koju krajcaru, mogahu se laglje protući dok nastanu povoljnija vremena. Pridržani su pako u poslu svi, za koje se je znalo, da nemaju ništa, osobito radnici stariji, pa otcevi obitelji. Ravnateljstvo postupaše vrlo savjestno, jer je prije potanko izpitalo stanje pojedinih obitelji.

Razumije se, da to nije prošlo bez tužbe i jadikovka, prem su razboritiji sami uvidjali, da je postupak gospode u tvornici pravedan.

Radenić pokuša utješiti ozlovoljene, a pametnije misleće učvrstiti u dobroj misli. Zato nadje sgodu sliedeće nedjelje, gdje započe svoje razgovore ovako:

— Našu okolicu, a imenito i našu obćinu snašla je nova bieda; doduše nije došla iz nebuha, ali ipak je vrlo nepovoljna za mnoge naših znanaca, za mnogu sirotinju, koja će sada težko kuburiti usljed dogodjaja sbivših se u šećerani.

— Hvala, gospodine Radeniću, na vašem saučešću, primjeti gorkim posmjehom Koren; nu tim nam je slabo pomoženo.

— A ja ipak znadem, da čovjeku malko odlahne kad znade, da čestiti ljudi žale njegovu sudbinu i nastoje mu pomoći.

— Ja bih volio, uplete se opet Andrija Širola, takodjer odpušteni radnik, da netrebam tudje pomoći.

— I to je dobro rečeno, moj Andro; nu svjestnu mužu bolje dolikuje, da si sam pomaže, nego da izčekuje pomoć od drugoga. Kad što ipak nemožeš zla odklonuti, pa se valja strpiti. Tako i u ovom slučaju. Ta tko je mogao odvratiti dvie loše godine?

— U istinu nitko na svietu, odvrati Širola; ali morate priznati, da ova zla vremena jednoga znatno jače tište nego li drugoga.

— To je istina; nu tko da pronadje način, po kojem bi bili svi ljudi na svietu jednaki. Mislite li, da može zakon ukloniti nejednakost? Ta se osniva na samoj naravi našoj. Negovorim o razlici medju našimi stranami svieta, o razlici, postojećoj u plodnosti tla; nu recite mi, je li samo jedna jedincata životinja posve jednaka drugoj, jedna bilina drugoj? A što istom da reknemo o čovjeku, koga množina njegovih sposobnosti po tielu, duhu i osjećanju čini vrlo zamršenim bićem! Pomislite samo, kako se ljudi medju sobom razlikuju u tjelesnih silah: jedni su okretni, vješti, drugi tromi, nespretni. Kako se razlikuju gledeć na duševna svojstva: jedni lahko pamte, shvaćaju, zrelo sude; drugi velikom tek mukom pamte jednostavne stvari, težko shvaćaju, sud im je nezreo. A koli različita je ćud njihova? Časom živahan, radin, časom blag i nehajan, zloban i dobroćudan, prijazan i uslužan, zavidan i zloban!

— To može biti sve pravo, odazva se Gvozdić; nu, molim vas, što izvadjate odatle?

— Da družtvo, koje je naprosto ujedinjenje stanovite količine ljudi, nemože biti ino nego prilika čovjeka. Da se može čovjek promienit, dalo bi se i družtvo. Istina, uzgojem dade se čovjek popraviti, dobre mu strane razviti, opake suzbijati; mogu mu omiliti dobri običaji, te tako oslabiti upliv prirodne nejednakosti. Nu koligod se napinjali, uzalud svaka nada, da će ikada nestati

nejednakosti s ovoga svieta; pače toga niti netrebamo željeti!

— A prosimo vas, povikne na jedan put deset grla, ta zar da nesmijemo više ni toga poželiti, da vlada podpuna jednakost?

— Netrebamo, nastavi Radenić, neima tomu ni povoda. Da vam je samo vidjeti, kako bi izgledao sviet, da se dokine nejednakost. Ta eto nejednakost nuka nas, da gledamo pribaviti si udobnosti i užitaka, kakovih vidimo kod našega susjeda; ona stvara potreboće i potiče nas da napnemo što jače sile naše. Zašto divlje zemlje sporo napreduju? Jer nitko nevidi pred sobom drugoga, koji bi udobnije živio, više se uživao nego on; jer se tamo poznavaju samo preke potreboće tjela, pa kad se ovim zadovolji, nitko neradi dalje nego sjedne ili legne da ostalo vrieme proplanduje. Ugušite nejednakost u družtvu, pa će vam ljudi postat tupasti kao što su i divljaci. No, zar želite takovo stanje?

— Ne, gospodine doktore, odgovori Koren, mi netrebamo i nećemo jednakosti, koja bi nas sve pretvorila u jednako liene, nemarne i tupave.

— Ali u takove morali biste zapasti i proti svojoj volji. Da smo svi jednaki u biedi, još bi to moglo na dobro okrenuti, tjerala bi ta jednakost dotičnike, da napnu sile, te se rieše nevoljnoga stanja. Ali jednakost u uživanju i razkoši zaista bi morala dovesti do lienosti i nehajstva. Zadovoljan sa sobom i svojim udesom, čovjek nebi imao povoda smišljati, da si poboljša svoje stanje; svaki bi napredak sustao, a kad čovječanstvo nenapreduje, ono nazaduje.

U ostalom, ovo je manje važna strana toga pitanja; nu ja ću vam dokazati, da nejednakost sposobnosti neposredno pomaže obće dobro i da blagosovno djeluje na družtvo. Deder da spomenemo nekoliko primjera. Što

mislite, jesu li vlastnici šečerane velikih usluga učinili našemu kraju?

— Jamačno, odgovori ih više.

— Tako je, svako poduzeće, umno rukovodjeno, mora biti koristno. Poduzetnik u ostalom nečini dobra samo tim, jer je bogat, pa može u poduzeće uložiti svoj novac, nego još više svojimi duševnimi svojstvi. Uspjeh svakoga podhvata zavisi ob uvidjavnosti, revnosti, pozornosti i vještini poduzetnika u dotičnoj struci. Obstanak i napredak poduzeća zavisi poglavito o tih svojstvih, a ne o novcu. Mnogi bogataši kušahu ustrojiti tvornicu, ali nevješti u poslu, neokretni ili inače nedorasli propadoše, zakopav sebe i druge u biedu i nevolju. Naprotiv vješt, savjestan, odvažan i revan poduzetnik može sebe i mnoge druge usrećiti, oživiti promet u cieloj okolici, dignuti vriednost zemljišta i posjeda, te pomoći blagostanju obćine. Svi ovakovi sretno razkinu pokrivač jednakosti, kojim bi zavidni, maljušni dusi rado pokrili cielo čovječanstvo. Vi dobro znadete, da ja neprezirem nikakova zanata, nikakova obrta. Svi, koji čine družtvu usluga, koristni su mu, i mora ih podupirati; nu usluge, što ih čini družtvu radnik, seljak, kramar, maleni zanatlija, stegnute su na uži krug; dočim tvorničar, ili u obće veliki poduzetnik svojom uvidjavnošću daje posla stotinam ruku. Isto tako važan je posao veletržca, koji odprema plodove naše obrtne radnje u daleke krajeve, od onud pako dovaža nam stvari, kojih trebamo ili koje su nam inače koristne. Trgovac je posrednik medju proizvoditeljem i troščem, bili to sada pojedine osobe, ili cieli narodi, ili strane svieta. Važne su službe: odvjetnika, jer svojim umom, vještinom i znanjem brani poštenje, pravo i sreću svojih štićenika; liečnika, koji bdije nad zdravljem i životom tolikih ljudi, otimlje smrti hranitelja djece, prijatelja ubogih, junaka domovine, (nezamjerite što ovako uzveličujem zvanje, koje sam vršim); mjernika, koji gradi luke, željeznice, ceste i kanale; rudara, koji vadi iz utrobe zemlje dragocjena dobra, što no oživljuju naš život. Zar nevriede radnje ovih ljudi više nego li radnje, za koje se iziskuje samo tjelesna snaga ili obične duševne sposobnosti? Sjegurno da vriede. Nu od ovih znamenito važnije su radnje onih riedkih ali sjajnih umova, kojim imamo zahvaliti naš napredak u ratarstvu, obrtnosti, u znanosti i umjetnosti! Nisu oni radili i razmišljali za pojedinca, obćinu ili pokrajinu, nego za cieli narod, pače za sav rod ljudski; zato su dika svoga naroda i cieloga čovječanstva. Sve naše znanje jest posljedak umovanja, razmišljanja takovih odličnika, koje providnost božja posla da vode narode stazom napredka; oni su pravi dobrotvori ljudskoga roda. Mi živimo na tlu, koje su oni svojim razmišljanjem oplodili, njim imamo zahvaliti velik dio udobnosti našega života, našega blagostanja. A družtvo ljudsko, koje troši od tih zasluga, zar da ih nenagradi bolje nego li se nagradjuje obična ručna ili duševna radnja, prem je jedna i druga vrlo koristna? Bi li to bilo pravedno?

— Nebi, jamačno nebi.

— A ipak nenagradjuje ih družtvo često prema njihovim zaslugam. Obično im poslije smrti dižu spomenike u znak harnosti i priznanja, a dosta riedko da im se za života njihova izkaže zaslužno priznanje. Naprotiv obćinstvo još najbolje uvažuje onakove sposobnosti, koje mu neposredno u svakdanjem životu koriste i poklanja im svoje povjerenje. Znadete i sami, kako ljudi rado zovu, kad su u velikoj stisci, vješte odvjetnike ili liečnike iz jako udaljenih mjesta. Tako je eno naš susjed Jovanović povjerio parnicu sbog sjenokoše čak odvjetniku Mudriniću u Zagrebu, a gospodin župnik pozvao na glasu liečnika čak iz Beča, kad mu je majka bila opasno obolila, prem su jedan i drugi morali pet puta više platiti, nego li bi tražio odvjetnik ili liečnik iz bližnjega grada K.

Tako vidite, čovjeku je upravo sreća, ako ima izvrstnih glava, koje može u pomoć pozvati u nevolji, prem inače tako rado mrmljamo i prigovaramo umnijim od nas ljudem, a maleni dusi upravo nalaze slast u tom, da neopranim jezikom svojim umanjuju zasluge pravih umnika. Nitko im nije dosta učen, dosta mudar i okretan. U oči mu podlo laskaju, a za ledjima blatom se nanj nabacuju. To vam je ćudoredna izkvarenost najgore vrsti. A ipak je istina: tko žali, da su prirodna svojstva i sposobnosti nejednako podieljene medju ljude, toliko je kao da žali, što u obće imade ženija, sjajnih umova, zasluga i darova, prem ovi donose blagoslova cielomu čovječanstvu. Vjerujte, štogod platili takovim zaslužnim muževom, nevredi ni s daleka koliko ona dobročinstva, što ih čine ljudskomu rodu. Znanstveni napredak naših učenjaka poučava naše obrtnike, da savršenije i jeftinije rade, što opet ide u račun siromašnijim, jer si mogu više stvari nabaviti, česa prije nemogahu sbog skupoće tih predmeta. Vi stariji još se dobro sjećate, kako smo pred 20 godina skupo plaćali željezne plugove; tko je željeznim plugom orao, držahu ga za imućnika, a danas evo ore s njim svaki seljak. Imade i više takovih predmeta. Sjetite se samo, kako se je prije skupo putovalo, a sada, kad smo upoznali ogromnu silu pare, te si ponešto posagradili željeznica i parobroda, putuje se brzo, sjegurno i razmjerno vrlo jeftino. Prije smo trebali do Zagreba cieli dan na dobrih konjih, pa se potrošilo za priliku i ostalo do deset for., sad dodjemo za tri ure, a nepotrošimo ni pô onoliko. Sve velike izume i obrete našega stoljeća, uporabu pare, plina, munjevnosti, sve to imamo zahvaliti radnji umnih muževa. Nu ipak netreba pregledati jednu i to vrlo znamenitu okolnost: mislim slobodu samoodluke, jer ona prepušća zaslugam i sposobnostim široko polje da se razvijaju, jer daje svakomu na volju, da radi prema svomu nagnuću, da si svatko

bira posao, odgovarajući njegovoj vještini, ukusu i koristi. Dakako ovakva bi sloboda otišla po netragu, kad bi se izpunila želja onih, koji hoće da država opredieli svakomu zvanje i zanimanje, jer se tada nebi pitalo ni za volju, ni za nagnuće ili sposobnosti.

— Ali ta je sloboda često kriva, opazi Koren, da pojedinac izabere neshodno zvanje i postane nesretnim.

— Istina je; ali sloboda čini mogućim da se izabere dobro ili zlo. Ona umnaža zablude, pogrieške ali i ćudorednu odgovornost čovjeka. Nu tko da se sbog toga žali? Tko da poželi stanje, u kojem bi potišteni i tupi čovjek postao prostom makinom?

— Ja ga jamačno neželim, odvrati Koren. Nu unatoč tomu nemože se tvrditi, da je danas sloboda podpuna. N. p. bi li mogao ja, neimajuć glavnice, sagraditi tvornicu, ili otvoriti trgovinu?

— Prijatelju, što vi tu tražite od slobode, nije promišljeno. Ako sam vas dobro razumio, mislite, da bi sloboda imala sve urediti, a vi samo za pun stol (trpezu) sjesti. Vi biste htjeli, da sloboda uredi takovo stanje, koje bi se upravo vam svidjalo, i da možete promieniti svoje zvanje, kad vas nadje volja! U ostalom družtvo se neprotivi tomu, nego okolnosti, jače od nas, donose tako sa sobom, da jedan odraste u ovih a drugi u onih odnošajih.

U prijašnje doba vaš bi prigovor mogao stati i imati vrednost, jer se je onda mnogo stavljalo svakojakih zaprieka izboru zvanja. Tu bijaše zanata, kojih nemogaše tjerati tko se nije rodio u dotičnom stališu. Cehovi i zadruge njihove ljubomorno su bdile, da nebude nigdje više majstora, nego li je bilo ustanovljeno. Dok je kalfa dotjerao do majstora moradjaše svladati velike zapreke i mnogo novca potrošiti. Sve je to sjegurno poznato mnogim od vas, pošto su cehovi tek u novije vrieme u našoj domovini dokinuti, ako i priznajem, da se nisu dr-

žale sve ustanove njihove onako strogo u novije, kako u starije doba. Sada, kako znadete, izrečena je zakonom sloboda obrtnosti, svatko može si po svojoj volji odabrati zvanje, neima tomu drugih zaprieka do onih, koje se nalaze u samoj naravi stvari. U današnjem družtvu izčeznu dielenje pučanstva u razrede (klase).

— A ipak se govori, primjeti zakupnik Božić, o razredu bogataša i siromaka, seljaka, gradjana i radnika.

— Govori se, istina, tako, ali to neima nikakova dubljega značenja; tim se izrazom označuju onakve vrsti družtva, koje su si slične i po vanjskom svom stanju i po jednakoj imovini. U ostalom vrlo je mučno reći, gdje prestaje bogatstvo a nastaje ubožtvo. To vam zavisi ob okolnostih mjesta i ljudi. Maleni posjednik može drugoga smatrati bogatim, kojega pravi bogataš jedva drži za imućnika. Tko posjeduje n. p. 20 ili 30.000 for., mi bi ga ovdje u Draškovcu držali za bogata, a drugdje jedva bi ga računali medju imućne. U našem Draškovcu zovemo bogatim čovjeka, koji bi u Zagrebu jedva spadao medju imućne, dočim bogataš u očima Zagrebčana u Beču n. p. nebi se za takova smatrao. — Ali prave ograde neima danas medju sadanjimi razredi družtva; jer kao što može sada kalfa preko noći postati majstorom, tako može opet i majstor usljed kakovih nesgoda postat kalfom te za druge radit. Primjera za to možete naći i u našoj obćini.

Nu ta promjena u teku vremena nestoji samo u tom, da jedni zauzmu mjesta drugih. Ne, čim veći napredak u poljodelstvu i obrtnosti, tim je veći broj posjednika (vlastnika zemljišta) i samostalno radećih pojedinaca, a manja kolicina radećih za drugoga, stojećih u tudjoj službi. Možemo tvrditi, da se je broj ovih potonjih od posliednjega stoljeća potrostručio. U našoj domovini nije se žalibože biljежilo, pa nemožemo brojem izraziti promjene nastale u ovom pravcu. Zato navesti ću vam

za primjer Francezku. Ta država ima oko 37 miliuna stanovnika, tlo njeno razdieljeno je u 126 mil. parcela, a sve ove dolaze u poreznih registrih kao 13 mil. posjeda.

— To mi se nečini dosta jasnim, primjeti obćinski bilježnik, jer nedvojbeno jedan te isti porezovnik posjeduje i više komada, pa se nezna, medju koliko je vlastnika u istinu obradjeno zemljište razdieljeno.

— Vaša je primjetba skroz umjestna. Nu francezki službeni podatci pripoviedaju na dalje, da od tih 13 mil. posjeda sedam miliuna neplaća poreza ni do 4 for. što dokazuje, da taj dio pripada uploške malenim vlastnikom. Ali to još nije sve; najnoviji podatci francezke vlade dokazuju, da pet i po mil. malenih vlastnika obradjuju sami svoj posjed, 800.000 ima zakupnika, a isto toliko nadničara posjedujućih zemljišta; u svem dakle sedam miliuna obitelji posjedujućih zemljišta. Pred 30 godina brojilo se je u Francezkoj šest i po miliuna kuća, a sada ih ima preko sedam i pó miliuna, a broj k tim kućam spadajućih zemljišta narasao je od 16 na 19 miliuna, što no čine svojinu većinom osobâ imajućih neznatniji posjed.*)

— Po tom, primjeti bilježnik, ima u Francezkoj više posjednika nego li neposjednika. Hoće li kada nastati takovo stanje i u našoj domovini?

— Ne samo da hoće, nego pače već postoji od davna. Ja vam duduše nemogu, kako već rekoh, točno brojem naznačiti broj naših posjednika, ali o tom neima dvojbe, da kod nas u Hrvatskoj u tom pravcu obstoje još povoljniji odnošaji nego li u Francezkoj ili kojoj drugoj zemlji.

— Dakle smo mi u Hrvatskoj bogatiji nego li sami Francezi?

*) Ovi podatci valjaju za vrieme prije francezko-njemačkoga rata g. 1870. Op. p.

— Toga netvrdim. Ja govoreć o Hrvatskoj nemislim samo onaj dio naše domovine, koji je pod banovom vlasti, nego sve one prediele i krajeve, u kojih živi narod hrvatski, dakle uz Hrvatsku, Slavoniju skupa sa Krajinom i Dalmaciju; a moramo amo pribrojiti i Istru s otoci, i Bosnu i Hercegovinu, u kojoj živi takodjer narod hrvatski. Nu uzev sve zemlje ove nisu bogate kao Francezka i bog znade hoće li, i kada će takove biti. Još nam mnogo, vrlo mnogo do toga treba. Jer bogatstvo nestoji samo u posjedu zemljištnom, nego i u razvijenoj obrtnosti i živahnoj trgovini. A ovoga obojega u nas je malo. Naša obrtnost je vrlo neznatna, nekoliko tvornica nešto povećih obrtnika i ne mnogo zanatlija po gradovih, to je sve. U tom moramo još živo i mnogo raditi; jer samo onda moći će uspješno napredovati i naše poljodelstvo. Za primjer vam i opet navodim Francezku. God. 1818. bijaše tamo 847.000 samostalnih majstora, a sada ih ima preko 1,700.000, dakle gotovo za jedan miliun više. Eto koliko obitelji nalazi tu zasluge, dohodka, pače i bogatstva. Naravski, mi nemožemo naše domovine sravnjivati sa Francezkom, jer je to velika i moguća država, ali i mi možemo biti što su i Francezi: radini, marljivi, okretni i štedljivi. Treba se otresti starih predsuda ali i stara nehajstva, svaki čas dobro upotriebiti, svaku stvar na svoju korist obrnuti. Badava nedaje nitko ništa, hrvatska poslovica veli: nikomu nepadaju pečeni vrabci u usta. To je živa istina. U našoj domovini široko je polje svačijoj djelatnosti, otvoren put svakovrstnoj zaslužbi. Valjda nije sramota raditi; zanatlija, obrtnik, trgovac isto su tako poštovana zvanja kaogod i činovnik, svećenik ili učitelj. Na ovom polju može se isto tako obće dobro promicati kao i na svakom drugom. Nitko nesmije tvrditi, da mu nije moguće popraviti svoje stanje, da je ikomu sudjeno, da se kao sirotinja rodi, živi, i kao sirotinja umre.

— Ali je ipak mučno doći do bogatstva, komu ga nisu roditelji ostavili.

— Istina je, prijatelju Stranski, mučno je i nemože se preko noći napuniti kesa.

Dok se steče velik imetak, treba tomu kadšto i po dva vieka. Ima doduše pojedinaca, koji su se i prije obogatili, ali ti su redji. Ako teče radnja i poslovanje redovitim putem uz marljivost otca i neumorni rad njegova nasljednika sina, može se sakupiti poveće blago. Zato valja zasukati rukave, te svom dušom prionuti uz posao, ako želimo osjegurati budućnost djece i stvoriti joj podlogu, da mogu dalje raditi. Revnost, red i štedljivost neka bude svakomu lozinkom u životu. Sreća je sliepa i nemože biti redoviti povod bogatstva; sreća je i nestalna, ta znate kako piše hrvatski pjesnik Gundulić:

Kolo od sreće u okoli
Vrteći se neprestaje, itd.

Dajte da vam djeca marljivo polaze školu, a onda s njimi u zanat ili neka ostanu u kući, te uz otca uče razumno gospodarstvo poljsko. Vjerujte mi, učinit ćete joj veću uslugu, nego da se potucaju po svietu kao pisarčići ili poslužnici. To je vrlo tužna gospoštija.

Tako će prestat mnoge tužbe i jadikovke. Ta koliki se tuže na ubožtvo, a sami ništa nečine, da prestane. Tko želi stare svoje dane mirno i spokojno proživjeti, netrebajuć si trti glave što će jesti, kamo li leći, treba da za mladosti prione uz posao; nesmije se ugibati naporu i muci. Tko odgadja posao govoreć: ta još je vremena, taj će u biedi umrieti. Deder pogledanite malko imućnike i bogatire! Popitajte ih kako ih je najveći dio došao do sadanjega dobrostanja? Odgovoriti će vam, da su oni, ili njihovi otcevi ili jedni i drugi težko radili i znojili se, u zoru ustajali, kasno legnuli, da su bili uvjek prvi u poslu a zadnji ga ostavljali. Uz to valja da u gospodarstvu vlada red; gdje neima reda neima

ni napredka; kao što red pomaže stvarati, tako nered ruši blagostanje. Sve mora imati svoje vrieme i svoje mjesto. Mogao bih vam spomenuti kuća u našem Draškovcu, gdje neima nikakova reda, pa niti blagoslova. U nevrieme se ide sijat, u nevrieme kopat; u nevrieme obrtnik poduzimlje put na sajam, sve gospodarstvo nosi obilježje nereda. Tu se nepazi na stvari u kući: na čašu i staklenku, na odielo i obuću, zato se uviek viče jadnomu gospodaru: daj kupuj nove stari.

Nu i štedljivost je isto tako potrebna kao i red, a k tomu daleko tegotnija, iziskuje više žrtava. Ta svatko radi, da udobnije i bolje živi, a evo štedljivost išće od nas, da radimo, da se mučimo, ali ipak da neuživamo, da oskudievamo. A ipak drugačije nemože biti. S t a r o s t n e k a u ž i v a, m l a d o s t m o r a r a d i t i i s t r a d a t i. Koga mrzi u mladosti raditi i priegarati, taj će u starih svojih danih obijati tudje pragove, moljakati tudju pomoć. Toga, žalibože, mnogi naši ljudi neće da pojme. A to je jedan od glavnih uzroka našega siromaštva. Što se kroz tjedan zasluži, to se u nedjelju potroši. Kalfa naš nemisli na budućnost, na starost svoju; mnogi obrtnik nezna koliko bi tražio od svoje mušterije za koju radi, ali isto tako kao da nezna kako bi brže bolje potrošio zasluženi novac. Gospoja majstorica nosi šešire i svileno odielo, kćerke se uče pjevati ili tuckati po glasoviru, sinovi idu u školu da postanu „gospoda“; svako na svoju stranu vuče, štednji se rugaju govoreć lahkoumno: „dok bude nas, bit će i novca“, a nemisle, da će doći vrieme, gdje bude njih, ali bome neće biti novca u njihovoj kesi. Naš seljak nije takodjer bolji. Gospodarstvo neide mu napred, težko ga je privoljeti, da umno gospodari, a još teže da bude marljiv. U Slavoniji se rodoljubi tuže na nehajstvo pučanstva; kad se može, rado se ostaje kod kuće u hladu, svetkuju se zapovjedani i nezapovjedani svetci, ne možda jer bi ljudi

bili pobožni, nego jer im se neće raditi. U kući neima reda, a štedljivost mnogim je nepoznata kriepost. Gotov novac peče ga u ladici, te neima mira dok ga neotjera iz kuće. Mjesto da sačuva novac za razne potreboće, razbaca ga kojekako, a kad dodje vrieme da plati porez (porciju) ili kamate duga, trči od kuće do kuće moljakati zajam, pa ako nedobije — što se dogadja često — nemože platit, dodje mu ovrha, narastu novi troškovi, tjera se marva iz štale, da se jedno i drugo namiri. Tako propadaju gospodari. Ovo nije put do imućnosti. Ova se sporo i trudom polučuje; tko želi do nje doći, mora mudro živiti i ničesa neprezirati. Znate onu hrvatsku: kamen do kamena palača, zrno do zrna pogača. Krajcara do krajcare naraste na stotine. A znate li što je krajcara? Ta tko bi spominjao krajcaru? reći će gdjekoji mudrijaš. Tko tako govori, budalasto govori. Tko prezire krajcare, od njega bježe i forinte. Uštedi svaki dan novčić eto na godinu tri forinta šestdeset i pet novč., a tko svake nedjelje uštedi jednu forintu, ima na godinu 52 for., a sa kamati i više. Tko tako štedi dvie ili tri godine, sabere si malenu glavnicu, s kojom se može štogod započeti. Za 200 for. možeš kupiti u nas, kako su jeftina zemljišta, nekoliko rali (jutara) zemlje, otvoriti kakov zanat ili malenu trgovinu. Ja sam osvjedočen, da bi mnogi kalfa, radnik u tvornici, dok je neoženjen, svakoga mjeseca mogao uštediti najmanje nekoliko for., preko godine eto i stotine sakupljene. Ta što treba k tomu? manje trošiti na duhan, sjedjeti u nedjelju kod kuće i čitat koristnu knjigu, mjesto trošit novac i vrieme u krčmi, na zabavah ili na vašarih. Dakako onda bi prestao, kako vele, „blau Montag“, a često i „blau Dinstag“. Koliko bi tu krajcara ostalo u žepu, a koliki se riešili glavobolje, manje se činilo grieha, i oblastim davalo manje posla!

— Ali gospodine doktore, hoće Jožić, kovački kalfa, kakov bi to bio život? Čemu da se mučim, a da se neuživam?

— Da, da tako govore svi, koji nemisle danas što će biti sutra. Tako su govorili i naši starci, pa bome vidimo, koliko su nam ostavili. Znam ja, da je gdjekomu najveća muka odkinuti si štogod od ustiu; nu tada se nebi smio tužiti, ako bude morao stradati. Štedljivost je kriepost, a svaka kriepost iziskuje donekle zataju sama sebe. Tko nije kadar sama sebe obuzdati, nemože biti koristan član družtva ljudskoga. Bez muke neima mûke, veli liepo naša poslovica. Kod naših mladih radnika još je jedna ne liepa navada, o kojoj nisam do sada govorio, a to je nepotrebno putovanje (vandrovanje).

— Ta gospodine, oglasi se Jožić, koji je upravo pred kratko vrieme sa takova putovanja došao u Draškovac, vi biste dakle htjeli zabraniti putovanje kalfam? A kako da nauče zanat?

— Ne prijatelju moj, nisam ja u obće protivnik putovanja. Često je ono potrebno i koristno, osobito ako stanovite vrsti obrta nisu kod kuće, ili u dotičnom predielu dosta razvijene i napredne. Tu je dobro, da kalfa zadje u sviet, da prouči, kako se u prosvietljenih zemljah takov posao tjera, da si pribavi veću vještinu, da se upoznade s novimi izumi, te tako usavršen povrati kući. Nu odlučno pobijam, ako se putuje samo da se putuje, ako se kalfa skiće od mjesta do mjesta, prosjači novac da ga zapije, pobere sve što vidi zla i opaka u svietu, a ništa nenauči dobra, te se izkvaren na duši, neuk u poslu povrati kao što je i otišao. To, vidite, odsudjujem ja odrješito, inače pako priznajem vam drage volje, da je nauka potrebna, ako želiš u svietu dobro proći.

Radnju, red i štedljivost mora podupirati uvidjavnost i izkustvo. Ogledajte se po svietu, pa ćete viditi,

da svi oni bijahu izkusni, razboriti i obzirni ljudi, koji su u ratarstvu ili obrtu dalje došli. Istina, svojeljubje nedopušta mnogomu priznati, da drugi znade više ili da radi bolje od njega, da je kriva njegova manja vještina, ako predmeti njegove radnje nisu onako dobri, kao njegova susjeda. Mjesto da krive samo sebe, bacaju krivnju na sve drugo: okolnosti, nesreću, ljude itd. To je dakako zlo.

Providnost božja nije nadarila sve jednakimi svojstvi duha, ali svakoga ipak je nadarila nekim dielom, a njegova je briga, da taj dio naukom izoštri i oplodi. Zato imademo škole svake vrsti, koje valja na svoje dobro upotriebiti. Svatko može polaziti školu, te se naučit, tim se ponajviše uklanja glavni uzrok ljudske nejednakosti; svatko ima priliku da se naobrazi, a tim je oborena pregrada medju zvanji i službami; mladiću najsiromašnijega roda otvorena su vrata do najviših časti i služba. A tko mu ih otvara? Škola.

DESETI RAZGOVOR.

USLUGA ZAMIENJUJE SE ZA USLUGU; U TOM SASTOJE ODNOŠAJI MEDJU LJUDMI. — SVE SU USLUGE JEDNAKE. DIOBA USLUGA ILI RADNJE.

Radnici, ostav bez posla usljed poslovnih i prirodnih nesgoda, nadjoše ipak u Draškovcu i u najbližnjoj mu okolici zasluge. Vlastelin gospodin Malenić, kao i neki drugi imućniji obćinari dadoše im na svojih imanjih ili u svojih zanatih posla. Država je počela na državni trošak graditi neke važnije ceste, naručivala kod nekih većih obrtnika robe, a tim se otvorila zaslužba seljaku i neseljaku. Obćina upotrebi takodjer ovu priliku, te počme graditi obćinske ceste, popravljati ponešto trošnu školsku sgradu, čemu je opet trebalo radnika, koji se tako mogahu nadati, da će nekako i ove težke dane preživjeti. Skupoća poče nešto popuštati, jer se je dovažalo mnogo žita iz Rusije, prem je još uvjek bilo preskupo za siromaha, koji neima čim da ga plati.

Doktor Radenić znao bi uvjek prije svojih razgovora naći koju utješivu za svoje slušaoce, pa onda bi prešao na predmet svoje pouke. Tako započe i danas.

— Vidjeli smo zadnji put, progovori, da je radnja vrelo bogatstva, da se njom dolazi do vlastničtva, do svega,

što ima za čovjeka vrednosti. Zato su za nas važna sva pitanja, koja postoje u savezu sa radnjom. A najprije namiće nam se pitanje: kako se radi?

— Ta to znade svatko, rukama, oglasi se više slušaoca.

— To je samo dielomice istina. Tko kosi, ore, žanje, sije, kuje, plete, tke, šije itd., taj dakako radi mišicami svoga tiela. Nu ima još i drugih radnja, koje se tako neobavljaju. Odvjetnik razmišljajuć o kojem pravnom slučaju, liečnik izpitujuć narav kakove bolesti, učenjak razbijajuć si glavu o parnoj sili kakova stroja: svi ovi rade, ne tjelom nego duhom, a takova je radnja često teža od ručne. Eto nam n. p. gospodina učitelja, on nekopa, niti neore, kao većina vas drugih, ali podučava našu djecu, posao koliko važan toliko mučan i naporan, za koji mu nemožemo nikada dosta zahvalni biti. Učitelj je naš najbolji prijatelj, radnik neumorni. Vidite dakle, svatko radi, tkogod napinje svoje duševne ili tjelesne sile, prem valja priznati, da neima gotovo radnje tjelesne, gdje nebi koliko toliko i naš duh radio. Nu radnja zaslužuje ovo ime samo, ako je koristna budi radniku, budi komu trećemu. Ako lovac puškom na ramenu podje u šetnju, neradi ništa, ma se koliko utrudio. Tko pravi krivi novac, može prolazno sebi koristiti, ali njegova je radnja drugim, a napokon i njemu samu vrlo štetna. Izuzev nekoliko ovakvih slučajeva, plod radnje uvjek je za čovječanstvo blagoslovan.

Radnja mora da ima kakovu koristnu svrhu, zato je svaka radnja bezsmislena, ako se upotrebi na izvedenje takovih predmeta, koji se mogu bez ikakva truda ili napora steći. N. p. tko sried biela dana zatvara prozore i kapke, pa užiže svjetiljku hoteć tim svjetlost dana naknaditi svjetiljkom, radi ludo i bezkoristno. Tako je isto izgubljena radnja, ako se velikim naporom obavlja, što bi se dalo manjim trudom izvesti, n. p. tko bi po kup

siena, imajući pet centa, išao tri puta, mjesto da ga na jedan put nameće i kući doveze.

— To bi bilo u istinu vrlo budalasto, opazi Gvozdić, ja mislim da takovih bedakovića neima na svietu.

— O tom neima dvojbe, da bi bilo ludo, ali ja ću vam kasnije dokazati, da ima svakakvih mudrijaša na zemlji. Al, kako rekoh, o tom kasnije. U družtvu ljudi obrazovanih, kakovo je naše, imadu svi, kojim daje družtvo koristi, naplatit ove protučinitbami.

— Eto na, hoće Mašić, nisam li pravo imao? Bogataši, koji nerade, nečine svoje dužnosti.

— Lagano, lagano, prijatelju. Najprije treba znati, da je vrlo malo bogataša, koji nebi upravo ništa radili. U ostalom o tom nije rieč. Uzmimo, vi si radnjom i štednjom toliko privredite, da možete pod starost spokojno i bez brige živiti. Recite mi, bi li bilo pravedno, da vas tada nekadanji vaši drugovi kore s plandovanja, s nerada, da vam predbacuju, da živite na trošak drugih?

— To nebi bilo pravo, gospodine doktore; jer ja bih si bio u tom slučaju vlastitim radom toliko privredio, koliko trebam.

— Tako je. To isto vidimo i kod bogataša; ili su sami stekli svoje blago ili su ga nasliedili od svojih roditelja; u jednom i drugom slučaju zadovoljili su oni sami ili njihovi roditelji dužnostim svojim prama družtvu; jer imovina je njihova višak vlastite radnje ili radnje njihovih roditelja. Držite to na umu i nemojte zaboraviti, da su radnje duševne i tjelesne jednako koristne i važne za družtvo. Čovjek ima svakovrstnih potreboća, kojim se nemože zadovoljiti bez napora, a podmiriv ih osjećaš neku ugodnost, užitak. Zato svatko nastoji zadovoljiti potreboćam svojim, i to što podpunijim i jeftinijim načinom. Iz toga pregnuća potiče orijaški napredak našega vremena.

Raznolikost naših potreboća iziskuje da se izvode razna dobra. Kad bi pojedinac morao sam sva ta dobra prirediivati, bio bi prisiljen svaki čas ostavljati jedan posao pa se laćati drugoga, bio bi to život pun napora i truda, a ipak uspjeh neznatan, i prama uloženu trudu nerazmjerno malen. Hranili bismo se kukavno, odievali i stanovali lošo, jer pojedinac nebi mogao u svih tih stvarih toliku polučiti vještinu, da bi sve ono bilo dobro i spretno što je napravio. Ta kako bi mogao biti jedan te isti čovjek vješt ratar, okretan krojač, kovač, postolar itd.? Mnoge su ljudske potreboće jednake, zato će i mnogi trebati iste stvari da ih podmire. Tko dakle priredi od jedne vrsti dobara više nego ih sam treba, može taj višak ustupiti drugomu, zamieniv ga za plodove radnje ovoga potonjega. Jedan dakle čini uslugu drugomu. Ako jedan tvori samo jednu vrst dobara, on će ih vještije, brže i savršenije izvesti, nego li radnik koji se bavi priredjivanjem raznovrstnih predmeta; a ipak može za višak plodova svoje radnje dobiti u zamienu svega, što još treba da namiri vlastite potreboće. Što pako valja za jednoga, vriedi i za drugoga, i tako svatko izvodi više nego li treba, jer će tim laglje podmirivati i vlastite potreboće. Ta miena i zamiena dovede do d i o b e r a d n j e, a ova opet umnaža raznolikost i prilike miene, te pribavlja pojedincu više užitaka. Tako eto uzporedo koracaju dioba radnje, izmiena proizvoda (produkta) i podmirivanje potreboća.

— A kako to, gospodine Radeniću, vi govorite o mieni i izmieni dobra za dobro, robe za robu, a ipak ljudi tako riedko zamienjuju svoje stvari; obično se samo kupuje i prodaje, a kao posrednik dolazi novac. — Tako pitat kramar Rifić.

— To se dogadja samo kod vas, primjeti Jožić; nu ja kao kalfa neprodajem ništa, a bome i na kupovanju

nisam nikakov junak, osobito kad nastanu zla vremena kao što ljetos.

— Oba imate pravo, ali i krivo, odvrati Radenić. Sjetite se, što sam rekao u početku ovoga razgovora, da ljudi zamienjuju medju sobom svoje usluge, t. j. svoju radnju; samo da budem jasniji, govorio sam o zamieni plodova, jer se je s ovimi u obće započela zamiena medju ljudmi. Pravilnije je, ako reknemo, da se službe — ili ako hoćete usluge ili radnje — medju sobom zamienjuju.

— I to mi se nečini posve izpravnim, opazi Rifić; jer ako ja kupim kod trgovca Tomića u K. željeza, pa ga platim mojim novcem, ja onomu trgovcu činim uslugu, ali on meni bome nikakove, jer ja bih mogao i kod drugoga kupiti željezne robe.

— A ja, primjeti zakupnik Martinić, najmiv težaka da mi radi, platim ga, činim mu dakle uslugu, ali on meni nikakove.

— Neimate pravo, ni jedan ni drugi. Zašto vi gospodine Rifiću kupujete željezo? Jamačno da ga opet drugomu prodate. A zašto vi Martiniću uzimljete težaka? Jamačno, da vam pomogne njivu izorati ili livadu pokositi. Eto vidite u onom prvom slučaju čini trgovac Tomić našemu g. Rifiću uslugu, jer mu daje željeza što ga treba; a težak čini uslugu Martiniću, jer bome on nemože sam svega posla obavljati, nego mora uzeti težake u pomoć.

— Ali da nisam uzeo Petra da mi radi, odgovori Martinić, bio bi došao Pavao ili tko treći.

— To je istina, ali onda bi vam bio Pavao ili onaj treći učinio uslugu. Vi ste uzeo Petra, jer je marljiv i vješt radnik, kao što i gosp. Rific kupuje svoje željezo kod trgovca Tomića, jer ima dobru robu i jer je najbliže. Jedan čini dakle drugomu uslugâ, jer jedan mora kupiti, drugi želi prodati robu. A to se sbiva kod svakoga.

— Kod svakoga? zapita Jožić. Gospodine, kod mene neima toga, jer ja neimam što prodati.

— Nije istina, vi radite kod svoga majstora, to znade svatko.

— Tako je.

— Zar radite badava, ili vam štogod plaća za to?

— Ah, gospodine, tko bi još bezplatno radio? Dà, moj majstor daje mi novca, plaća me; žalibože plaća dosta malo.

— Eto, za svoju radnju dobivate novca, kao što trgovac Tomić za svoje željezo, prem ni on nedobiva koliko bi želio. Kao što Tomić prodaje svoje željezo, tako prodajete vi svoju radnju. To je ciela razlika.

— Po vašem mnenju, upade u rieč Gvozdić, radnja je kao i roba, a radnik kao trgovac, koji prodaje svoju robu — radnju. To baš nije lošo, tim pada jedna ograda medju majstorom i kalfom, radnikom i tvorničarom.

— U jezgri jest tako. Mi doduše nezovemo radnju ljudsku robom, možda i s toga ne, što bi se to gdjekomu činilo nedostojnim, jer radnja stvara robu. Nu kad se radi o porabi, odnosno plaći radnikovoj, ovaj će kao i trgovac onomu raditi, koji ga bolje plati, ili kod kojega u obće misli naći povoljnijih uvjeta svomu životu. Majstor i kalfa, tvorničar i radnik upućeni su jedan na drugoga, jedan bez drugoga nemože biti, jedan treba uslugu drugoga. U tvornici šećera ili n. pr. stakla treba radnika, inače posao stoji; radnici dolaze i rade, jer raditi moraju. Tako je jedan na pomoć drugomu. Uzmite kakov vam drago posao ili zvanje, svako se osniva na izmieni služba. Liečnik, odvjetnik, svećenik pomažu vam, čine vam usluga, a vi plativ ih činite opet njim protuuslugâ.

Sve ove usluge mogu se razdieliti u četiri razreda:

Dajemo, da se i nam dade;

Dajemo, da se i nam štogod učini;

Činimo, da nam se dade;
Činimo, da se i nam što učini.

U prvi razred spada trgovac, koji daje robu za robu ili robu za novac, — koji takodjer neki drže za robu, kako ćemo kasnije vidjeti. — Tu se zamienjuju plodine, a ta se zamiena obično zove kupovanje i prodavanje.

U drugi razred spadaju radnje, koje obavljaju radnici i služinčad. Gospodar ili majstor plaća ih novcem, stranom i u naravi davajuć im stan i hranu, zato mu moraju raditi. Nu mogu se ovamo uvrstiti i druge različite radnje i usluge, koje se takodjer plaćaju novcem, n. pr. razne službe obćinske, državne i privatnika pojedinih. Tu se dakle daje za radnju novac. Obično zovemo to: plaća, zaslužba, itd.

Činimo, da nam se dade; — ovaj treći slučaj prava je opreka od prijašnjih dvajuh. Sluge, služavke, radnici, itd. čine nešto, da im se zato dade, mienjaju radnju za novac.

Četvrti razred, gdje se radnja mienja za radnju, dolazi riedje, ali ipak ima i takvih slučajeva, naročito u seoskom pučanstvu, n. p. jedan pomaže kositi susjedu, a ovaj u zamienu pomaže prvomu kopati ili orati.

Sve te usluge ili službe ljudske dadu se svesti u ova četiri razreda.

— Ja shvaćam, da se usluge i činitbe medju sobom zamienjuju, ali nije mi jasno, u koji razred spadaju službe odvjetnika, liečnika, koje ste malo prije spomenuli.

— U razred onih, koji nešto čine, da im se dadne, drugimi riečmi: koji rade, da im se zato nešto plati. Svi ovi čine nam usluga svojim znanjem, a mi nagradjujemo drugimi predmeti, naročito novcem, njihov trud.

— Gospodine, ta gospoda bome mukte služe onaj novac, što im ga moramo platiti, jer se nenapinju jako, — opazi tobože mudro Gvozdić.

— Prijatelju, vi i nemislite, da plaćajuć liečnika ili odvjetnika neplaćate samo onaj trud ili savjet, što vam ga daje. I odvjetnik kao i liečnik morali su mnogo godina i uz velik trošak polaziti razne niže i više škole, da steku znanja i vještine, potrebne za njihovo zvanje. Znanje ono nam je ostalim potrebno i koristno; to se pokazuje u tom, što ljudi traže njihovu vještinu, i čim su vještiji, to više traže ljudi pomoći u njih. A onaj velik trud i trošak, što su ga imali pripravljajuć se za zvanje liečnika ili odvjetnika, mora im se po malo nadoknadjivati, inače nebi mu se nitko htio posvetiti. A to valja i za sve muževe, baveće se naukom, za učenjake, svećenike, činovnike, učitelje, mjernike. Svi ovi čine usluge vrlo potrebne, svi ovi spadaju u vrst onih, koji nešto čine, da im se dade.

Svi ovi rade za nas. Doduše mi ih nevidimo motikom ili kosom u ruci na polju, niti kladivom ili iglom u ruci u radionici, ali znade se, da su dugo i dugo sjedjeli za stolom pognuti nad knjigami i pismi, pa sjede još i sada, dok seljak, obrtnik ili trgovac sladko spavaju, ovi muževi rade, razmišljaju do gluho doba u noći, kako bi svoj narod učinili prosvjetljenijim i boljim, kako bi pomogli učvrstiti našu sjegurnost, povećati naše blagostanje, trude se novimi izumi, obreti, valjanimi spisi koristiti družtvu ljudskomu. Radnje množine takovih muževa takove su naravi, da bi svaku pojedinu napose težko mogli naplatit, a pošto su cielomu družtvu veoma koristne, zato država, kao zastupnica cielosti, namješta takove osobe i plaća ih novcem, što ga narod u to ime prinosi u obliku poreza i drugih podavanja. Plaća ta, koju država daje, pravedna je odšteta za posebne usluge, koje čine pojedincu ili za obće usluge, što ih izkazuju družtvu.

— Mislite li, gospodine Radeniću, zapita stari Leib, da su usluge čovjeka trgovca ili novčara jednake uslugam radnika ili sluge?

*

— Jesu, gospodine, i nemislim, da se tim itko ponizuje ili vredja. Sve ove osobe rade za druge, tako vi kao i služavka, kalfa ili nadničar, a svaka učinjena usluga vredna je plaće. Uvjek se zamienjuje radnja za radnju, usluga za uslugu.

— Ali pri toj zamieni mnogi daju više nego li primaju, nabaci kovač Gvozdić, koji uvjek misli na bogataše.

— Neznam, je li zaista tomu tako, a čini mi se da neima dovoljna razloga sada to iztraživati. Treba li tkogod radnje, potraži čovjeka, koji bi mu je htio i mogao dati; tko ima suvišne robe, traži joj kupca. Drugi opet ima novca, ali treba robe ili radnika, što mu opet tkogod treći može dati. Što dakle biva? Sporazumiju se medju sobom, jedan se obveže dati stanovitu svotu novca, a drugi u zamienu neku radnju obaviti ili kakovu drugu stvar dati.

— A zar se nedogadja, upita Gvozdić, da jedan dadne od svoje robe ili svoga vremena više nego li drugi?

— To je moguće, pače to se i dogadja obično, kadgod je jedna stranka u većoj nuždi nego li druga. To su stvari, koje se jedva mogu odkloniti. U ostalom ako se dogovore i po dogovoru rade, nečini se nikomu krivica, svaki bo ima pri tom svoju korist, jer su slobodne volje utanačili medjusobnu pogodbu.

— Ja nemislim, poče opet Gvozdić, da se uvjek i sve miene obavljaju sasma slobodno. Tko neima što jesti, bome mora se zadovoljiti s onim, što mu drugi ponudi za njegovu radnju, jer se jesti mora.

— I to je istina, odgovori Radenić; nu jednakim načinom morate priznati, da je u slučaju takove potrebe učinjena i siromaku velika usluga tim, što je u obće dobio zaslužbe i kruha. Istina, nepravedno je i nečovječno ako se nevolja tudja upotriebi, da ga prisiliš da pošto po to dade svoju robu ili svoju radnju. Družtvo ljudsko uviek je žigosalo takov postupak, kao nepošten i sebičan. Nu

kod većine nije tako. U svakoj zamieni medjusobnih služba jedna stranka nudja cienu, koju može platit, a druga popušta do stanovite granice. Ako joj se neponudi toliko, neda svoje stvari, jer joj neprija ciena.

— To ćete mi priznati, oglasi se Koren, da pojedinci jeftino kupe, dočim se drugi, kako velimo, nasamare, prevare.

— Priznajem, jer svagdje ima nepoštenjaka i sebičnjaka, koje neboli ni malo duša, ako prevare drugoga, koji je ili lahkouman ili toliko neoprezan, te nepazi dobro svoju korist. Tu se s jedne strani radi nepošteno, s druge nemarno. Ali i u ovakvih slučajevih misle oba u onom času, kada sklapaju posao, da su im medjusobne usluge jednake. Tko ima šećera, ulja, svieća itd. drži da radi po sebe koristno, ako te stvari proda, jer mu je miliji novac od robe. Kupac mu dakle čini uslugu kupiv ta dobra. Drugi opet treba više svieća, ulja ili šećera nego li novca, pa kupiv si te stvari prima od prodavaoca uslugu. Svaki pazi vrednost onoga što će dobiti, kad se oba pogode za cienu, posao je gotov. Obie dakle stranke prije nego li će zamieniti medju sobom stvari, prosudjuju vrednost svoje i tudje, sravnjivaju ih i tada istom uglavljuju pogodbu. Vrednost miene često se mienja. To čine razne potreboće kupaca i prodavaoca, zaliha robe, koja se kani zamieniti, kakvoća robe, radnje, moda itd. Nu ako se posao utanači, to uvjek dokazuje, da su se obie stranke sporazumjele i da svaka scieni, da je za sebe koristan posao uglavila. Moguće, da se jedna ili druga stranka prevari, da kasnije požali što je posao utanačila, ali u času svršena posla obično drže obie stranke, da su usluge jednake.

— Sada mi je ta stvar posve jasna, primjeti zakupnik Martinić. Ja sam do sada uviek mislio, da kupac čini bog zna kakovu uslugu ili pače milost trgovcu kupujuć

od njega robu; a sada vidim da isto toliko vredi usluga trgovčeva kupcu.

— I ja mišljah, oglasi se drugi, da težaku činim osobitu uslugu pozvav ga da mi na oranici radi. Sad vidim da i on meni čini.

I kalfa Jožić doda, kako je do sada živio u misli, da on svomu majstoru izkazuje neko dobročinstvo, ako kod njega radi, a ipak nije tako. Jedan čini drugomu usluge, to je sve.

— Moram priznati, reče susjedni vlastelin Novak, da sam i ja vrlo krivo sudio misleć, da mi sluga ili služkinja moraju biti zahvalni, jer sam ih uzeo u službu. A znadem, da tako misle i mnogi drugi. Kao da bi ikoji vlastelin mogao biti bez služinčadi, a bome niti veći dio stanovnika u gradovih. Gdjekoja „milostiva“ gospodja morala bi sama po vodu ili drva, da neima služavke, a ipak takve „milostive“ kadšto vrlo darežljivo diele čvrste psovke, baš kao da služavku badava hrane i plaćaju.

— Vjerujem sve to, dragi prijatelji, ali se nečudim tomu. Ovo su stvari, o kojih se je do sada malo razmišljalo, još manje govorilo i razpravljalo. Kad bi se u obće potanje i pomnjivije proučavali odnošaji medju ljudmi, oni bi se medj sobom više ljubili i poštovali.

Sav naš promet dakle osniva se na izmieni usluga. Pamtite tu istinu, ja ću smatrat sretnim uspjehom današnjega našega razgovora, ako toga nezaboravite, jer ćete se sami osvjedočiti, koliko medjusobni odnošaji postaju tim ugodniji.

JEDANAESTI RAZGOVOR.

SVE USLUGE NISU DRUGO NEGO IZMIENA OBAVLJENE ILI OBAVIT SE IMAJUĆE RADNJE. — VREDNOST RADNJE STOJI U RAZMJERU PRAMA TRUDU I SPOSOBNOSTI, ŠTO SE ZA NJU IZISKUJU.

U Draškovcu tekle su stvari dosadanjim tokom, jer su vladale još iste okolnosti. Tako bijaše i po cieloj zemlji. Pučanstvo se borilo neprekidno sa nemilimi posljedicami loših godina. Ove su jasno dokazale onu već poznatu i priznatu istinu, da je svaki narod izvržen pogibelji stradanja, kojega se gospodarska radinost pretežno usredotočuje u jednom zanimanju. Gdje je uz poljodelstvo tako razvijena i obrtnost, da proizvodi njeni podmiruju domaće potreboće, pače da lahko prolaze i u inozemstvo, neosjećaju u tolikoj mjeri zle posljedice nerodice. Dok toga pako neima, dotle valja biti pripravnim na biede, koje se mogu ublažiti, ali se nedadu sasma odkloniti, jer ljudsko znanje nemože odkloniti ni mraza ni velike žege, ni drugih elementarnih nepogoda. Narod neka se priučava razboritoj štednji, neka usavršuje svoju poljodelsku radnju, neka goji raznovrstnih bilina, jer ako jedna uzmanjka, druga će uspieti. Osobito je dobro, da se pomno goje tako zvane trgovačke biline: lan, konoplja, duhan, repica, itd., a pri tom treba revno podupirati

razvoj obrtnosti. I privatnici i vlada neka nastoje oko toga što mogu više.

O svem se tom govorilo i razpravljalo u Draškovcu. U ostalom poče pučanstvo u zemlji nešto slobodnije disati. Skupoća vladaše ali ne glad, privatna pomoć pružala se dosta izdašno, siromašniji nalazili posla kod obćine ili na poduzećih državnih. Nu i ovdje pokaza se velika razlika medju radnjom privatnika i obćine. Proizvodi ovih prvih odlikovahu se solidnošću i trajnošću; kod obćinskih radnja poslovalo se samo tako, da se nerekne, da se ništa neradi. Niti su radnike valjano nadzirali niti su ovi imali osobita poticanja, revno prionuti uz posao, jer je svatko bio sjeguran, da mu neće nestati rada. Pučanstvo gledaše nešto pouzdanije u budućnost, proljeće je nastalo, liepo i udobno, ljudi late se živo poljskih radnja. Vlada je medju najsiromašnije bezplatno razdielila sjemena, a nije oklevala ni s pomoćju druge vrsti. Vrieme da netrebaš povoljnije, sve se krasno razvijalo i naljepše nade budilo. Izgledi u dobru žetvu pritisnuše pače ponešto ciene žitu, a gdjekoji gospodar uze već razmišljati kako da razširi posao.

Ove nade, ovu radost mogaše Radenić čitati na licu svojih slušalaca na sliedećem sastanku, na koji dodjoše i osobe, koje su ih dosljedno odbjegavale: ravnatelji obližnje tvornice, imućniji posjednici, zakupnici i obrtnici okolice. Ta gospoda nisu mnogo marila za Radenićevu poduku, možda jer su imala drugoga posla, a po svoj prilici i s toga, jer mišljahu da netrebaju njegvoga razlaganja. Nu doktor Radenić nije mislio tako, znao je vrlo dobro, da i tako zvana inteligencija vrlo slabo poznaje načela gospodarske nauke, da tu vladaju silne predsude, krivi nazori, kao god i kod nižih razreda. Bio je uvjeren, da je to neznanje krivo našemu nazadku, neshvaćanju zajednice interesa, slabomu uvažavanju načela udruživanja (asociacije), koje drugdje čudesa tvori.

— U našem poslednjem razgovoru — tako započe Radenić — naglasili i dokazali smo, da svi poslovi ljudski stoje u zamieni usluga ili služba. Doduše nedolaze oni u prometu kao takovi, nego u oblicih kupnje i prodaje, radnje i plaće; nu to se osniva na uredbi, koja vrlo olahkoćuje medjusobno obćenje ljudi: to je izum i poraba novca, o kojem ću kasnije obširno govoriti. Za sada gledat ću da razjasnim, kako se svi poslovi ljudski dadu svesti na zamienu radnje, jer u istinu nisu drugo nego već radnja obavljena, ili koja se ima obaviti. Ako poduzetnik najmi radnika, svatko znade, da se tu misli na budući posao, koji valja izvesti. Ako gospodar kupi sukna, cipela, opanaka, ili slično drugo dobro, tiče se to već gotova predmeta, koji je izradjen, gdje je dakle radnja već obavljena. Gospodar plativ pogodjenu cienu plaća trud, bivši potreban da se od vune napravi sukno, izradi koža, a od kože opanci. Neplaća on dakle ni sadanju ni buduću, nego plaća radnju minulu, upotrebljenu kod izvadjanja sukna, kože, itd.

Pogledajte odielo. U njem imademo radnju seljaka, koji je gojio ovce, od kojih mu vuna; radnju tvorničara, koji je vunu preradio i od nje napravio sukno, i napokon radnju krojača, koji je sašio od sukna odielo. Pošto se u trgovini i prometu gotovo izključivo rabi novac, mogao bi čovjek lahko pomisliti: ta ljudi rade samo da dobe novca; ili: plaćaju samo zato da im se radi. U istinu pako mora se uvjek dati radnja ili plod njezin, da se dobije za nju druga stvar ili protučinitba.

I novac sam, kako ćemo kasnije čuti, jest proizvod radnje, kao i druga roba; vriedi koliko stoji, ili koliko je nanj potrošeno radnje, dok se je kovina izkopala, i skovao od nje pjenez. Za kupca pako ili platca predstavlja novac vrednost onoga, što je zanj u zamienu morao dati, za prodavalca ili primalca vred-

nost svega onoga, što se zanj može nabaviti. Prodati ili za novac raditi, znači dakle raditi, da se dobije sve što se može za novac nabaviti. Kupiti ili dat načiniti po radnicih znači drugim dati sve ono, što si mogu za pogodjeni novac pribaviti, da rade za nas. Kupac dakle kao i prodavalac uvjek davaju, onaj novac za dobro, ovaj robu za novac ili drugi vredni predmet. Radnici, službenici itd. rade da dobiju, a gospodari davaju (plaćaju), da im se radi. Na jednoj i drugoj strani obavlja se uvjek zamiena usluga, i to jednako vrednih, jer je svakoj stranki uvjek slobodno primiti ili odbiti što joj se nudi.

— Oprostite, gospodine doktore, umieša se u rieč težak Ivan Španić, ja toga nerazumijem, ili vi to sasma drugačije razumievate. Nestoji do mene hoću li raditi ili ne, ja moram, ako neću da od glada poginem. Što više, moram raditi za plaću, koju mi dadnu nepitajuć me, jesam li s njom zadovoljan ili ne.

— Moj kume, tako vam se samo čini, u istinu pako nestoji što rekoste. Vi možete, ako hoćete, raditi, ako nećete, možete otići ili drugoga potražiti. Ako ostanete i radite kod gospodina ovoga ili onoga, jamačno činite to, da nemorate lutati od Petra do Pavla, nego volite ostati u svom rodnom mjestu. Radeć kod svoga sadanjega gospodina činite mu uslugu, a on vam zato daje sredstva da možete sa svojom obitelji živjeti. Vi ste pristali na takovu pogodbu jamačno s toga, jer niste mogli ništa boljega naći.

— Nu momu gospodaru svakako je bolje nego li meni; ako hoće, može mi dati posla, ako neće, opet je prema njegovoj volji. Ja nemogu tako, meni nije dano, da biram: hoću li raditi ili ne, nego ja moram. Tu dakle nevlada nikakova jednaka odluka medju nami.

— I tu se varate, moj prijatelju. Ako vi morate raditi, gospodar mora takodjer imat radnika, jer on ne-

može i nesmije ostavit svoju njivu, svoj vinograd neobradjen, jer inače kako bi živio i odakle plaćao porez i druge daće. Vam je težko poći u drugo mjesto i tražit zasluge, ali bome niti on si nemože po volji naručiti težaka iz Kranjske, Štajerske, ili iz gornjih krajeva Hrvatske. Doduše i ovakvi dolaze u naš prediel, ali često onda, kad ih nemožemo trebati, kad već posao mora biti gotov. Zato svaki, komu je ikako moguće, uzimlje težake domaće, pa im plati često što sami traže.

U ostalom vi ste uztvrdili, da je vam preča potreba raditi nego li gospodaru dat posla, odatle mogao bih zaključiti, da gospodar uzev vašu radinu snagu u najam, čini vam veće usluge nego li vi njemu. Pri tom nesmijete ni toga zaboraviti, da je vaša plaća sjegurna, sjegurnija nego li njemu vrednost vaše radnje. Jer ako nadodje slabo ljeto, kao što n. pr. bijaše prošlo, gospodar često više potroši nego li dobije, pa mora se mučiti da tu razliku pokrije; vam se pako plaća podpuno, kao da je najobilnija žetva bila.

— Tomu se u istinu neda prigovoriti, ozove se Kòren; nu molim vas, izvolite mi ovo razjasniti. Rekoste, da se svi odnošaji ljudi osnivaju na zamieni usluga, a sve usluge da se napokon stiču u zamieni radnje. Kako da se to sada uporavi na trgovce? Toga nikako nepojmim. Vi ste dokazali, da ljudi predmetî svoje radnje koriste družtvu, da mu čine usluga, a kakovu uslugu i komu izkazuje trgovac? On nestvara ničesa, njegov je posao kupovati i prodavati, a ipak ima korist od svega, štogod mi prodaje, spravlja u žep liep dobitak, koji bi mogao zapasti mene i svakoga drugoga kupca.

— Trgovac je, brajko moj, vrlo koristan i vrlo potreban čovjek. Da neima trgovca, mi bi sami morali nabavljati svaku i najmanju potrebnu stvar upravo od onoga, koji ju pravi ili proizvadja. Kavu, šećer, petrolej, svieće, svilu, sve bi to morao svaki sam kupovati iz da-

lekih krajeva, velikim trudom i to u velikoj kolicini, jer kilogram kave, ili dva kilograma šećera nebi mogao naručivati iz Afrike ili Havane. A bi li to svatko mogao? Bi li siromašna obitelj mogla odmah naručiti sto kilograma kave? Pa ako i bi, kamo da ju smjesti? Vi n. p. pijete svaki dan vina, da nema trgovca, morali bi ga sami kupovati, bome ga nebi naručili na litre, nego odmah na hektolitre, a kud s njim, kad stanujete u malenoj sobici? A što čini trgovac? On nas riešava svih tih posala i sve muke; on nabavlja svih dobara, što ih trošimo u velikom, pa ih prodaje svakomu na veliko i malo, kako je komu volja, kad god hoćeš, pače i počeka, ako nemožeš odmah platit. Eto koliko nam prišteđi trgovac na trošku, trudu i muki, a preuzimlje sve ovo na svoja ledja. Je li dakle krivo, da traži odštetu za trud i muku, za radnju i uslugu, koju nam čini? Trgovac ulaže svoju glavnicu u svoj posao, često mu se roba izkvari, ne riedko propadnu tražbine kod nesavjestnih kupaca, mora mnogo izdati na prevažanje robe, plaćati vozarinu na željeznici, vodi, cesti, skladarinu od robe u skladištih smještene; nije li po tom sasma pravedno, da mu se izim onoga, što je sam za robu platio, dade naknada, da si namakne neki dobitak? Kojim pravom traži dobitak zanatlija, seljak, istim pravom pripada i trgovcu.

— Dobro, gospodine doktore, uvidjam da imate pravo; trgovac kao posrednik medju proizvodiocem i trošcem u istinu je koristniji nego li sam mislio. Rad sam ipak znati, u koji ćete ga razred uvrstiti, pošto trgovac sam ništa neproizvadja?

— Medju one, koji daju da zato prime drugo dobro. Treba pamtiti, da radnja nestoji jedino u priredjivanju stvari ljudskom rukom; radi svatko, tkogod se trudi da dodje do kakova koristna uspjeha. Trgovac muči se takodjer ovim načinom, zato nam je koristan, pruža nam usluga. Mi radimo da zaslužimo novca, koji njemu dajemo, jer se je za nas mučio, jer je za nas radio, i da može primljenim novcem kupiti robe i ostalih potrebnih stvari. Tako eto mi si našom radnjom uvjek pribavljamo tudje.

— Može li se, gospodine doktore, zapita Gvozdić, davajuć u zamienu uslugu za uslugu valjano ocieniti vrednost svake usluge? Ako tražim od koga kakovu uslugu, morao bih znati, što ona njega stoji, a to mi se čini vrlo mučnim.

— Pravo velite, da je to mučno, jer na vrednost stvari djeluju vrlo različite okolnosti. Nu u cielosti uzev stvar netrebamo se zato mnogo starati; od koga tražimo kakovu uslugu, njegova je da joj opredieli vrednost.

— A zar nije vrednost stvari u razmjeru prama radnji, potrebnoj za izvedenje dotične stvari?

— Svakako, odgovori Radenić. Uvjek se vrednost stvari ravna po radnji na nju potrošenoj. Štogod trebamo, sve valja radnjom steći, jer priroda daje malo badava i samu vodu moramo svesti u bunare, sagraditi vodovode ili ju iz naravskoga zdenca kući nositi.

— To mi se čini nekako čudnovato. Ja bih rekao, da nam priroda daje množinu stvari bezplatno. Ta ona čini, da nam drvo raste, da naši usjevi sazrievaju, ona daje života životinji, kojom se hranimo, i ribam, kojimi naše vode vrve. U njenoj utrobi nalazimo koristna kamena, potrebnih kovina, toli nuždni ugljen, od nje nam voda i vjetar, što no nose brodove, tjeraju mlinove; para i munjevnost (električnost) njeni su darovi.

— Štogod ste spomenuli, to je sve dobro i istinito, ali ipak ja opetujem: priroda nedaje ništa badava, izuzev zrak i svjetlost. Sve drugo, štogod želimo, valja radom pribaviti. Istina, naši usjevi sazrievaju pod njenim uplivom, nu koliko je osim toga posla s usjevi, počam od prve brazde, plugom izbačene, pa do žetve i vršitbe? Drvo raste, ali zar nemora čovjek drvo gojiti, njegovati,

čuvati, a kasnije ga posjeći, kući donesti, te na stotine i stotine načina prirediti za svoju porabu? Istina je dakle, opetujem, da zemlja uza svu svoju plodnost bez ljudske radnje nebi rodila usjevi, da bi drvo bez koristi u šumi raslo. Životinju daje nam priroda, ali čovjek ju mora pripitomiti i njegovati; ljudska ruka treba da prije sagradi brodove i mlinove, što ih vjetar tjera; kamen, ugljen, željezo i ostali kovovi moraju se silnim naporom prije izvaditi iz utrobe zemlje, očistiti, prirediti i onda istom upotrebiti.

Ljudska dakle radnja mora istom te darove prirode izvaditi, preraditi i za porabu prirediti.

Žito, vino, ugljen, kamen, drvo, lan, konoplja itd. za nas mnogo vrede, ali ta se vrednost ima pripisati poglavito radnji ljudskoj, koja bijaše potrebna i koja se je morala upotrebiti, da se ta dobra pribave. Ciena tih dobara ravna se prema onomu, koliko se je platilo za proizvadjanje njihovo, tako da mi plaćamo u cieni dobara samo radnju, potrošenu na ista, dok su stigla u naše ruke.

— A molim vas, gospodine doktore, zar mi neplaćamo u cieni dobara i glavnicu, odnosno kamate glavnice, koja je takodjer kod proizvadjanja upotrebljena?

— U istinu plaćamo, i o tom će biti kasnije govora, prem se već i ovdje može to spomenuti, pošto je svaka glavnica posliedica radnje.

— Dozvolite jednu primjetbu, gospodine doktore, hoće gospodin vlastelin Sever. Razpravljajuć onomadne o sticanju vlastničtva zemljišta razložili ste, da prodavalač zemljišta prenosi na kupca jedino pravo uživanja radnje, na zemljište potrošene. To mi je jasno. Ja sam vlastelin ali ujedno držim u zakupu i nešto tudjih zemalja. Ja dakle kao zakupnik neplaćam vlastniku — to je moj nazor — radnju nego pravo, da smijem na svoju korist upotrebiti ona svojstva njegova tla, usljed kojih nosi dohodka.

— Varate se gospodine, vi u zakupnini u istinu plaćate kamate za radnje, koje se već više stoljeća na ona zemljišta obraćahu, da postanu sposobnimi nositi koristi onako, kako ste ih vi preuzeli; plaćate kamate one glavnice, koja je tečajem vremena izdana, kad su se razne poboljšice (melioracije) izvadjale, koje su se doduše poslije tako srasle sa samim zemljištem, da se više od njega nedadu odieliti. To je puna istina, kao što je istina, da vi nebi htjeli plaćati onolike zakupnine gosp. Jurjeviću za njegova zemljišta, prem su tako prostrana kao i ona što ih držite sada u zakupu.

— U istinu nebi, odgovori Sever.

— A ljudi vele, da su Jurjevićeva zemljišta izvrstna.

— Istina, vrlo su dobra, primjeti Sever, ali jako zapuštena, k tomu leže na strani, daleko od ceste, a kolni put do njih nevalja.

— Vidite, gospodine Severe, tim već sami dokazaste, da zakupnik neplaća samo plodovitost zemljišta, nego radnju i glavnicu, potrošenu na poboljšanje tla, kao i radnje potrošene na gradjenje i popravljanje cesta, potrebnih da možete bolje upotrebiti na svoju korist u zakupu držano dobro. Svi ti izdatci prikazuju nam se kao glavnica, uložena u zemljišta, koja povisuje njihovu vrednost, a vi plaćate kamate ove glavnice, potrošene stranom po sadanjem a stranom po prijašnjih vlastnicih. Kao što vi manje plaćate plodnost zemljišta, nego više radnju od prvoga početka nanj upotrebljenu, i to znatno manje nego li je vredna, tako biva i sa svakom drugom svojinom. Kad bi danas recimo g. Malenić htio prodati svoj krasni grad, možda nebi dobio više od polovice onoga, što je nanj potrošio, a gospoda vlastnici obližnje tvornice za sgrade ni toliko. Odatle možemo zaključiti, da naše medjusobne usluge stoje, pravom govoreć u izmieni radnja, kojih vrednost s vremenom propada. Ali sad se povratimo k

pitanju, prije ovdje potaknutomu, najme o vrednosti predmeta ili radnje, što je napokon jedno te isto.

Netreba potanje dokazivati, da stvari samo dotle vrede, imadu vrednost, dok su nam koristne. Nu ima ipak vrlo koristnih stvari, koje neimaju vrednosti t. j. neimaju vrednosti miene, nitko najme neplaća za nje ništa, jer ih ima u izobilju, narav ih daje svakomu bezplatno. Nu imadu vrednost porabe. Ali sva ona već spomenuta dobra mogu pod stanovitimi okolnostmi imati i veliku vrednost miene.

Uzmimo samo vodu. Nam je ovdje, imajućim u izobilju dobre vode, težko pomisliti na veliku oskudicu i na veliku vrednost, koju imade voda u onih predielih naše domovine, gdje je u ljetu nestaje. Na južno-hrvatskoj visočini pada vrlo mnogo sniega i kiše, ali uzprkos tomu ima malo vode i mnogo nevolje sbog pamanjkanja toga dara božjega, jer je tlo vapneno, pa se sva voda, koja pada na tlo, gubi u vapnenih ponorih i gudurah. To se isto dogadja na visočini dalmatinskoj. U takovih je predielih u ljetu voda dragocjeno blago, za koje se rado daje svako drugo dobro. Neplaća se tu voda nego trud, kojim se donosi, odnosno pribavlja. Čuo sam ne jedan put pripoviedati, kako je siromašna udovica, imajuća kravu i tele, dala za kabal vode tele, da spasi dobivenom vodom kravu.

U Parizu plaćaju pitku vodu gotovim novcem; u svih gradovih, gdje imadu tako zvanih vodovoda, plaća se voda, ne doduše voda nego trud i trošak, skopčan sa gradnjom vodovoda. U gradovih, gdje neima vodovoda, plaćaju stanari, neimajući bunara u kući, svomu susjedu stanovitu svotu, da smiju vodu od njega nositi. A promislite ovo: bogati trgovac s vinom putuje sa karavanom po afrikanskih pustarah i umire gotovo od žedje; taj bi jamačno i cielu svoju pivnicu rado poklonio, tko bi mu dao izdašan napitak friške vode.

Nu i glede zraka mogu nastati ovakvi slučajevi. Imade vam rudnika, tako ogromnih i tako se daleko pod zemljom prostirućih, da radnikom često nestaje zraka za disanje. Tu će jamačno vlastnici rudnika rado i dobro platit svoje mjernike, ako im podje za rukom svesti zrak u one ponore i jame rudarske. Eto i tu bi se platio ne doduše zrak, koliko više ona radnja, koja se je morala obaviti.

A to isto valja i za svjetlost. Evo vam primjera. Zanatlija ima dvorište, u kojem suši svoju robu. Njegov prvi susjed zaprieči prodiranje sunčanih traka cielim redom topola, nasadjenih na njegovom posjedu. Da si dobavi svjetlosti i topline privoli svoga susjeda, da posječe topole izplativ mu u ime odštete znatnu svotu novca. Zanatlija plaća dakle tu svjetlost i toplinu, koju inače sav sviet badava dobiva.

U svih ovih slučajevih plaćaju ljudi usluge razmjerno prama njihovoj važnosti.

— A nije li nedostojno, primjeti učitelj, da se velike svote plaćaju za usluge, koje često vrlo malo stoje?

— Istina, mnogo puta biva tako, i ljudi čestiti i sdušni nečine toga; nu tko da svaku nepodobštinu zaprieči, kakovim da ju zakonom zabranimo? S vremenom, nadamo se, da će i takovi slučajevi sve redji bivati. Moramo uzeti ljude kakovi jesu. Pravilnije biva, da se radnja plaća prama njenoj vrednosti. Tu pako neodlučuje niti vrieme, kako dugo se radi, niti tjelesni napor. Težak na polju, zidar kod gradnje kuće, rade jamačno daleko većim naporom fizičnih sila, nego li n. pr. urar, a ipak se posao urarov bolje plaća. Da postaneš dobar kosac, orač, zidar, tomu netreba velike priprave, zato je laglje naći stotinu kosaca, zidara, nego li jednoga, koji umije liepo uru napraviti, sastaviti u jednu cielost množinu sitnih komadića, čavlića, kotačića itd. Urara imade manje, jer ih manje i treba, zato ćeš lahko naći valjana težaka,

ali mnogo teže vješta urara. Urar mora da je čovjek vješt, mora biti vrlo strpljiv i ne manje pozoran; sjedi od jutra do mraka, pognuta tiela, u sobici, kvari prsa, slabi tielo, a osobito napinje oči svakojakimi sitnozori, te ih lasno i pokvari. Sve ovo čini radnju njegovu daleko skupljom nego li su poslovi gore spomenutih radnika.

Nu i medju samimi urari ima opet znamenite razlike u plaći. Tko pravi jednostavne drvene ure, kakovu imade svatko vas u svom stanu, jedva živi od toga posla. Takovo urarstvo malo nosi, jer ljudi lahko nauče praviti proste drvene ure, zato i imade mnogo takvih urara; ure su takove jeftine, a po tom i zaslužba malena.

— Bome, gospodine Radeniću, i te su ure za nas skupe, primjeti seljak Hajdin.

— Nisu kume, ako pomislite, da se može ura dobiti za dvie, tri forinte. To nije velik novac niti skupa roba, može si ju svaki nabaviti, a ipak je velika blagodat, da čovjek znade koje je vrieme.

Naprotiv izvoditelji finih, žepnih zlatnih i srebrnih ura za gospodje i gospodu, tvorničari tako zvanih chronometara, ura za brodove, ako su vješti, mogu doći na glas te steći i velik imetak. Njihova se radnja dobro plaća.

Mnogo puta čuo sam uzdisati: o kako liepo i udobno živu gospoda: odvjetnik, činovnik, svećenik i drugi. A seljaci drže, da su svomu djetetu učinili najveću na svietu uslugu, ako mogu toliko smoći da ga dadu u „dijačke (latinske) škole, jer će tako postati gospodinom i neće se mučiti kao oni težajuć tvrdu zemlju“.

Ta ništa lagljega — misle oni — nego sjedjeti u sobi, te liepo pisati ili čitati.

To je predsuda. Tko hoće da bude dobar odvjetnik, vrstan sudac ili uman pisac, mora mnogo i mnogo učiti, dane i noći sjedjeti za stolom medju knjigami i pismi. Duševna radnja vrlo je trudna, napinje duševne sile često i preko mjere, a pod tim stradaju i tjelesne. Pogledajte

samo takova čovjeka, kako prolazi kraj vas zamišljen, mršava tiela, nesjegurna hoda. Duševna radnja jače kini i zatire nego li tjelesna. Koliko ima ljudi, kojim je prava muka napisati samo jedno pismo! Možete ih na tisuće naći, koji će liepo okopati vinograd, pokositi livadu, sašiti par cipela, ali riedki su, koji bi umieli izračunati, koliko valja kod gradjenja nove ceste izbaciti zemlje, koliko je opet treba da se na drugom mjestu zatrpa neki jaz; a još su redji, koji bi znali liepo izračunati, koliko se može željeznička pruga uzpinjati, koliko li padati, jer o tom zavisi sjegurnost prometa i obćenja za veliko obćinstvo, a ne manje garancija željeznicam, da pruga nije izvržena toliko nesrećam. Zato je pravo, da se ovakove radnje bolje plaćaju nego li one obična težaka ili radnika. Nu medju samimi radnjami duševnimi imade opet velike razlike glede plaće. Uzmite našega gospodina sudca i njegovoga vježbenika; kakova malena trgovčića na selu i veletržca u Zagrebu?

— Oprostite, gospodine doktore, oglasi se seljak Pecin, ja bih ipak volio, da moje diete uči škole i da postane gospodinom, jer bome seljak težko služi koru kruha, mora se boriti sušom i mokrinom, tučom i mrazom, od njega svatko traži: država porez, obćina namet, župnik lukno, učitelj svoju plaću, bilježnik svoju plaću itd.

— Znadem ja, da seljak neživi mukte, ali bome niti drugim necvatu ruže, gdje njemu raste trnje.

Ako seljak mora davati državi porez, župniku i učitelju plaću itd. nedaje badava, nego dobiva zato protuusluge: učitelj mu podučava djecu, župnik obavlja božju službu i bdije nad njegovom duševnom srećom, država mu zato daje sudove, upravu itd., što je sve nuždno za njegov razvoj.

Netreba da budu svi gospoda, a i nemogu biti; kamo bismo došli. Za svako zvanje treba samo nekoliko ljudi, što je preko toga, nije dobro. Što hasni vašemu sinu,

ako ste ga dali u visoke škole, potrošili silu novca, a kad je nauke svršio nemože dobiti službe?

Nam treba ne samo gospode nego i vrlo mnogo dobrih gospodara. Gospodarska nezavisnost dragocjeno je blago. Kamo sreće, da kod nas roditelji šalju više djecu u onakove škole, u kojih bi se mogla naobraziti za dobre gospodare, vješte obrtnike i trgovce. Tko je naučio u ratarnici umno težati zemlju, u obrtnoj školi prema novomu izkustvu i znanosti obrt tjerati, taj koristi sebi i domovini toliko kao da je „gospodin", a često više, ako je dobar gospodar, a bio bi možda loš odvjetnik ili nemaran sudac. Gospodarska snaga naroda osniva se na imućnosti pojedinaca.

Zato gledajte, da vam djeca dobro izuče gospodarstvo; dajte ih učiti zanate ili obrte, da budemo imali domaćih majstora, obrtnika i poduzetnika, a nemorali svaku stvarcu, svaki rif sukna, svaku kosu, srp ili ralo iz tudjih zemalja nabavljati. Dok je čovjek mlad može sve naučiti; vještina pako, marljivost i okretnost bezuvjetno su nuždna svakomu, tko želi u gospodarstvu napredovati. — Dok postane seljakov ili majstorov sin „gospodinom", mora se nanj mnogo potrošiti — čitavu glavnicu. Da se polovica toga novca uloži u gospodarstvo, a druga na njegovo naobraženje za valjana ratara ili majstora, bilo bi koristnije domovini i dotičniku.

— Ali gdje da čovjek steče tu veću vještinu, gospodine, zapita isti? Ja kosim, kako sam naučio od otca, onaj šije haljine, kako je naučio od krojača; što da više naučimo?

— Znâm ja, odvrati Radenić, da se tako obično drugdje a i kod nas odgovara. Nije dosta, da čovjek znade livadu nekako pokositi, njivu obično izorati, vinograd po starom običaju rezati i okopati, haljine ili cipele sašiti. Nauka gospodarska uči te, kako valja sa livadom baratati, da se bude moglo više nakositi, više nažeti na njivi, više

nabrati u vinogradu. Tako je i u drugih vrstih zanimanja. Krojač valja da radi solidno, ukusno i trajno, mora da poznaje ukus svojih naručnika; kupujuć sukno, mora dobro znati, gdje će jeftiniju a uz to dobru robu kupiti. Sve se to uči u školah strukovnih, pa bi za nas bila prava sreća, da su te vrsti škole uviek pune, jer tako bismo dobili dosta i dobrih radnika, pa bi tada valjda prestale one jadikovke, da tudjinci obrtnici otimlju domaćim kruh.

— To je sve liepo, opazi Gvozdić, nu budu li svi sami visoko izučeni gospodari, opet zlo, jer što da svi rade, čim da se bave?

— Toga netreba se bojati, da bi mogli vješti radnici postradati. Naročito u našoj domovini toliko je toga, što bi se moralo izvesti, a tako nas malo imade zato sposobnih i vještih radnika, da može minuti i gdjekoji viek prije nego li će se moći nekim razlogom staviti ovo pitanje. Nu i kod drugih naprednijih naroda nije se bojati onih posljedica. Samo u onom slučaju mogla bi nastati neka neprilika, ako ljudi neshodno uporavljaju svoju vještinu te se svi late jedne vrsti posla. Nu vještinu obično prati i razboritost, a ova neće dopustiti, da se bira zvanje, u kojem već i onako radi previše ljudi. A ako se izabere pravo zvanje i zanimanje, neće biti previše ni radnika, ni vještine ni okretnosti. Blagostanje raste ondje, gdje su radnici i gospodari revniji i umniji. Ima mjesta, u kojih danas radi i živi deset zanatlija, a prije deset ili petnaest godina kuburili su samo dva ili tri, pa i onih deset izlazi danas bolje nego li su nekoč ona dvojica ili trojica. To vam čini napredak i vještina.

— Nu to ipak stoji, primjeti stolar Stranski, da se broj radnika i samostalnih gospodara nemože množati u bezbrojno. Ako ima n. p. više stolara, nego li se traži stolarske radnje, mora im nestati posla.

— Ta upravo o tom govorah malo prije. U zemlji jako napučenoj i pretežno obrtnoj to je moguće, a još laglje u pojedinih mjestih. Nu zato treba u obće prije sve uvažiti, nego li se bira zvanje: promisli, da li je zanat potreban, kojemu se kaniš posvetiti, i hoće li ti dati dovoljna posla i po tom uzdržavanja. Neka bude svakomu slobodno izabrat si zvanje po volji, nu ta sloboda nalaže pojedincu dužnost, da odabere takovo zvanje, u kojem će si moći osjegurati život. U ostalom da se i pokaže nerazmjerje, stojeće u tom, što se jednom zanimanju previše radnika posvećuje, doskora bi ga nestalo, svatko bi se najme kanio izabrati zvanje, za koje ima toliko radnika, pa neka to potraje samo osam ili deset godina, umanjit će se po sebi broj radnika i tako uzpostaviti pravo razmjerje.

— A kako mogu, gospodine, ipak toliki zanatlije iste vrsti živiti u gradovih? Da vam reknem: kad sam onomadne bio u glavnom gradu, vidio sam množinu postolara; u jednoj ulici po četiri i pet. Kako ti ljudi živu?

— To je vrlo jednostavno, moj Gvozdiću. U gradu nosi sve cipele: mužko i žensko, staro i mlado, bogato i ubogo, dakle i mnogo se cipela traži. Iz gradova naručuju si i stanovnici obližnjih sela mnogo dobara, kojih nedobivaju u svom selu ili ne onako valjanih ili jeftinih. Svaki obrt udesuje svoju radnju prema troščem i množini njihovoj. Ako se u mjestu kojem netroši nikakovo dobro, ono se bome neće ni proizvadjati, osim ako dotičnik znade, da će ga prodati u tudjih krajevih.

Šteta je velika, da se u pomanjih mjestih netjeraju zanati, koji bi inače vrlo potrebni bili. Nadajmo se, da će i u tom krenuti stvari na bolje; da će se u cieloj našoj domovini dogoditi promjene, kakovih smo eto mi svjedoci u našem malenom Draškovcu. Bilo bi na korist pojedincu i svim zajedno.

DVANAESTI RAZGOVOR.

VREDNOST STVARI STOJI U RAZMJERU PREMA UČINJENOJ USLUGI.

U Draškovcu ljudi sve bolje volje. U mjesecu smo lipnju. Usjevi stoje liepo, da ti se srdce smije; ciena hrani pada sve više ako i lagano. Ljudem je odlahnulo, kao što odlahne mornarom na brodu, kad nakon ljute bure zakreću u luku, gdje će naći počinka. Pučanstvo je mnogo prepatilo, osobito siromašnije; usjevi podavaju svietu sladku nadu, da su te patnje na kraju. Svagdje vidiš života i gibanja: poljodelac gleda veselim okom u ono zeleno more pšenice, ječma, kukuruz krasno je potjerao, vinogradi ocvali, te obećavaju obilnu kapljicu. Kad se seljak raduje netreba ni obrtnik tugovati, bit će više posla, bolje zaslužbe. To pako oživljuje zanate i trgovinu.

Došav Radenić sliedeće nedjelje u školsku sgradu, nadje već svoje slušaoce, kako razgovaraju o budućem blagoslovu božjem.

I ovaj put nastavi svoj razgovor o vrednosti radnje.

— Onomadne, započe doktor, gledao sam dokazati vam, da vrednost stvari u obće zavisi o radnji, potrebnoj da se stvar kakova proizvede, i da vrednost radnje stoji u razmjeru prama težkoćam radnje i sposobnostim radnika, koje se iziskuju. Nu i druge još okolnosti djeluju na

vrednost stvari i na cienu, koju jim dajemo. Prije ipak navesti ću vam nekoliko primjera i pokazati, kako radnja povećaje vrednost mnogim stvarim, koje gotovo nisu ništa vredile, kad ih je čovjek iz zemlje izvadio.

Eto nam kamena. Kubični metar i dobre vrsti kamena možete dobiti za 50 do 60 novč. u kamenolomu. Nu kad se doveze u grad, tu oteše, priredi i namjesti u novogradjenoj kući, stoji deset do petnaest forinta. U čiji žep ide onaj višak u cieni, koju imade izradjeni kamen u gradu naprama cieni u kamenolomu? Nedvojbeno radniku u kamenolomu, zatim klesaru i zidaru. Ali tu je radilo još više ljudi, medju koje se takodjer višak onaj dieli: tu vam je kovač, koji je priredio orudje, vozar, koji je kamen dovezo, kolar, koji je napravio kola, seljak, koji je posijao i požeo zob, kojom se konji hrane; remenar i sedlar, koji su priredili hamove za konje: medju sve ove dieli se ona zaslužba.

Evo drugoga primjera. Gospodar posije ral (jutro) lana; ako dobro urodi, može zanj dobiti kakovih 100 do 200 for. Taj se prihod razdieli medju one, što no su sudjelovali kod proizvadjanja, kako je to malo prije razloženo u primjeru o kamenu. Nu ako se od toga lana priredi fino platno, to stoji više tisuća, ako se upotriebi za fine žepne rubce, prodaje se još skuplje. Nu koliko je na tom lanu radilo ruku počam odkako je požet, pa dok se je izradilo platno ili fini rubci žepni? Na stotine radilo je tu predionica, mnogo radnika, koji su tkali, a tolike žene, koje su rubce rubile, od platna košulje šile, itd.

Da vidimo još treći primjer. Centa sirova željeza jedva će stajati forintu. Kad se pročisti i naprave tako zvane šipke, cienit će ga i na deset for. Ako se od toga kova skuju podkove, vredit će i 25 for.; prave li se od njega noževi, vredit će jamačno preko 200 for., izrade li se sami periši, vredit će i do 6000 for., a još daleko više, ako radnik umjetno priredi iz ove kolicine željeza predmeta, što ih gospodje trebaju za svoje odielo (toilete). A još mnogo više, ako se od željeza prave razne stvarce: n. pr. kotačići itd. za uru. Odavle možete lahko zaključiti, kako se uz rastuću vrednost neizmjerno umnogostručuje i radnja.

— Po tom tvori cienu kakova dobra, kolicina nanj upotrebljene radnje?

— Tako je Korene! i to isto tako kod vrlo jeftinih kao i vrlo skupih stvari. Da se razdrobi vrednost funte kruha, koji stoji deset novčića, mogli bi opet naći sve one prerazličite usluge, učinjene dok se je kruh mogao jesti. Tu vam je pekar, tu zidari, ciglari, koji su sagradili peć pekarovu; tu je gospodar šume, čije drvo gori u peći, tu mlinar, koji je samlio žito; kamenar, što no je liepo priredio mlinski kamen; tu je množina radnika, što no su gradili pekarovu kuću i mlinarov mlin; tu je napokon seljak, koji je zemlju izorao, sjeme posijao, usjeve požeo, izmlatio i mnogi drugi, koje je opet seljak trebao ili ih još treba u svom poslu.

— Svi ti primjeri pokazuju, opazi učitelj, da zaista množina ljudi radi na najmanjem predmetu i da se dobitak, nastali odatle, dieli medju mnogo osoba. Ali, molim vas, neima li i iznimke od toga pravila, koje eto veli, da je ciena stvari uviek u skladu sa kolicinom upotrebljene radnje? N. pr. nekomu nasmjehne se sreća, te nadje — recimo u Kaliforniji ili Australiji — veliku grudu zlata, pa ju proda tako skupo, kao da ju je najvećom mukom i troškom iz rudnika izvadio; ili: netko nadje — recimo u Indiji — dragi kamen neobično velik, koji vredi više nego li radnja dvadeset tisuća radnika: kako se sve ovo slaže sa vašim pravilom?

— Vaša je primjetba sgodna, gospodine učitelju, nu to je iznimka, koja u ostalom ovdje potvrdjuje pravilo. Jer zašto se plaća za nadjenu grudu zlata jednaka ciena, kao i za isto toliki komad najvećim naporom i troškom

izkopana i izradjena? Jer zlato tolike težine iziskuje radnju, jednaku plaćenoj vrednosti. Tu se nepita, odkuda je zlato, nego se plaća kao što obično svako drugo zlato. To isto valja i o nadjenom dragom kamenu.

Imade u ostalom i više načina, da čovjek mukte steče liep dobitak, premda nije ništa našao na cesti. Seljak ima n. p. pjeskovitu, neplodnu zemlju, nenosi mu gotovo ništa. Gradi se željeznica, koja će upravo preko toga zemljišta. Poduzetnici kupe lošu zemlju i plate ju skupo. Takvo je poduzeće obrtničko dalo prvobitno malo koristnomu zemljištu veću vrednost.

Sjećam vas, kako je vrednost svakoga dobra u Draškovcu znamenito porasla, odkako se pučanstvo množi. To opaža najbolje tko prodaje zemljišta. Ako živiš u mjestu, gdje je mnogo zanatlija i obrtnika, i tu štogod posjeduješ, možeš najlasnje prosuditi, koliko tudja radnja diže vrednost tvoga posjeda.

— Dašto, primjeti Koren; nu to valja samo za one koji imadu štogodj, jer tko neima ništa, malo mu koristi, ma osjedio u najradenijem gradu.

— Varate se. Ako u jednom mjestu oživi obrtnost, postaju imućniji svi koji tamo stanuju. Više je posla, radnike više traže i bolje plaćaju. Veće je natjecanje (konkurencija), više se traži sirovina, a po tom bolje se plaća trud seljaku. U gradu K. mogao si pred 20 godina dobiti težaka za 20 novč., a jesi li mu dao još mjericu vina, upravo su te molili, da ih pozoveš na posao; danas već se traži 50, 60 i 70 novč. Oko većih gradova plaćaju se i po forintu. Ima radnika koji zasluže na dan po dva, tri forinta.

Svi mi ovdje osjećamo taj napredak; stvari imadu bolju cienu, s toga stiče se veći dobitak. Dakako jedan dobiva više, drugi manje, ali dobiva svaki.

To vam je blagoslov radnje, koja je temelj napredka i blagostanja.

— To mi je sada sve jasno, primjeti gospodin kot. sudac, koji je danas takodjer došao bio medju slušaoce; ali nije mi sasma jasna velika ona razlika, koja se pokazuje u cieni istih stvari. Ako je vrednost njihova u razmjeru prema trudu, na čem se osniva ta razlika?

— Na tom, što ljudi gledaju pribaviti si raznih stvari i užitaka, odgovori Radenić. Čovjeku se nemili napor, koliko može rado mu se ugiblje; česa neće sam, učine drugi po njegovoj volji samo ako plati. Potreboće pako neodlaze, ostaju. U čovjeka dakle potreboća dosta, ali živi i želja ukloniti se trudu, eto u tom tražite povod uslugam i vrednosti stvarî. Potreboće vrlo su različite. Jednim se čini da nemogu biti ni živiti bez stvari, koje drugi ni nepoznaju, n. p. ima ljudi, koji vjeruju, da moraju svaki dan koju čašu piva popiti, a ima ih na tisuće, koji nikada neokusiše piva, niti neznaju što je to. Potreboće rastu, to nije zlo, pače može biti koristno osobito siromašnijim, jer se tada više radi i više zaslužuje. Potreboće razlikuju se u vremenu i mjestu. Još pred petdeset godina slabo se osjećala potreba ura u Hrvatskoj, a eto danas vidimo u našem Draškovcu gotovo u kući svakoga seljaka drvenu uru na stieni. Mi smo naprednji, osjećamo da nam je ura potrebna; ali ima sela, gdje osim župnika neima nitko ure u svojoj kući. U našoj domovini ima veći dio obćina svaka svoju školu; pred šestdeset godina jedva da ih je bilo u cieloj zemlji koliko danas u dvie županije. Danas osjećamo, da je škola vrlo nuždna, jer si u njoj pribavljamo znanja, razvijamo naše duševne sile i tako postajemo sposobnijimi za naše zvanje.

— Sudeć po vaših riečih, gospodine doktore, morao bi čovjek, a i cieli narod biti tim sretniji čim imade više potreboća.

— Toga nisam rekao, jer bi to uzev stvar tako u obće bila težka bludnja. Potreboćam neima prigovora,

dok radjaju veću marljivost i vještinu, da se pribave nuždna sredstva. Nu tko ima više potreboća, nego li ih može namiriti, propada. Sve ima svojih granica, pa i množanje potreboća. Nije dobro ako rastu samo jednovrstne potreboće, niti ako rastu nećudoredne, ili samo materijalne ili takove, kojim se može zadovoljiti prosipavanjem blaga. Zato i tu prosvjetljeni um najbolji kaže put čovjeku, a taj put još bolje razsvjetljuju novi obreti u znanosti.

Tu nam se eto daje prilika da potanje ogledamo jednu od vrlo mudrih uredaba na ovom svietu. Dok je čovjek ubog, i potreboće se njegove ograničuju jedino na ono što mora imati za život; sa blagostanjem rastu potreboće, ali s ovimi i ozbiljna volja, da im se zadovolji. Odmah se uzmu izvoditi onakvi predmeti, koje troše imućnici, a usljed diobe radnje, koja pojednostručuje postupak, proizvodi se stvari mnogo i tako jeftino, da ih može i siromašniji kupovati.

Drugačije stojimo sa potreboćami bogataša, koje nisu tako naravne, te rastu prema hirom i umisli dotičnika. Vrlo su raznovrstne stvari, što ih bogataši za ovakve potreboće traže, nemogu se priredjivati u veliko, dioba radnje neda se uporaviti u jednakoj mjeri. Takve potreboće skuplje se podmiruju, jer se i skuplje izradjivaju dotični predmeti; traži se najme finija i točnija radnja, stvari moraju biti liepo i ukusno izradjene; nije dakle svaki radnik spretan praviti takove stvari, nego samo osobito vješti, koje treba bolje plaćat.

Što se dakle velikim trudom i naporom izradjuje, u prometu je skuplje. Nu odavle nemojte suditi, kao da se svaka ona stvar velikim trudom izvodi, koje nemožemo tako lahko nabaviti. Ima radnja, koje se obavljaju velikom nategom tjelesnih sila, a za druge opet traži se više posebnih svojstva, znanja i vještine. Za one naći

ćete uvjek više radnika, nego li za ove potonje, zato su one skuplje od ovih.

Odavle se vidi, da najviše sposobnosti čine razliku u dohodcih ljudskih. Ako obični bravar zasluži na dan dvie for., vješt mekanik slažuć strojeve može zaslužiti šest do osam forinta. Naš primorac, tešuć i klesajuć kamen služi jedva dvie forinte, umni kipar pako dobiva za pojedina djela svoja na stotine i tisuće. Obični trgovački pomoćnik služi na godinu šest do osam stotina forinta, poslovodja pako u velikoj tvornici, ili knjigovodja u velikoj, bogatoj trgovačkoj kući plaća se na godinu sa pet do šest tisuća. Špan na imanju bere dvie do tri stotine; upravitelju velike gospoštine daje se toliko tisuća, a kad što i više. Slikar, koji nam bojadiše sobe, služi jedva toliko da proživi; ali slike Rafaela, Julia Clovia (Klovića), Rubensa, Medulića, plaćaju se na tisuće i stotine tisuća.

— Tako se nagradjuju veleumi, primjeti gospodin sudac; a veleumi tako su riedki, da je pravo ako se sjajno plaćaju. Nu ciena je takva svakako samovoljna, više ju opredieljuje ukus nego li prava vrednost.

— Istina je, što rekoste gospodine sudče. Uzrok tomu nije težko naći: što izradi glasoviti slikar ili kipar, može biti vrlo liepo, divno, ali nije od prieke potrebe. Ipak se ove stvari kupuju, jer ih uzgojem nastale potrebe traže. Sjajne radnje umjetnika treba poštovati i dostojno cieniti, jer oplemenjuju srdce i ćut ljudsku, ukrasuju naš život, te uzdržavaju muževe, nadarene velikimi i sjajnimi svojstvi.

Premda je dakle vrednost stvari u mnogom zavisna o tom, kakovu joj važnost davaju ljudi, ipak je nedvojbeno, da na nju isto tako djeluje i radnja.

— A molim vas, gospodine doktore, je li kakova razlika medju korišću i vrednošću stvari?

— Jest. Korist stvari je ono svojstvo, usljed kojega može stvar podmiriti koju potreboću našu; naprotiv vred-

nost stvari zavisi o tom, koliko je potrošeno drugih dobara dok se je jedno izradjivalo. A da bude stvar jasnija dodajem, da ciena stvari nije ništa drugo nego njihova vrednost u novcu izražena. Vrednost najme nezavisi o novcu, novac je samo udobno mjerilo, da se izmjeri vrednost. Ima stvari vrlo koristnih, koje ipak neimaju nikakove ili neznatnu vrednost, jer ih možeš imati koliko hoćeš badava ili za neznatni trošak; druge opet malo koriste, a ipak imadu znamenitu vrednost miene, jer se mučno do njih dolazi, pošto su u obće riedke ili su riedki talenti, što ih tvore.

To nije sve. Govoreć o vrednosti stvari nevalja zaboraviti, da je ona vrednija, u koliko nas riešava truda i muke, bez koje se neda napraviti. Moguće da je n. pr. Petar izradio stvar kakovu velikim trudom, zanj možda je i mnogo vredna, ali za nas ne, ako možemo od Pavla nabaviti isto takovu stvar, ali jeftinije, jer ju je Pavao manjim troškom priredio. Naprotiv može za nas stvar kakova mnogo vriediti, prem je neznatnim trudom načinjena, jer bismo se vrlo izmučili, da ju moramo sami praviti. Eto koliko upliva služba i radnja na vrednost stvari. U istinu možda neznatna stvar može ipak biti znamenita za onoga, koji ju dobiva. Tko proda drugomu dragi kamen, nečini se ta usluga znatnijom; nu bogata gospodja osjeća se sretnom, ako se može nakititi takvim blagom, pa rado plati koliko se traži; njoj se dakle čini dragocjena usluga. Imućnik platit će velik novac, da čuje glasovitu pjevačicu. Ob onom novcu mogla bi proživiti ciela obitelj možda sedam ili osam dana. A ipak se daje pjevačici. A što čini zato pjevačica? Pjevom svojim razblažuje čovjeka, ugodno ga zabavi, a ljudi traže veselja, kao što se rado ugiblju žalosti ili trudu. Čim više drže do kakove slasti, tim ju skuplje plaćaju, kao i druge stvari.

— Ja bih ipak rekao, primjeti Gvozdić, da to neima smisla. Ta čemu bacati tolik novac za prolaznu slast, ili da zadovoljiš svojoj taštini?

— To je istina, ali ljudi ostaju uvjek ljudi. Neimućniku takov je trošak skroz suvišan, nerazumije ga; nu ako se netroši na nevaljane ili nećudoredne stvari, nije štetan. Čovjek ima duh i tielo, i onaj treba hrane, traži užitaka, a takovih daje umjetnost, koja oplemenjuje srdce, razblažuje duh, potiče odlične talente da se usavrše. Trošeć na onakove stvari dižu se novi obrti, kojih inače nebi bilo, pružajuć liepu zaslužbu radnikom.

— Gospodine, bome nije liepo, da upravo ovakovi obrti najviše nose, koji dvore razkoši i taštini ljudskoj?

— Bolje je, prijatelju moj tako, nego da se skupo plaćaju i oni radnici, koji priredjuju sredstva potrebna svakdanjemu životu. Bolje je, da su skupi oni predmeti, nego ova sredstva; a morala bi i ova poskupiti, da se daje velika plaća radnikom. Što bi radnik ovdje više dobio u većoj plaći, morao bi više izdati kupujuć potrebne stvari za sebe i obitelj.

— Na to nisam pomislio, odgovori Gvozdić.

— Na ovo dodat ću još jednu opazku, pa onda završiti. Svaki radnik želi što više zaslužiti, ja to razumijem; nu s druge strane valja pamtiti, da se radnja može platit samo razmjerno prema vrednosti i koristi njenoj. Svaki je radnik ujedno i kupac; kad kupuje gleda da što manju cienu plati, i nikomu nije palo na um platit više, nego li misli da stvar vriedi. Ako sve u jedno sakupimo, o čem smo do sada govorili, vidimo, da se vrednost dobara ravna prama obavljenoj radnji ili uslugi, priznavajuć ipak, da korist stvari, riedkost, trud i napor kod proizvadjanja takodjer prinose mnogo k toj vrednosti. Bit će još prilike razmotrit važne posljedice, koje odatle nastaju; prije pako mora se govoriti o novcu, u kojem se izrazuje ciena stvari i dobara.

TRINAESTI RAZGOVOR.

NOVAC JE SREDSTVO MIENE I MJERILO CIENE ILI VRED-NOSTI. — VJERESIJA I PAPIRNI NOVAC.

Nade u dobru žetvu sad su izviestne. Usjevi stajahu prekrasno. Pučanstvo idjaše radostnije na posao, zanatlije dobivahu više naručbina, obližnja tvornica šećera uze opet u većem obsegu raditi, s toga primi natrag u posao nekoliko radnika, što no ih je morala prije odpustiti. Neprimi svih, jer su neki bili našli drugdje mjesta i zaslužbe. Kad je ono bila nevolja na vrhu, odluči država graditi neke nove ceste, gospodarstvu vrlo potrebne. Tim se pružila zaslužba potrebnikom, stvorilo koristno sredstvo prometno. Šteta samo, da su i tu, kao i kod drugih podhvata, najdeblji kraj odnieli poduzetnici, ponajviše ljudi tudjinci. Pokazalo se i ovaj put, da je to štetno za državu i pučanstvo. Nada u dobru ljetinu uguši zlovolju pučanstva sbog te neopreznosti.

Kad je opet sliedeće nedjelje došao Radenić medju mnogobrojne slušaoce svoje, poče govoriti o novcu. Ovo mu se činilo tim potrebitije, čim upravo o novcu vladaju različite predsude i krivo shvaćanje. Uze ovako:

— Spomenuli smo već, da usluge i stvari imadu vrednost. Nu ta se mora nekako izraziti. Zato izumiše ljudi posebno dobro, posebnu stvar, kojom se mjeri vrednost

ostalih stvari, koje se u prometu rabe kao obćenito sredstvo miene. To je novac. Svatko pozna novac, svatko si ga želi; novac je znamenito sredstvo u prometu i gospodarstvu, a ipak jedni o njem krivo govore i misle, a drugi neznaju njegova zadatka niti njegove naravi.

Potreba je uvela novac. Sa čovjekom nije nastao i novac. Dugo vremena nije se rabio novac, nego se je stvar zamienjivala za stvar, dobro za dobro neposredno, bez ikakova posredovanja treće stvari, n. p. vreća žita dala bi se u zamienu za komad kože, drvo za obuću, itd. Poviest nam kazuje, da je ovakova neposredna zamiena svagdje vladala u prvobitnom (primitivnom) ljudskom družtvu. Uvidit ćete sami, da je to tegotno i neudobno. Jer često se dogadja, da jedan treba stvari, koje mu drugi nemože dati, a isto tako moguće je, da drugi poželi našu stvar, ali nemože nam u zamienu dati onoga, što želimo ili što bi trebali. S toga morali bi kadšto u zamienu uzeti dobro, kojega netrebamo, koje nam dakle nekoristi, da ga kod druge, možda treće ili četvrte zamiene ustupimo za stvar potrebnu. Tim se pako gubi mnogo vremena, osujećuje se kolanje dobara, nije moguća dioba radnje, a s toga niti se nemože razvijati gospodarstvo.

Jednim primjerom pokazat ću vam, koli je mučno neposredno mienjati stvari jednu za drugu. Eno vam našega majstora krojača Iglića. Recimo on treba kruha, vina i drva. Jedno odielo, što ga sašije, vriedi toliko, da bi se zanj moglo sve ovo nabaviti. Ali eto neprilike, nemože naći čovjeka, koji bi imao svih onih stvari, jedan ima kruha ali neima vina, drugi ima drva, ali neima kruha ili neima vina. Gotova odiela nemože razrezati na više komada, jer bi tim izgubilo kao odielo svaku vrednost; tu ima sredstvo miene, a ipak se miena nemože obaviti. Drugi primjer. Netko ima kravu, koju bi mogao zamieniti, treba mu odielo, ali što će, kad krojač

neće krave, jer je neima kamo metnuti ni čim hraniti. Svih ovakvih potežkoća i neprilika nestaje, čim se pronadje roba takove kakvoće, da ju svatko rado prima u zamienu. Takovu robu zovemo novac.

— Zar je novac roba, gospodine doktore, upita učitelj, — tako kao što je koža, vuna ili druga roba?

— Mislio sam da će se ovako pitati.

Dà, tako je: novac je roba, a što da i bude drugo nego roba? Ako seljak odveze svoje vino u grad i proda za novac, on u istinu dajuć za novac u zamienu svoje vino, ili svoj kukuruz, kupuje novac. Ako je seljak u stisci sbog novca, dati će i više svoga vina za istu kolicinu novca; kao što obratno, ako krčmar više treba vina, nego li seljak krčmarova novca, daje mu zanj više novca. Kupnja i prodaja u istinu nisu drugo nego miena, u kojoj jedan daje novac, a drugi robu. Obično zovemo onoga, koji daje robu, prodavaocem, a kupcem pako onoga, koji u zamienu daje novac. U istinu pako oba su u isto vrieme kupac i prodavalac.

— Kovanje opredieljuje vrednost novca, opazi vlastelin Novak. Sudim dakle, da država može, ako samo hoće, imati novca koliko hoće. Treba samo da mu povisi vrednost. Tako bi se mogla bakrenomu dati vrednost srebrna, a srebrnomu vrednost zlatna novca.

— Neide tako moj gospodine; vrednost novca netrpi nikakove samovolje. Nitko nemože dati novcu vrednost, koja ga neide po njegovom svojstvu. Kovanjem netvori se vrednost novca, ono tek potvrdjuje, da u novcu ima stanovita kolicina kova (metala) dragocjena, koja toliko i toliko važe. Svaki komad zlatna ili srebrna novca mora imati stanovitu kolicinu čista srebra ili zlata.

— Poviest nas uči, zače g. učitelj, da su vladaoci dosta često metali manje čista kova u novac, da tako namaknu novi dohodak, da si pribave sredstva za svoje vlastite ili državne potreboće. A je li to bilo probitačno?

— Nije, to potvrdiše zle posljedice, što no su odatle nastale. Obćinstvo, koje htjedoše varati novcem pogoršanim u sadržini ili težini, opazi doskora, da se tu kuje i izdaje lažni novac. Zato se je u novac manje vjerovalo, manja mu se vrednost davala, dočim su sve ostale stvari postajale skupljimi, za koliko je novac manje vredio. Ovo krivotvorenje novca dogadjalo se u prošlih vjekovih, dok se još nije poznavala narav novca i zadatci njegovi u prometu. Pohlepa i nepoznavanje stvari mogoše zavesti vlade na takova obće štetna djela. Sada se nedogadjaju takove povrede privatnih i obćih interesa; sada se zakonom u saboru stvorenim odredjuje, koliko ima svaki komad novca vagati (težina), i koliko da je u svakom čista kova (sadržina novca). Za sitni novac moram ipak opaziti, da se vrednost njegova ustanovljuje dogovorom neovisno o vrednosti njegova kova, i to daje mu se obćenito veća vrednost, nego li bi ju gledeć na kolicinu i kakvoću kova imao dobiti.

— To nije dobro, reče Škudić; ako sitni novac neima vrednosti, koja mu se nadieva, čemu ga kuju? Zar nebi bio dovoljan samo zlatni ili samo srebrni novac?

— Nebi, odgovori Radenić. U prometu treba sitnog i krupnijeg novca. Naročito u prometu sitnijem, t. j. gdje se kupuju i prodavaju stvari na malo, na novčiće i desetine (deset novčića), vrlo je nuždan sitni novac, bez njega nebi se dali oni poslovi obavljati. Sitni pako novac nemože se kovati od srebra, a još manje od zlata, jer bi bio tako malena oblika, da bi se čovjek uvjek morao bojati da ga neizgubi. Promislite, kakov bi to bio novčić od srebra ili pače zlata? Ta jedva bi ga mogao prostim okom vidjeti. Istina, sitni novac dobiva svoju vrednost po dogovoru. Ali zato nitko nije dužan pristati, da mu se veće svote izplaćuju u sitnom novcu, a vlade se obvezuju, da će samo toliko kovati sitna novca, koliko ga

upravo treba. Ovo su poglaviti razlozi, zašto se i sitni novac svagdje prima bez prigovora.

— Ali ima ipak i sitna srebrna novca, primjeti seljak Miletić.

— Dakako, ali u svakom komadu manje je srebra, nego li bi ga moralo biti gledeć na udarenu mu vrednost, što opet nije zapreka kolanju sitna novca. Razlog je tomu isti, što ga spomenuh malo prije o sitnom novcu u obće.

U ostalom vrednost se novca mienja, kao i vrednost drugih predmeta. Znadete, da se od zlata i srebra nepravi samo novac, nego i različita roba: uresi, posudje, kao žlice, noževi, čaše, itd.; a mnogo se potroši srebra i zlata na posrebrivanje i pozlaćivanje raznih predmeta. Za sve ovakove radnje mora se zlato i srebro kupiti, kao što se kupuju i drugi kovovi, a cienu njihovu opredieljuju troškovi proizvadjanja, t. j. troškovi kopanja, kao god i drugih kovova.

Srebra ćeš malo naći skroz čista, nego ponajviše pomiešana sa drugimi tvarmi, od kojih ga treba razstaviti, što opet zadaje mnogo troška. Rude srebrne valja dugo iskati, obično se nalaze daleko u utrobi briegova, odakle se vadi srebro silnim trudom i ogromnim troškom.

Zlata istina nalazi se više čista, t. j. nepomiešana sa drugimi tvarmi, ali je zlata u obće manje, ono je redje, pa je s toga i mnogo vrednije od srebra. Zlato dobiva se na dva načina, izpiranjem iz pieska, pa onda iz takozvanih zlatnih žila, što no se nalaze obično u sredini vrlo tvrda kamena. Ako je ono prvo, narede se posebne spreme kraj zlatonosnih rieka, tu se piesak izpire i tim dobivaju malena zrnca zlata. Medju hrvatskimi riekami poznata je Drava kao zlatonosna, u njoj bo ima zlatnoga pieska, koji se izpire osobito kraj Drnja. U susjednoj nam Bosni spominju se rieke Bosna, Vrbas i Lasva kao zlatonosne.

Više se dobiva zlata kopanjem. Tvrdi se najme kamen velikom mukom i pomoćju skupocjenih strojeva razdrobi, pa u njem sadržana zrnca zlata povade.

— Ja sam čitao, primjeti gospodin učitelj, da Kalifornija obiluje tolikim zlatom, da ga rudar može u jedan dan naći za petdeset i više forinta, da se mogu naći ciele grude zlata težke više funti, a vredne po 20 i više tisuća forinta.

— To je istina, gospodine; ali to nije pravilo nego iznimka. Mnogo se je o tom bogatstvu pisalo i govorilo, pa — kako često biva — i mnogo pretjerivalo. U Kaliforniji imade zlatonosnih rieka, i tu se je izpiranjem jedno vrieme dobivalo u istinu mnogo zlata; a stranom bilo ga je i u naplavljenih slojevih, koji ležahu pod korom zemlje, odakle su ga kopanjem vadili. Ljudi navališe jatomice kopati, i tako su ova vrela zlata do brza izcrpili. Imade još zlatnih ruda, ali tu je kopanje vrlo tegotno i skupocieno. Mnogo obilnije ima zlata u Australiji, ali ni tamo ne u tolikoj mjeri, kako se pripovieda. I u našoj domovini ima zlata, naročito imade ga u bielutku izmedju Našica i obiuh Gradiška. Daleko je bogatija Bosna na zlatu i srebru. Zlata ima u Bosni čista i pomiešana sa drugimi rudami; čista srebra i srebrnih rudača nije se do sada našlo, ali zato ima obilno srebra u olovu i bakrenih rudača. U obće je ta krasna zemlja bogata na svakom daru božjem.

Nu premda je toliko obilje zlata, ipak se nije znamenito promienilo razmjerje vrednosti zlata prama srebru. Ono je sve do najnovijega vremena stajalo po prilici kao 1 prama $15^1/_2$; to će reći: da je zlato $15^1/_2$ puta vrednije od jednake kolicine srebra.

— A zar je to razmjerje uvjek jednako?

— Nipošto, odgovori Radenić; izkustvo pokazuje baš protivno. Ako dva predmeta podmiruju po prilici iste

potreboće, i ciene njihove po prilici jednako rastu i padaju, što se može opaziti n. p. kod živeža. Čim pako jedno dobro postane razmjerno skuplje od drugoga, više se traži ovo posljednje, zato i njegova ciena opet raste, dočim onoga drugoga pada, dok se opet ciene izravnaju. Nu prije, nego li se ovako izjednače, poremećuje se ravnovesje; nikako nismo sjegurni, hoće li se podpuno povratiti ono ravnovesje, jer se medjutim može dogoditi, da se trošak kopanja i priredjivanja jednoga kova umanji, dočim je kod drugoga nepromienjen ostao, ili je pače porasao. Zato i imade većina država jednovrstnu vrednotu (valutu), najme srebrnu ili zlatnu valutu, t. j. vlada odredi, da se samo iz jednoga kova kovani novac ima smatrati zakonitim platilom, i da je samo takov dužan svatko u državi primati. U Englezkoj obstoji već dugo zlatna vrednota, takova je počam od g. 1872. uvedena i u Njemačkoj, pa se sprema i više država, da uvedu zlatnu vrednotu. Kod nas postoji srebrna austrijska vrednota počam od g. 1858, prem kola više papirnoga nego li srebrnoga novca. U Francezkoj imadu dvovrstnu vrednotu: zlatnu i srebrnu.

— A sada razumijem, primjeti vlastelin Sever, zašto je ciena našemu dukatu nestalna, čas viša čas niža, dočim se u Francezkoj uvjek može jedan Napoleondor razmieniti za 20 franaka. Molim vas, nebi li bilo shodnije, da se i kod nas uredi vrednota kao i u Francezkoj, tad bi barma nestalo nesjegurnosti glede ciena cekina.

— Varate se gospodine, ta nesjegurnost nebi izčeznula. Gdje jednako kola zlatni i srebrni novac, tu mora državna vlast odrediti neko razmjerje vrednosti jednoga kova prama drugomu. Tako je učinjeno u Francezkoj. Nu takova odredba državne vlasti ima smisla samo dotle, dok odgovara okolnostim prometa sa zlatom i srebrom, t. j. dok i drugdje to razmjerje, gdje ga zakon neopredieljuje,

obstoji onako kako su ga odsjekla narodno-gospodarska pravila o cieni. Čim se pako razmjerje na tržištu poremeti, nevriedi više ni ono što je zakon odredio, t. j. odredba zakona gubi svoju prirodnu podlogu, jer se uredjuje i podržaje nešto zakonom česa u istinu neima. Nu tada je odredba o razmjerju nepravedna, jer ako vrednost jednoga kova poraste, svatko plaća obično sve novcem izkovanim od kova manje vredna, n. p. dužnik plaća svoj dug u srebrnom novcu, ako je srebro jeftinije, prem da mu je vjerovnik uzajmio novac u zlatu. To je dakako štetno za vjerovnika, a nemože prisiliti svoga dužnika da mu plati u zlatu, jer se srebrni i zlatni novac moraju jednako primati. Eto kakovih neprilika čini takovo uredjenje novca zemaljskoga; a što istom da reknemo o prometu vanjskom, u kojom se neprima kovani novac, nego samo zlato ili srebro prema njihovoj vrednosti kao i druga roba.

— A zašto ima Englezka zlatnu vrednotu? upita učitelj.

— Jer je Englezka bogata i jer se može pohvaliti velikom domaćom i vanjskom trgovinom. Zlato je znatno vrednije od srebra; malen komadić zlata mnogo vredi, lasno se nosi i vozi, čega svega neima kod srebra.

— Hm, to mi se nečini praktično od praktičnih Engleza, opazi vlastelin Novak. Ta srebrni novac valjda rabe i oni, osobito u sitnijem prometu, srebro se pako mienja u svojoj cieni, to je dakle za nje daleko neprilićnije nego li su za nas cekini, jer ovih manje trebamo.

— Da je tako, gospodine Novače, Englezi bi zaista zaslužili vaš prikor. Ali nije tako. U Englezkoj se od srebra kuje sitni novac, a znadete, kakovim potrebam služi sitni novac. Trebaju ga uvjek u takvih poslovih, gdje se nemože upotrebiti zlatni, zato mu je vrednost stalna. Tako je i u Njemačkoj. Veći, krupniji komadi novca kuju se od zlata, a sitniji počam od komada po pet maraka pa dolje sve do jedne marke od srebra. Marka je u Nje-

mačkoj računska jedinica kao kod nas n. p. forinta. Osim marke još se kuju od srebra komadi od petdeset i dvadeset fenika, ostali još sitniji novac je od bakra.[1])

Svim se vrlo svidjao novac, koji toliko vredi, a ipak se lasno prenosi. Zato upita netko od slušaoca, zašto se u cielom svietu nekuje zlatni novac jednakoga iznosa?

— Bilo bi vrlo koristno, da se takova šta izvede, odgovori Radenić, nu to je vrlo težko. Često se kroz više godina dogovaraju samo dvie države o tom, kako će kovati jednaki novac, n. p. talir, koji bi jednako valjao u jednoj i drugoj državi, pa se nemogu pogodit. Kako istom da se porazumije njih deset ili petnaest? — Idmo dalje.

— Oprostite, gospodine doktore, zakrči mu rieč Gvozdić, jedno sam želio znati, a niste nam pripoviedali. Jesu li naši predji, stari Hrvati takodjer imali cekina i forinta srebrnih kao i mi danas? Jesu li u obće narodi odmah od početka pravili novac od zlata ili srebra?

— Gle, dobro da ste me sjetili, bio bih inače zaboravio. Kad su u obće ljudi počeli služiti se u mieni posebnim dobrom kao novcem, uzimahu za to onakove predmete, koje je ovaj ili onaj narod držao za vrlo koristne te ih svatko rado primao, budući sjeguran, da si može za nje u svako doba pribaviti drugih stvari. Takovo pako dobro, imajuće obće priznatu vrednost nebijaše u prvi mah zlato ili srebro, nego drugi predmeti. Negdje bijaše koža, drugdje rogata marva, napose volovi; kod ovoga naroda školjka, kod drugoga duhan, ili koja druga bilina. Kasnije dodju na red kovovi, kao mnogo spretniji: željezo, olovo, kositar, bakar, napokon zlato i srebro. U obće može se pouzdano tvrditi, da narodi manje obrazovani upotrebljuju kao sredstvo miene obična dobra, kojimi se podmiruju prieke potreboće; a u koliko napre-

[1]) Jedna marka po pravu vredi naših 50 novč. u srebru, al se tako neračuna, nego po tečaju (coursu) pa s toga se i mienja tečaj marke; obično se sada uzimlje po 56, 57 novč. a. vr.

duju u prosvjeti, gospodarstvu, biraju zato dragocjenije predmete.

Narodi, kojim je lov glavno zanimanje, neidu daleko, kožu životinje vrlo ciene, jer ju mogu za svašto upotrebiti, njom pazariti itd. To je njihov novac. Poviest pokazuje, da su kožu, osobito finije vrsti, rabili i onda kao novac, pošto je gospodarstvo već davno izgubilo prijašnji značaj te poljodelstvo postalo glavnim zanimanjem pučanstva. U Rusiji u srednjem su vieku rabili samurovinu, a osobito kunovinu kao novac. Maleni komadići kunovine kolahu kao predstavnici ciele kože, kao što danas kolaju note bankine ili assignati. I početkom novoga vieka u Rusiji rabila se je koža kao novac. Pismeni spomenici iz hrvatske poviesti srednjega vieka dokazuju na mnogih stranah, da su Hrvati ne samo u sadanjoj Hrvatskoj nego i u Bosnoj, imali svoj vlastiti kovani novac, a uz ovaj da je kunovina mnogo se rabila kao obće mienjalo. Još i dan danas imade u Americi plemena, kojim koža obavlja one poslove, koje kod nas srebrni ili zlatni novac.

Plemena pastirska, kojim je stočarstvo jedino zanimanje pa i narodi baveći se poljodelstvom u prvo vrieme gospodarskoga života upotrebljuju za to marvu, jer je ona vrlo dragocjeno dobro, glavno ili poglavitije sredstvo bogatstva. Tako bilo kod starih naroda: Perzijanaca, Egipćana, Grka, Rimljana i Slavena. Još i dan danas cieni se u Islandiji vrednost posjeda po vrednosti krave; stanovnikom Laponije sjeverni jelen najveće je bogatstvo. Još u početku našega stoljeća bijahu Kirgižanom ovce i konji sredstvo prometno kao nam novac; u našoj pobratimskoj zemlji Crnojgori takodjer se u domaćem prometu često rabi ovca u istu svrhu.

Kovovi došli su kasnije u porabu kao novac, i to opet najprije u onih predielih, gdje je bilo željeza, bakra,

olova, zlata i srebra. Da narodi neprosvjetljeni neznaju cieniti dragocjenih metala, to potvrdjuje poviest. Rimski historik Tacit pripovieda, da su stari Germani voljeli srebro nego li zlato, a nije tomu baš tako dugo, što su Kurdi u prometu rado davali zlato za jednaku kolicinu srebra, pače i b a k r a. U Šparti kolaše ž e l j e z n i novac. U ostaloj Grčkoj prije srebro pa onda tek zlato. U rimskoj državi kad se je počeo rabiti novac od kova, najprije se zato upotrebio bakar, kasnije srebro i napokon zlato. Pripoviedaju, da je 269 godine prije rodjenja Isusova kovan u Rimu srebrni novac, a 62 godine kasnije zlatni, nu srebro kolaše kao glavni novac sve do vremena careva, kada je ustupilo mjesto zlatu. U srednjem vieku najprije su talijanske države rabile srebrni pa onda zlatni novac; za njimi se povede Englezka. Vele da je kralj englezki Henrik III. († 1272) prvi kovao zlatni novac.

Već sam spomenuo, da je Hrvatska kraljevina imala svoj vlastiti novac, pa to još mnogo vremena pošto je došla bila u savez s Ugarskom. — Tako je u srednjem i više stoljeća u novom vremenu srebrni novac bio glavno sredstvo kolanja; istom u našem stoljeću počimlje se uvoditi zlatni novac, koji bi mogao s vremenom srebrnomu oteti sadanju važnost. Mislim, da će vam drago biti, ako ovom sgodom razložim u kratko glavna pravila, na kojih se osniva novac danas u našem carstvu, koji valja takodjer u Hrvatskoj.

Već je prilično dugo, što se mi Hrvati služimo novcem, koji valja u cieloj carevini. Po zakonu valja kod nas s r e b r n i novac (srebrna vrednota, valuta), prem da vidimo u istinu malo srebrna, ali tim više papirnoga novca. Do g. 1858. brojili smo na cvancige i forinte. To svi dobro znademo, kao što se sjećamo i novca, koji se je zvao š a i n, ali je to opet druga stvar, o kojoj ću kasnije govoriti. U jednu forintu išle su tri cvancige (dvadesetice) ili 60 krajcara, a u cvancigu 20 krajcara. Iz jedne funte čistoga srebra kovala je vlada 20 for. srebra. Osim toga tekle su škude obične, škude križevače, kovali se cekini veći i manji. To se promienilo rečene god. 1858., jer je tada uvedena t. z. a u s t r i j s k a v r e d n o t a. Po zakonih, kojimi se ta uredjuje, temelj je kovanju novca funta novčana, koja ima 500 grama; to je jedinka novčane teže. Od 1 funte čista srebra kuje se 45 forintača srebrnih; to zovu mjerilo od 45 for. Jedna forinta je računska jedinka. Forinta ima sto novčića (solda). Osim toga kuju se i četvrti forinte, t. j. komadi od 25 nov. Tko umije čitat, naći će na srebrnih forintačah napise u raznih jezicih. Kako je sada nekadanja carevina razpolovljena na dvoje, svaka polovica kuje svoj novac, ali po skroz jednakih pravilih, tako da se može reći: novac je posve jednak, bio kovan u Beču ili Pešti. Na novcu kovanu u Beču stoji napis na l a t i n s k o m jeziku, dočim je novac u Pešti kovan označen napisom u magjarskom jeziku. Moram reći, da su Bečani p r a v e d n i j i, jer u zemljah, spadajućih pod Beč ima raznih naroda i jezika, pa jer se nemože novac označiti u jeziku svakoga naroda, izabran je jezik latinski, kojim negovori ni jedan narod, a izobraženi ljudi razumiju ga. U Ugarskoj ima takodjer Niemaca, Rumunja, Slavena, pa ipak je napis novca sastavljen samo na magjarskom jeziku, zato i malo tko razumije u Hrvatskoj onaj napis, jer se kod nas nerazumije magjarski.

Od srebra kuju se još dvadesetice i desetice (20 i 10 novč.), a od b a k r a: komadi od četiri novčića, jedan i pó ($^1/_2$) novč. Od z l a t a kuje se u Ugarskoj nova vrst cekina (dukata) po 4 i 8 for. (10 ili 20 franaka). — Ovaj i ovako kovani novac valja samo ovdje kod nas kod kuće, t. j. u obsegu austro-ugarske monarkije, ali izvan nje nevriedi kao novac, kao što nevriedi ni kod nas ruski, francezki, talijanski ili njemački novac.

Razloživ to, da vidimo sada kako su bogati rudnici zlata i srebra, odkriveni u našem stoljeću, djelovali na cienu robe u obće. Razumije se, da je roba razne vrsti tim povodom poskupila.

— A zašto? zapita Gvozdić. Ja sam mislio, da bi moralo sve jeftinije biti kad ima toliko srebra i zlata.

— Tako misle jamačno i mnogi drugi i nevjeruju, kad im čovjek protivno kaže. A ipak je tako. Da vidimo. Kad bi vi, prijatelju Gvozdiću, hotjeli zamieniti svoju robu za tudju, bi li voljeli dati u zamienu robe koje imate mnogo, ili koje posjedujete malo?

— Naravski, volio bih odstupiti od one, koje imam više.

— Dobro. Sad uzmite na um, da se s novcem ima kao i sa drugom robom. Čim više imamo novca, tim ga voljnije dajemo za druge predmete. Sada ima nedvojbeno u kolanju (cirkulaciji) više novca, jer su nadjeni obilni rudnici zlata i srebra i jer tu djeluju još neke druge okolnosti; sad si svatko laglje pribavi novca; s toga je svatko pripravan za isti predmet više platit u novcu, nego li do prijė. Eto zato je sada gotovo sve skuplje nego li bijaše prije.

— Po tom, gospodine doktore, obilje novca mora se smatrati nesrećom, jer radja skupoću, dočim malo novca čini sve jeftinije.

— Nije tako; često je novac riedak, jer u obće neima glavnice, neima zaslužbe, jer se, riečju, malo proizvadja; a to nije put do blagostanja nego do siromaštva.

Ako je obilje novca uzrok, da su ostale stvari skupe, nije to za promet u obće štetno. Istina, za isti predmet moraš sada više novca platit nego li prije; ali zato se ima i zaslužuje više novca, pa je ta ciela skupoća samo prividna. Ako radnik daje više novca za hranu, zato ima i veću plaću, t. j. dobiva u ime plaće više novca, pa može i nešto više platit; ako obrtnik skuplje plaća meso, kruh, drvo, zato opet prodaje skuplje svoju robu. I to je gotovo u svakom stališu i svakom zvanju.

Zato treba pomno razlikovati pravu vrednost stvari od ciene, koja se za nju mora platit, a ne manje razlikovati medju koristnom i štetnom skupoćom i jeftinoćom.

— Ja još dopuštam, gospodine Radeniću, oglasi se stolar Stranski, da usljed skupoće živeža porastu plaće radnika, težaka itd., ali to se nedogadja kod nas majstora; mi siromasi moramo ipak sve skuplje kupovati i plaćati.

— To je istina, nu morate priznati, da i vi sve svoje skuplje prodajete, kako sam naglasio malo prije. Veće blagostanje daje vam prilike više uraditi i više prodati, a tim stičete i veći dobitak. To valja za vas kao i za druge majstore. Vi bome neštedite svoga kupca, nego tražite od njega višu cienu, jer je sve skuplje; a to vam nitko razuman neće zamjeriti.

Ima ipak nekih osoba, koje umaljenjem vrednosti novca ništa nedobivaju, pače trpe štetu. Mislim tu činovnike i sve one, koji živu o stalnoj plaći. Nu glede činovnika moram opaziti, da su gdjekoje države u naše doba, gledajuć nepovoljno stanje njihovo, nastojale mu doskočiti povišenjem plaće, a tako morat će i u buduće od vremena do vremena; država bo i družtvo trebaju vještih i savjestnih činovnika, a nitko nebi htio državi i družtvu služiti, ako se nepopravi nerazmjerje u plaći njihovoj.

Neima većega zla za državu i obćinu nego li su neznalice i nepouzdani činovnici; poslovi zapinju, ili se naopako riešavaju, veliki interesi upravo propadaju, a narod strada ne samo pod lošom upravom nego i pod pritiskom takvih ljudi, koji su uvjek bezobzirni i nebrižni. Naprotiv umni i pouzdani činovnici pravi su blagoslov za narod. To znademo mi ovdje najbolje, koji imamo hvala bogu sada vješte sudce i županijske činovnike, a znamo kako je prije išlo u našem kotaru.

Na kvaru su donekle i onakovi pojedinci, koji su prije, dok je novcu bila veća vrednost, uzajmili državi, obćini ili posebnikom, pa im se sada plaćaju jednake kamate kao i nekoč, prem novac manje vriedi.

Naprotiv neki stališi upravo dobivaju umaljenjem vrednosti novca, n. p. zakupnici, koji su uglavili na mnogo godina zakup, jer oni plaćaju sada istu zakupninu kao i prije dok je novcu bila veća vrednost; dužnici, koji odplaćuju svoj dug na obroke kroz mnogo godina n. p. 20 ili 30.

— I sada razumijem, primjeti obćinski bilježnik Ivanov, da ciena svačesa raste kad ima više novca. Ako ima više novca može ga se i više izdati; stvari poskupe, treba dakle više novca, da se nabave, a novac sam sada manje vredi, čim se opet uzpostavlja u jezgri prijašnje stanje.

— Neimate pravo gospodine, odgovori Radenić. Ako se umnažanje novca temelji na zdravih odnošajih, tada se zaista umnaža i bogatstvo zemlje.

Ako padne ciena stanovitih dobara jer ih ima množina u zemlji, raste obće blagostanje, jer ovo nestoji samo u velikoj množini gotova novca, nego više u većem obilju raznih koristnih i ugodnih stvari, što ih zemlja koja posjeduje. Tako je i sa novcem, kad se umnoži novac više ga kola, a usljed toga živahnije se kreću trgovina i obrti.

— Prama tomu, nastavi Ivanov, ako kolanje novca zapinje, to je kao da ga ima manje, a jeli živahno, toliko, kao da se je umnožao.

— Dobro ste rekli, gospodine; to je pravilo, koje u ostalom nije bez iznimke. Ako se uzdrma javno povjerenje, osjeća to jako i gospodarstvo naroda; mir i red u zemlji pako dižu javno pouzdanje, oživljuju radnju, promet i povisuju bogatstvo. Javno dakle pouzdanje ako i neumnaža kolicine novca u zemlji, umnaža učinak njegov.

Medju raznimi vrednimi predmeti najbrže teče iz ruke u ruku novac. Čovjeku je novac koristan sa više razloga, ali ponajviše, jer se njim mjeri vrednost svih ostalih predmeta, i jer se zanj dobiva u zamienu svako drugo dobro. Bila bi golema probit, da kolaju iz jedne ruke u drugu i sve ostale vredne stvari, kao što ide novac.

Radnja i privreda u veliko bi se razmahale tim. Do sada nije se moglo to postići; ali u nekoj mjeri služi tomu vjeresija. Seljak mora platit porez, ima vina, ali ga nebi rado prodati, jer neima ciene. Potraži dakle čovjeka, u koga ima novca, da mu uzajmi potrebnu svotu obrekav, da će za tri mjeseca pošteno i podpuno povratiti. Seljak ima imovine, ima kretna i nekretna dobra, pošten je čovjek, pa mu se uzajmljuje. Stolaru n. p. manjka drva, jer želi dalje raditi, ima gotove stolarske robe, koju će sjegurno prodati, ali fali mu novca, da kupi drva. Ode do trgovca sa drvi i uzme od njega što treba na vjeru, obvezav se, da će, recimo, za dva mjeseca sve točno platit. To su poslovi vjeresijski.

Hrvatska rieč vjeresija dobro označuje narav ovih posala, koji se osnivaju na vjeri, na pouzdanju. Zato se obično govori: daje mu na vjeru, t. j. daje mu stvari, jer ima vjere, pouzdanja u drugoga, u dužnika, da će on svoju dužnost onako i onda izpuniti, kako i kada se pogodiše. Često se rabi i rieč „credit“, to je latinska rieč, dolazi od „credere“ i znači: vjerovati, imati vjere u koga. Vjeresijom služe se ljudi u velike; kamo god se ogledaš, vidiš poslova vjeresijskih. Trgovac prodaje robu na vjeru, t. j. kupcu daje vjeresiju, a kupac plati za neko vrieme pogodjenu cienu, ili odplaćuje u malenih obrocih; obrtnik radi za svoju mušteriju na vjeru; seljak često prodaje vino, žito, drvo na vjeru; pače i radnik daje vjeresije poduzetniku, ako ga ovaj plaća poslije osam, četrnaest ili mjesec dana; a tako isto sluga i

služkinja, kojim se plaća zaslužba poslije svakoga mjesec dana ili četvrt godine.

Vjeresijom valja se razumno služiti; nije ona umjestna niti koristna u svakom poslu. U malenom prometu vjeresija je štetna, n. p. ako se prodaje pečen kruh, vino, rakija na vjeru, jer prodavalac tu obično skuplje drži, a kupac postaje lahkoumniji. Poznata je slaboća ljudska, ako nemoraš odmah platit, kupuje se više i troši preko nuždne mjere. Rado se zaboravlja na onu mudru Franklinovu: „tko kupuje česa netreba, morat će prodat što treba.“ Osobito je štetno, pa bi se moralo zabraniti krčmarom prodavanje pića, t. j. vina, rakije na malom na vjeru. Koliko je već seljaka postradalo, jer su marljivo pili na vjeru, a krčmar marljivo pisao kredom na vratima popijene litre ili poliće, a možda kadšto i koji više pripisao, nego li je popijen, jer seljak nepazi i nemari zato. A kad se nabere poveći račun, eto krčmara, i sad daj plati odkuda bilo. Gdjekoji je tako zapio konje ili volove, livade i vinograde. I zanatlije morali bi pomnjivije razlikovati medju poštenom te lahkoumnom i nepoštenom mušterijom.

Nu u velikih poslovih trgovačkih, obrtničkih ili poljodelskih vjeresija je potrebna i vrlo koristna. Da neima vjeresije, sve bi se moralo samo gotovim novcem raditi i plaćati, ili robu mienjati za robu. Jedno i drugo otežčavalo bi poslovanje. Vjeresija pako čini, da se dobije potrebne glavnice, jer ima dužnik kuću, zemljišta, ili ine robe, što vredi kao novac, pače vjeresija pretvara nekim načinom vještinu i marljivost, sdruženu sa poštenjem i čistoćom karaktera u novac; često se najme daje na vjeru i čovjeku, koji neima nikakova ili vrlo malo imetka, ali je poznat kao poštenjak, kao vješt, radin i štedljiv. Daje mu se novca koliko ga traži, jer se vjeruje u njegovo poštenje, pače gdjekoji vjerovnik više cieni ova svojstva u svoga dužnika nego li kakav možda i

puno vredan zalog. Pošten dužnik gleda na svaki način točno izpuniti svoje obećanje, zato i neuzajmljuje dok nije na čistu, hoće li moći izpuniti na što se je obvezao. Slaba je naime korist, ako dužnik dade vjerovniku i dobar zalog, kad je nemaran, lahkouman, nemisli na plaćanje kamata, te ga mora vjerovnik svaki čas opominjati, često parnicu proti njemu dignuti, te mnogo potrošiti dok dodje do svoga novca. Osobna ili moralna svojstva dužnika, t. j. njegovo poštenje, savjestna i odlučna volja, vrlo mnogo vrede u vjeresiji. Na tih svojstvih osniva se ciela jedna vrst vjeresije, a zovu ju osobnom vjeresijom. Tu vriedi zadana rieč koliko gotov novac.

— To mi starci dobro znademo, reče Mirić, starac od sedamdeset godina. U naše se je vrieme više pitalo, kakov je dužnik, nego koliko ima posjeda. Susjed bi uzajmio susjedu u potrebi bez obligacije (obveznice) i bez ikakvoga inoga jamstva; poštena rieč vredila je više nego stotina obveznica. Danas neima više toga, jer su ljudi postali opaki; nedobiješ novca niti na obveznicu samu, nego se mora odmah nešto založiti: vinograd, livada, gotove plodine, roba itd.

— Imate u mnogom pravo, vriedni starče; ali nije opet ni danas tako sve izkvareno i nevaljano, kako možda mislite. Istina, danas gotovo svaki vjerovnik traži od dužnika pismo. Nu to nije nikakovo zlo. Ljudi su ljudi, zaboravi se, pomuti se, dužnik ili vjerovnik umre, njihovi nasljednici neznadu možda ništa o zajmu, eto neprilike i nepravde. Liepo je tko vjeruje svomu dužniku, te mu daje novca, ali opreznost svjetuje ga, da traži izpravu (pismo) od dužnika. To se nemože nikomu zamjeriti. Ali nezamjerite ni onomu, tko traži, da mu dužnik štogod svoga imetka založi, ili da nadje prijatelja, koji će zanj jamčiti, dobar stajati. Često je samu dužniku ugodno, ako može podpuno osjegurati svoga vjerovnika,

jer dobije laglje i jeftinije novca. Takovu vjeresiju, gdje vjerovnik traži neki zalog za svoju sjegurnost, zovu stvarnom (realnom) vjeresijom. Pod zalog možeš dati svaku vrednu stvar, n. p. zanatlija već gotovu robu, srebrno posudje — ako ga ima — pače i svoje pokućtvo te rubeninu; trgovac svoju robu u skladištu, svoje vredne papire, ako jih imade — itd. Seljak može još više založiti: svoje vino, žito, drvo, i — a to vrlo mnogo vredi — svoju zemlju, svoju kuću. Tko dade u zalog svomu vjerovniku zemlju ili kuću, daje mu podpunu sjegurnost, osobito ako je kuća osjegurana. Ovu posledulju vrst realne vjeresije zovu hipotekarnom, jer se u zalog davaju stvari nepokretne. Tko založi pokretnu stvar, uzme ju vjerovnik k sebi pa povrati u istom stanju, kad se dug plati; ali može vjerovnik ostaviti i založenu stvar kod dužnika. Nu dade li se pod zalog stvar nepokretna, ostaje ona pravilno kod dužnika, a vjerovnik dade u gruntovnici uknjižiti t. j. upisati svoje pravo zaloga na dužnikovoj nepokretnosti, pa ako dužnik nebi platio duga, vjerovnik će tražiti da se proda ona nepokretnost, na kojoj je upisano njegovo pravo zaloga. Vjeresija daje se na razno vrieme, kraće, ili duže, n. p. na mjesec, dva, ali i na godinu, pače i na više godina. Nu kakovo god bilo ustanovljeno vrieme, treba ga točno držati i svoju obvezu izpuniti. Ništa neškodi toliko vjeresiji, koliko nemarnost dužnika. Amerikanac Franklin reče: „dobar (točan) platac gospodar je tudjega žepa." Tko na vrieme plaća dug, može uvjek dobiti novca. Dakako nisu svi dužnici jednaki, necjene svi ovoga pravila. Da vjerovnici kraj takovih nesavjestnih dužnika nenastradaju, ima se brinuti državna vlast. Ako dužnik neplati na vrieme, vjerovnik ga tuži, sudac osudi i prisili da plati. Čim vjerovnik brže i sa manjim troškom dodje do svoje tražbine, tim bolje po vjeresiju ciele zemlje. Nu nije glede toga jednako u svih vjeresijskih poslovih. Gdje je

veća pogibelj tamo ima biti i postupak hitriji. Tko se zaduži n. p. na mjenici, proti njemu će prije puknuti osuda, nego li ako je izdana jednostavna obveznica (obligacija). U obće se razlikuje mjenica i u inih točkah znamenito od obične obveznice. Tu su točno propisane stanovite potrebštine, pa ako samo jedna manjka, neima mjenice. Tako n. p. propisuje se: tko ima mjenicu podpisati, kada se ima platit, valja naznačiti vrieme kada je izdana, itd. Tko neplati mjenice, podigne se tužba i za kratko vrieme nakon toga mora osuda puknuti i ovrha se povesti. Mjenicu rabe ponajviše trgovci i veći obrtnici, njihovi poslovi nepodnose dugotrajnih parnica. Zato treba da sve ide brzo. Nu još je tomu i drugi razlog. Mjenicom mogu se platit donekle i tražbine, t. j. na mjesto gotova novca uzme se mjenica, koja se u vrieme dospietka utjera. N. p. naš prijatelj Gvozdić treba željeza, a neima gotovine da ju odmah izplati. Dužan nebi htio ostati. Duguje mu doduše vlastelin M. 100 for., ali po pogodbi platit će istom za dva mjeseca. Što sada? Trgovac željeza poznaje dobro vlastelina. Naš Gvozdić izda dakle mjenicu, vlastelin M. ju prihvati i tako prihvaćenu uruči trgovcu željeza, koji mu dade robe za 100 for. Kad minu ona dva mjeseca, mjenica dospije, trgovac predoči vlastelinu M. mjenicu, koji mu izplati 100 for. Ako nebi htio platit, trgovac bi ga tužio i zakon prisilio da plati, nebi li mogao on, morao bi naš prijatelj Gvozdić. Mjenica se dakle prima mjesto novca. Kako vidite, mjenična vjeresija je dobra, ali je postupak vrlo strog, zato i nije mjenica za svakoga. Seljak, maleni obrtnik i zanatlija neka se kane mjenice, jer bi mogli ljuto nastradati. Prije nego li se dadeš na mjenične poslove, treba dobro proučiti mjenbeni zakon, a to mnogim i mnogim nije moguće. Ako si pošten i savjestan dobit ćeš novca i onako, mjenice valja prepustiti velikomu trgovačkomu i obrtničkomu svietu. Znadem ja, da se mjenice potežu

već i kod seljaka i zanatlije, nu bome to nije dobro. To nije posao za takove gospodare. Tko je prijatelj naroda, svjetovat će ga da toga nečini za živu glavu.

— A ipak je vrlo udobno, ako ima u prometu osim kovana novca još i papira, kojim se može plaćati. A i ti se papiri osnivaju na vjeresiji. Tako će g. Leib.

— Istina, odgovori Radenić, ali nije svaki papir tako udoban, nego samo bankine note.

— Kakove kod nas kolaju? zapita Gvozdić.

— Kod nas kolaju bankine note i državnjače (državni papirni novac), a ovo dvoje nije jedno te isto; one se od ovih bitno razlikuju.

— Bitno razlikuju? zapita u čudu Škudić. Gospodine, ja nevidim medju njimi nikakove razlike. Papir jedno, papir drugo, vrednosti nikakove ni amo ni tamo; a mi hoćeš nećeš moramo uzimati jedno i drugo mjesto nekadanjega liepoga srebrnoga novca.

— To je istina; svi moramo uzeti bankinu notu i papirni novac, ako se jedno i drugo izdaje kao novac. Nu ipak obstoji razlika, koju ću vam razložiti.

Note bankine, ako ih pravo uzmemo, nisu drugo nego liepo izradjena naputnica, što no ju izdaje banka na samu sebe, te glasi na stanovitu okruglu svotu n. p. na 10 fr., 100 fr. itd. Note izdaje banka t. j. družtvo bankovno, sastojeće obično od dioničara, koji kupuju dionice, čim se stiče za banku velika glavnica. Banka tjera svoje poslove, n. p. daje predujam na vredne papire, zlatnu i srebrnu robu, eskomptira (odbitkuje) mjenice, itd. pa u tih poslovih izdaje svoje note. Tko n. p. traži novac od banke zalažuć za sjegurnost svoju hrvatsko-slavonsku razteretnicu, banka mu daje ali u svojih notah, a ne u srebru. Tko n. pr. prodaje svoju mjenicu banki, izplaćuje ona svojimi notami, a ne kovanim novcem. Nu banka se m o r a naročito obvezati, da je pripravna svaku svoju notu izmieniti za kovani novac u onom iznosu, na koji glasi.

Tko uztraži dakle, banka mu m o r a svoju notu zamieniti za kovani novac. Uzmite notu narodne austrijske banke; tko umije njemački, može čitat, kako se banka obvezuje donosiocu izplatit isto toliku svotu u srebru. Dakako toga nečini ona banka, jer ju je država riešila te dužnosti, kako ću kasnije razložiti. — Da uzmogne banka svomu obećanju zadovoljiti, drži uviek u pripravi potrebnu zalihu zlata i srebra, a osim toga ima još vrednih papira, založena zlata i srebra, itd.

Notom bankinom možeš vrlo udobno izplatit, što komu duguješ ili kad što kupuješ. Mnogo su spretnije u prometu od mjenica, jer mjenica vredi samo na neko vrieme, a poslije toga ne više, vrednost bankine note nije ograničena na izviestno vrieme, nedospieva ako nećeš na više godina, a ako hoćeš dospije odmah kad ju predaš banki tražeć mjesto note kovani novac. Zato ih obćinstvo rado uzimlje, voli plaćat s njimi svoje dugove na drugih mjestih, nego li zlatom ili srebrom. Ako banka umije uzdržati povjerenje obćinstva u sebe i svoje poslove, njene note uživaju podpunu vjeresiju. Ona gotovina u zlatu ili srebru, o kojoj smo prije rekli, da ju banka drži, ima pružiti sjegurnost obćinstvu, koje note bankine rabi; nu jer se note u prometu rado primaju, dok je povjerenje obćinstva stalno, netreba držati onoliko gotovine u pripravi, koliko imade nota, može dakle izdavati v i š e nota nego ima gotovine; uz povoljnije uvjete davati zajmove, više kupovati mjenica itd.

— Meni se čini, uteče Radeniću u rieč obćinski bilježnik, da je stvar vrlo sumnjiva i pogibeljna, kad banka izdaje više nota nego li iznosi njena gotovina. Ta nije li to kao da se netko jače zadužuje, nego mu dopušća njegov imetak? Kako da zadovolji banka svojim dužnostim, ako samo većina posjednika nota zaište da ih zamieni za kovani novac?

— Nije to tako sumnjivo, kako vam se čini. Već sam prije naglasio, da banka izdaje note u svom poslu; davajuć predujam, diskontirajuć mjenice, dobiva vredne papire, zlatnu i srebrnu robu, dobre mjenice, a sve te predmete može banka prodati, odnosno mjenice utjerati. Oprezno ravnana banka neboji se takove nesreće. Ako bi se od nje i tražilo, da veći dio svojih nota zamieni za kovan novac, mogla bi zadovoljiti tomu zahtjevu upotrebiv za to najprije svoju gotovinu, uz to bi neprestano prodavala vredne papire i druge dragocjenosti, što ih posjeduje, utjerivala svoje tražbine i tim dobivala gotovine. Uz ovu imadu mnoge banke i druge imovine, tako zvanu pričuvnu zakladu, a oprezna uprava misli na svaki slučaj te tako rukovodi poslove bankine, da nedospije u tiesnac. U ostalom svatko neka pazi na sebe, pa gleda primajuć note, od koje banke dolaze, ispitivajuć, da li je banka solidna. Ovo je nuždno svagdje, a naročito ondje, gdje izdavanje notâ nije ograničeno na jedan jedini zavod — kao n. pr. u našem carstvu — nego postoji više banka, imajućih pravo izdavati takov papir. Kao što se gleda kod mjenice na imovinu i poštenje dužnika, kao što se pitaš, odkud je ovaj ili onaj pjenez, takovu pozornost zahtjeva i bankina nota. Istina, nije to tako lahko svakomu, zato i stoje ovakvi zavodi pod strožijom kontrolom državne vlasti, koja mora oštro paziti na poslovanje banka. Moglo bi se doduše pitati: nebi li bilo bolje, da samo država izdaje note, kao što je ona sama vlastna kovati novac? Nu ovo nije svejedno. Država kuje novac, jer tako zahtjevaju potrebe i koristi naroda, te bi ove stradale, ako bi nestalo pouzdanja, da se samo valjan novac kuje, da ima u njem u istinu propisana kolicina dragocjena kova. Takovih obzira neima kod nota. Izdavanje nota je posao, kojemu je privatno družtvo bolje doraslo nego li država, bankini su poslovi skroz trgovački, koje mogu privatna družtva vještije obavljati, jer činovnici državni nisu trgovci a niti nemogu biti.

— A zar se u našoj domovini nerabi papirni novac, koji vlada izdaje?

— Istina, u Hrvatskoj, a i u cieloj monarkiji austro-ugarskoj kola uz bankine note i državni papirni novac. Nu one note takodjer su novac, jer ih svatko mora uzeti, imadu tako zvani tečaj pod moraš, što ih čini dotle, dok traje to stanje, ravnimi drž. papirnomu novcu. — Medju bankinom notom i državnim papirnim novcem postoji evo ova razlika:

Notu bankinu — dok nedobije tečaj pod moraš — nemora nitko primiti ako neće. državni papirni novac dužan je svatko primiti kao god srebrni ili zlatni novac. Banka mora notu svoju zamieniti svaki čas, kad god se to od nje potraži, za kovani novac, država se pako izdavajuć papirni novac neobvezuje u pravilu na to. Vrednost bankine note osniva se na zbiljnoj vrednosti, t. j. na zalihi zlata ili srebra, kao i na drugih dielovih imovine bankine. Papirni pako novac izdaje država, svatko ga mora primati, a i država ga sama prima, vrednost njegova osniva se na gospodarstvu državnom; na poreznoj snagi državljana, a to je, dok neima papira previše, jamačno jaki oslon. Stanovita kolicina papirna novca vrlo je poćudna obćinstvu, jer je papirni novac nedvojbeno udobniji u plaćanju od kovanoga, a k tomu štedi se dragocjeni kov rabeć mjesto njega manje vredni papir. Dakle kraj razboritoga gospodarstva državnoga, umjerene kolicine papirnoga novca nije se bojati neprilika i pogibelji. Nu ako jedno ili drugo ovoga dvojega manjka, ako je dakle gospodarstvo lošo, ili ima preko zdrave potrebe novca papirnoga, tu se pita, kakovu sigurnost pruža papirni novac? je li država kadra u kratkom vremenu osjegurati obćinstvo, da će se papirni novac zamieniti za kovani? Ako toga nemože, vrednost papirnoga novca

tada je izvržena vjekovitim promjenam, a s njim i svi drugi državni papiri (n. pr. državne zadužnice, srećke. itd.) Povoljni ili nepovoljni politički dogodjaji čine u kratkom vremenu od jedne ili dvie nedjelje, da se vrednost papira za 20 do 40 postotaka promieni. Trgovac, koji početkom mjeseca proda robe za 60.000 for. pod uvjetom, da mu se kupovnina izplati koncem istoga mjeseca, može izgubiti do toga na istom poslu i do 20.000 fr., usljed veće razvrede papira. Doduše moguće je, da budućega mjeseca dobije toliko, ako tečaj (kurs) poskoči, ali isto tako može, ako je sam dužnik, istoga mjeseca još više izgubiti, pošto mora platit svoj dug u novcu, kojemu je tečaj znatnije porasao. Nestalnost tečaja radja podpunu nesjegurnost u imetku i razdieljenju njegovom, imovina naroda postaje lutrijom, na kojoj igra cieli narod. Zavlada nesjegurnost u trgovini, svaka roba poskupi tim više, čim papir manje vredi. Osobito pako jako strada uz ostale onaj dio pučanstva, koji živi jedino o vlastitoj zaslužbi. Ti jadnici moraju primati manje vredan novac uz punu nominalnu vrednost, zanj mogu manje kupiti, jer je sve poskupilo.

Ovakova razvreda novca papirnoga golema je dakle nesreća, prava bujica, tim goropadnija, čim je nestalnija vrednost papira. Na takovoj su nesreći već mnogo stradali narodi u austro-ugarskoj monarkiji živući. Jamačno još se gdjekoji starac sjeća ljutih nevolja, koje nastadoše 1811. i sliedećih godina. Tada je kolalo papirnoga novca do dvie tisuće miliuna for., vrednost njegova bila je tako pala, da se je za 100 for. u srebru tražilo 1500 for., pače i više u papiru. Par srednjih volova nisi mogao dobiti izpod 2000 for. u papiru, par čižama stojaše do 80 fr. Bankrotu nije se moglo izbjeći, zato odluči carska naredba, da se vrednost toga papirnoga novca obali na jednu petinu, tko je dakle imao 100 for. u papiru, vredilo mu to samo 20 fr. U to su doba ogromne pretrpjeli gubitke pojedini zavodi, zaklade i privatnici. Kasnije nastojalo se to popraviti te papir izvaditi iz kolanja. Ali dodje g. 1848. te prehiti sve dobre nakane i odluke. Vlada je trebala opet novca u ratne svrhe, uzajmi ga od banke što u gotovu što u notah, pa proglasi note bankine papirnim novcem. I tako vam je još i danas; g. 1858. mislilo se uzpostaviti podpuno srebrnu vrednotu, ali dogodjaji g. 1859. pomrsiše i ove račune.

Tako vidite neima kod nas faktično nikakove razlike medju notom bankinom i državnim papirnim novcem, jedno je i drugo novac, jer je note bankine država proglasila novcem. Ovaj odnošaj potrajati će sve dotle, dok država nepovrati dug bankin i dok nepotegne iz kolanja svoga jedan dio papirnoga novca.

I Francezka je vrlo mnogo stradala za prve revolucije sbog razvrede asignata (papirni novac), kojih je vrednost bila tako pala, da se n. pr. za čašu biele kave tražilo 15 do 20 franaka. O jednoj pjevačici pripoviedaju, da je dala svoju spavaću sobu tapecirati samimi asignati. Napokon su gotovo postali bez vrednosti. A i Rusija znade o tom pripoviedati, a ne manje i Njemačka, samo ne u tolikoj mjeri i tako dugo, kao one prve dvie države.

Ja sam na svršetku. Mislim da ćete svi sa mnom složiti se u tom, da je najbolje, ako država neizdaje nikakova papirnoga novca, nego da se pobrine za solidan i pune vrednosti kovani novac. Bankam pako valja prepustiti, da gledaju potreboćam pučanstva zadovoljiti izdavanjem nota, čim će ujedno oživiti promet, obrtnost i trgovina. Strog nadzor nad bankami i umno zakonarstvo može sačuvati obćinstvo od znatnijih šteta.

ČETRNAESTI RAZGOVOR.

CIENA STVARI MIENJA SE PREMA PONUDI I TRAŽNJI.

Draškovčani nadju se opet u velikom broju, da slušaju razlaganja svoga prijatelja. Ovaj put nadahu se, da će reći još koju o novcu, jer ih je posljednji razgovor vrlo zanimao. Malo je tko i slutio, da se sa novcem u istinu onako imade, kako je Radenić onomadne razložio. Ovaj put prevariše se u svom očekivanju; Radenić je scienio, da o novcu netreba više govoriti, pa došav sliedeće nedjelje medju slušaoce započe ovako:

— Dragi prijatelji, sada znademo, da je radnja ili trud temelj cieni stvari. Nu ciena često prieči, da nemožeš podmiriti svoje potreboće. To biva uviek, kad je roba skupa. Zato treba gledati, da se umanji radnja, jer će tada pasti i ciena. To se pako polučuje svakim izumom, kojim se predmeti laglje, brže ili bolje izradjuju. Izumi su pravi blagoslov za čovječanstvo, jer umanjuju trud i trošak gospodarstva, a tim i cienu dotičnih dobara. Ako su stvari skupe, manje se kupuju, osobito siromak mora se sasvim odreći mnogoga užitka. Da je tako, svi ćete potvrditi. Ali što sliedi odatle? Rekoh, da ciena stvari stoji gotovo uvjek u razmjeru prama trudu, kojim se pribavljaju. Ali radnja niti je je-

dino niti stalno mjerilo ciene. Uzmimo za primjer kruh. Oranje, sijanje i sve ostale radnje poljodelske od godine do godine su jednake, ili barma neima medju njimi znamenite razlike, a ipak ciena žita nije jednaka; jedne godine veća, druge manja. Ta izkusili smo ljetos, što će reći skupo plaćati kruh. Da se sašije odielo, mora se takodjer raditi neko vrieme svake godine, a ipak je ljetos jeftinije odielo, nego li bijaše prošlih godina. Zašto je tako? Jer kruha treba svatko. Čim je skuplji kruh tim se manje može trošiti na druge stvari; prva je bo potreba jesti, što će ti i liepo odielo kad je želudac prazan. U godinah dakle vladajuće skupoće manje se traži ostalih dobara, pa su zato jeftinija.

I negledeć dakle na promjenljivu narav radnje nadje se tu još i drugih okolnosti, kadšto i slučajeva, koji djeluju na cienu stvari. Jedna od najznamenitijih okolnosti jest medjusobni odnošaj posjednika i kupca, ili ako hoćete: prodavaoca i kupca. Dobro kakovo je skupo, ako kupac trči za prodavaocem, a obratno postaje jeftinim, ako prodavalac lovi kupca. Stvar je skupa, ako dva kupca salete jednoga prodavaoca, a obratno je jeftina, ako dva prodavaoca nude jednomu kupcu svoju robu. Taj odnošaj izrazuje se u kratko ovako: *ciena stvari ravna se prema ponudi i tražnji.* Tko ima stvari više nego li ih sam za sebe treba, taj ih nudi, to je nudioc (prodavalac), tko neima mora ih tražiti i nabaviti, to je tražilac (kupac). Ovo pravilo valja u ostalom za radnju i plaću radničku.

— U obće uzev, moglo bi tako biti, opazi vlastelin Sever, prem ja scienim da i druge okolnosti djeluju na cienu stvari. Nu to bi pravilo moglo valjati samo za robu, odnosno za prodavaoce i kupce. Ali nerazumijem, kako se može isto pravilo uporaviti na radnika i njegovu plaću?

— Nije baš tako nejasno, samo valja paziti ne samo na slovo nego i na smisao. Istina, prodaje se roba kao drvo, žito, sukno, itd., ali to isto može se reći i o drugih stvarih, pa i o radnji. Ako n. p. radnik traži posla u tvornici, kalfa kod zanatlije, težak na imanju, svaki nudi svoju radnju. Kao što gospodar nudi svoju robu u zamienu za novac, tako čine radnik i težak sa svojom radnjom. Naprotiv, ako majstor zove kalfu u posao, ako gospoština traži težaka, čine to oboje jer im treba radnje. U onom prvom slučaju imademo ponudu, u ovom drugom tražnju. Ako se više radnika nudi za posao nego ih treba, ponuda nadilazi tražnju; ako pako zanatlije, tvorničari ili posjednici nemogu naći radnika koliko ih trebaju, tražnja nadilazi ponudu. Vidite dakle, tu je radnja ravna robi. Može se nuditi, tražiti, ponuda i tražnja mogu biti u ravnovesju; imademo indi sva tri slučaja. U svakdanjem govoru ovimi se izrazi upravo protivno označuje. Veli se: ima dosta radnje, što znači, da čovjek lasno nadje posla; a obratno, ako se veli neima posla, hoće se tim izraziti, da je mučno naći rada. Ali takve netočnosti neimaju nas smesti. Kad se pogadjaju majstor i kalfa, vlastelin i težak, koliko će dati, odnosno za koliko je kalfa, težak itd. voljan raditi, bome to vam je kao kad se kupac i prodavalac pogadjaju za kakovu običnu vrednu stvar.

A sad da prosudimo posljedke, što no nastaju iz promjena u tražnji i ponudi.

Tu je moguće ovo troje. Tražnja i ponuda su jednake, t. j. toliko se traži robe, koliko se je i nudi; ili ponuda je veća od tražnje, ili obratno: tražnja nadmašuje ponudu. Staro je pravilo, potvrdjeno izkustvom vremena, da ciena robe i tražnja stoje u izravnom, a ciena i ponuda u obratnom razmjerju, to će reći: ako su jednake okolnosti roba je skuplja, kad je više traže; a jeftinija, kad je više nude.

— Tako može, reče učitelj, pojedinac mnogo izgubiti, ali steći i nezaslužen dobitak. Zato mi se čini to pravilo neosnovanim. Ako je prodavalac u stiski, t. j. ako ima malo kupaca, mora dat i jeftinije svoju robu, možda za manje nego njega samoga stoji. Naprotiv prisiljen je kupac, ako ima robe manje, a on je silno treba, platit više nego li vredi. Tako se potrebom ili neprilikom jednoga služi drugi na svoju korist.

— Neimate sasma krivo, gospodine učitelju; ali drugačije nemože biti. Danas posluži se kupac neprijatnimi okolnostmi prodavaoca, sutra će se ovaj neprilikom kupca. Svatko gleda da iz povoljnih prilika izvadi za sebe veći probitak. Nu svakomu je slobodno pristati na cienu ili ne, kako ga svjetuje vlastita korist. Ako je potreba velika, a kupac misli da joj može zadovoljiti stanovitim dobrom, nemari platit zahtievanu cienu. Kao što rekoh, svatko gleda da nadje tu svoj groš. Kad obrtnik kupuje robu, nastoji platit što nižu cienu nebrineć se, hoće li trgovac pri tom dobiti ili štetovati. Moguće, da zavladaju tu kojekakove nepodobštine, te može najlaglje odkloniti konkurencija i dobar redarstveni nadzor.

U ostalom treba ovo pamtiti: trošnja robe nemienja se znamenito, osim ako su možda obća nesreća, ili veći izdatci na vrlo potrebne stvari, n. p. kruh, drvo, prolazno umanjili trošnju manje nuždnih stvari. Ako se dakle kakova predmeta neko vrieme manje troši, možemo se sjegurno nadat, da će trošnja porasti. Ako je kupac potrošio nabavljenu zalihu, mora po drugu, ma koliko želio da odgodi novu nabavu, a jer ima nedvojbeno više takovih, prodja će se umnožati, ciena porasti, možda i preko obične visine.

— Ipak se dogadja, reče Gvozdić, da se jednoga dobra sada više troši nego li prije.

— Dogadja se, odgovori Radenić; ali ne kod svih; ima dobara, gdje to nebiva, n. p. kruh. Kad padne ciena

koje stvari izpod dosadanjega iznosa, uzmu ju kupovati i oni, koji do sada nemogahu, jer im bijaše preskupa. Drugi opet troše više nego li su do sada. Usljed veće trošnje više se i traži takovih stvari, tražnja pače lahko nadmaši ponudu, pa se ciene opet nešto pridignu; svakako pako veća ta trošnja postaje trajnom. S toga nije baš ništa nevjerojatna, ako rečemo, da prodavaoci odnosno proizvoditelji umanjiv cienu svojoj robi na posljedku namaknu dobitak; jer što su u početku obaliv cienu izgubili, to su kasnije usljed znatnije prodje i potrošnje dobili. Nu još više dobivaju kupci, odnosno trošci, jer sada kupuju jeftinije robu ili za istu cienu dobivaju više.

To su čudnovate stvari, zar ne? a ipak je tako, i mi ćemo razmatrajuć dalje gospodarski život više puta naići na zakone, ne doduše pisane, ali zakone ležeće u prirodi i odnošajih, po kojih se ravnaju gospodarski poslovi.

Sad da vidimo, kako stoje stvari kada tražnja nadmašuje ponudu. I zato može biti više razloga. Možda je produkcija bila zapela, ili je prodavalaca manje, može biti da je u obće manje robe, ili je više kupaca; ovi više trebaju, pa zato i više traže. U svih tih slučajevih više se traži nego li nudi.

Prodavaoci znajuć, sve to manje su susretljivi, kupci opet jagme se kupujuć robu, jedan gleda drugoga preteći ili u cieni nadbiti; svaki treba robe, pa se žuri da si je nabavi bilo i za skup novac. To vam se stanje običaje ovako označiti: kupaca je mnogo, robe malo, dakle ciena visoka.

Prodavaoc se dakako trudi, da iz tih povoljnih okolnosti crpi što veći dobitak, a kupac znajuć da je roba riedka, da je malo ima, pristaje i na višu cienu samo da mu neuteče.

— Ako je tako, to mora roba sve skupljom postajati, opazi gosp. župnik, i ja u istinu nevidim granice, gdje bi se mogla ciena zaustaviti. Tu neide kao kod veće ponude, jer ovdje popušća prodavalac do one granice, koju mu postavlja trošak proizvadjanja. Nitko bo u običnih okolnostih nedaje robu za manje nego li njega samoga stoji. To je skrajna granica, kad podje ciena izpod te granice, proizvoditelji uvjek gube, zato i manje rade, usljed česa se umanjuje ponuda. Ali ovdje neima takove granice.

— Što ste rekli o padanju ciene kod veće ponude, posve je u redu, gospodine župniče; ali u slučaju, o kojem sada govorimo, stoje stvari drugačije. Kao što ciena bezkrajno nepada, tako nemože bez kraja ni rasti. Ima zato granica, koju postavlja kesa svakoga pojedinca, natjecanje (konkurencija), vrednost dotičnoga dobra i napokon ciena istih dobara u drugih mjestih. Čim je roba skuplja, tim teže ju nabaviti; poraste li ciena znatno, mnogi neće moći više kupovat, jer je dobro za nje i njihov imetak preskupo; potražit će drugo ili u obće neće ni trošit takove stvari. Poraste li još jače ciena, bit će još manje kupaca, do sada veća tražnja smanjuje se. I tim smo došli do granice; kad se dogodi ovo, ciena neraste, nego počme padati.

— Dopustite, gospodine doktore, uplete se zakupnik Martinić. Što ste sada naveli, vidi mi se posve jasnim, u koliko se radi o robi ne upravo jako potrebnoj; ali n. p. žito je dobro vrlo nuždno, bez kojega se nemože biti; ako dakle uzmanjka žita, može ciena onomu što ga još ima, rasti bez kraja i konca.

— To bi se moglo dogoditi, da jedna zemlja, n. pr. Hrvatska stoji skroz sama o sebi, da nije u nikakovoj svezi s ostalim svietom. Nu mi znademo, da nijedna zemlja nije tako osamljena, jedna pomaže drugoj, jedna se natječe sa drugom, to natjecanje nedopušta da ciene preko mjere narastu. U redovitih okolnostih nekupujemo pšenice ili druge vrsti žita iz Rusije ili Amerike, jer je imamo sami, pače još možemo koješta drugim prodati; domaće žito u srednjoj godini dosta je jeftino pa da

imamo česa neimamo, a morali bismo imati, nebi u susjedne krajeve dolazilo tudje žito. Nu u lošoj godini poraste ciena domaćemu žitu tako, da se može i inozemno uvoziti. Tu priliku uhvate trgovci i spekulanti pa navoze inozemna žita ovamo i tako zapriečе da neposkupi.

Ovo se često dogadja, i sasma je razumljivo, jer nerodica nije nikada obćenita, t. j. na cielom svietu jednako razširena; ako u jednoj državi neurodi, urodi u drugoj; ako Europa neima dosta žita, ima ga Amerika; ako Italija, Francezka ili Njemačka malo žanju, mogu obilno žeti Rusija i Ugarska, u kom slučaju ove hrane one, ne dakako badava nego za liepi novac.

— Rekao bi čovjek, da to natjecanje nije baš tako crno, kako ga slikaju, opazi Stranski.

— I nije; nije ono bez mana, nu ima bome liepih i dobrih strana. Ono brani, da ciene neprekorače stanovitu granicu, kad se tražnja umnoža i nadmaši ponudu. Čim ciena dobra nadvisi naravsku vrednost njegovu, raste dobitak producenta. To potiče druge, da se i oni late posla ili zanimanja, koje nosi tako liepi dobitak. To se može gotovo svaki dan viditi. Podižu se nove tvornice, nastanjivaju novi zanatlije ili majstori, doseliv se možda čak iz drugih krajeva, stvari se dakako više proizvadja osobito u tvornicah, gdje je moguće većma izcrpiti diobu radnje, uspješnije uporaviti novije izume, zato se radi brže i jeftinije. Tako se umnoža zaliha robe, dolazi je više na prodaju, naraste ponuda preko tražnje, ciena počme padati do svoje prijašnje visine, a ne riedko i izpod nje. Sada može opet više trošaca kupovati, a pri tom nalaze svoj račun i proizvoditelji, jer koliko su stvari jeftinije, toliko ih se više proda. Nije to sve, i porabna vrednost stvarî postavlja granicu cieni. Nitko bo neće dati za robu toliko, da bi dani novac nadilazio porabnu vrednost stvari, koja se daje u zamienu. Svatko razuman pita: hoću li ja moći tako upotrebiti stvar, da bude korist te porabe odgovarala vrednosti dana dobra? Napokon jednakim načinom pita kupac: koliko bi mene stajalo, da sam takovo dobro privredjujem, kolika je ciena isto takovoj robi u drugih krajevih, pa prema tomu udešava svoju ponûdu.

Tko može znatno jeftinije nabaviti stvari iz Zagreba, nego li iz K., neće ih kupovat tu nego naručit odanle.

Nije li to naravski, a ipak tako divno uredjeno? U istinu, čim dublje razmišljamo o prirodnih zakonih družtva ljudskoga, to više moramo uviditi, da su zaista divni.

PETNAESTI RAZGOVOR.

RAZMJER MED PONUDOM I TRAŽNJOM USTANOVLJUJE TAKODJER CIENU ŽIVEŽA.

Tvornica šečera, koja je pred nekoliko mjeseca morala umanjiti broj svojih radnika, poče sada prije odpuštene opet primati i namještati u svom poslu. Kako su se svuda poslovi usljed trajuće oskudice tromo razvijali, nemogaše ni tvornica već sada onako plaćati radnike, kako je u dobrih godinah. Sve su bo strane gospodarskoga života medju sobom vrlo tiesno svezane; ako u jednoj grani zapinje, osjeća to i druga. U naprednih zemljah, gdje motre ovakove pojave, dokazano je, da svaka loša žetva umanjuje prodju ili prodaju proizvoda obrtnih, a sapinje poslove trgovačke. Tu istinu izkusili su svi razredi pučanstva i u našoj zemlji, navlaš ove posliednje godine.

Ta bieda približavala se svršetku. Sviet je bio sjeguran, da će imat obilnu žetvu, ciena je žita opet znatno pala, a bijaše izviestne nade, da će još jače padati. Radenić, sastav se opet na razgovor sa svojimi vjernimi slušaoci, svrati pozornost njihovu na bliže bolje dane, koji će jih riešiti dosadanjih stradanja, te htjede nastaviti svoje razgovore, kad se pojavi g. Žunić, županijski činovnik, te će ga upitat:

— Gospodine doktore, vi ste onomadne izrekli načelo, da na razmjer medju ponudom i tražnjom ponajviše djeluje ta okolnost, što neke stvari ima mnogo ili malo. Ovo će gdjekoji vaših slušatelja jedva dobro razumjeti, mogla bi ga smesti eto i činjenica, koja se pred našima očima razvija. Sada ima žita malo u Hrvatskoj, a čim dalje bivat će ga sve manje, jer trošnja ide redovitim putem. A ipak pada ciena žita od ova dva poslednja mjeseca; zaliha se smanjuje, a ipak postaje jeftinijim. Kako se to slaže sa vašim prije izrečenim načelom?

— Slaže se posve dobro, gospodine Žuniću, odpovrne doktor. Nevalja najme obilje i pomanjkanje žita sravnjivati s obiljem ili pomanjkanjem ine robe, koja se dade po dragoj volji umnožati. Tu stoje stvari drugačije. Ako neima obrtne robe koliko se je traži, neće nitko sbog toga nastradati, jer se lahko nabavi iz drugih krajeva. Ali žito nežanje se svaki dan. Mi u Hrvatskoj žanjemo dva puta u godini, ozimno žito u ljeti, a jaro u jeseni. Što se tu dobije, mora da dotiče za potrebe do buduće godine. Kad su lanjsku ljetinu spravili, znali su ljudi vrlo dobro, da se njom neće moći prehraniti do nove žetve, zaliha tadanja bijaše razmjerno manja nego li je danas, jer se je njom imala podmiriti potreba ciele godine, dočim zalihom sadanjom, umnožanom dovozom žita iz drugih zemalja, imadu se podmiriti potreboće jedva jednoga mjeseca.

— Ako sam pravo razumio što rekoste, hoće opet Žunić, stoji to pitanje ovako: tko hoće pravo razsuditi obilje ili pomanjkanje kakove stvari, mora da poznaje ne samo postojeću zalihu predmeta, nego mora znati u kakovom stoji razmjeru ona prema potrebi, koja će se njom podmiriti?

— Tako je, odgovori Radenić, samo valja dodati, da je ipak pravo mjerilo ciene žita, kako god i ciene drugih potrošnih predmeta, razmjerje medj ponudom i tražnjom.

*

To dokazuju najbolje nagle promjene, koje se često dogadjaju u cieni. Mi smo imali pred kojih deset godina uzastopce kroz dvie tri godine dosta lošu žetvu, tako, da se nisu mogle sve potreboće podmiriti, ali nitko nehtjede u to vjerovati, a pošto se usljed te vlastite kratkovidnosti nije umnožila tražnja, i ciena je neznatno porasla. Ali napokon ovako nemogaše dugo ostati. Treće godine obavljena je žetva znatno ranije nego prijašnjih godina, ali bijaše vrlo slaba, izčezne dakle nada, da bi se moglo izaći do buduće žetve, jer ta je imala biti istom za deset mjeseca. Sve ovo je napokon ljudem otvorilo oči, te ih uvjerilo da će biti zlo. Sada uze svatko kupovati koliko najviše mogaše, nasta jagma za zemljištne proizvode, tražnja je daleko nadmašila ponudu, što je dakako poskupilo cienu žita. Ove stvari svim su nam poznate.

— Može li se izračunati, pita Koren, koliko prirodi žita svake godine u ovoj ili onoj zemlji, i je li ga prirodi dosta? Kako stoji u tom n. p. naša domovina?

— U Hrvatskoj neuspievaju plodine jednako u svih predielih. U gornjoj Hrvatskoj po prilici od Karlovca pa do mora, u hrvatskom primorju, našoj Dalmaciji, u srednjih godinah jedva prirodi toliko žita koliko ga treba za potreboće tamošnjega pučanstva. Nu obilno rodi Slavonija, hrvatska Posavina i Podravina tako obilno, da se znamenit dio plodina može izvoziti. Druge zemlje, n. pr. Tirolska, Kranjska, Solnogradska itd. redovito nesmažu koliko trebaju, dočim opet Ugarska, Česka, Galicija, proizvadjaju više nego li trebaju, osobito mnogo Ugarska. Ima država, koje redovito svake godine moraju uvoziti žita, jer ga kod kuće neprirodi koliko treba njihovo pučanstvo, n. pr. Švajcarska, Englezka, pače neke vrsti i inače bogata Francezka.

— Toga nisam znao, doda župnik; ja sam držao, da Francezka sama dovoljno proizvadja, pače da još izvozi.

— Ja sam rekao, gospodine župniče, da Francezka neke vrsti žita uvozi. Francezka vlada daje pomno izpitivati, koliko se troši žita raznih vrsti, i dobiva o tom pouzdanih podataka. U Francezkoj troši se na godinu do 114 mil. hektolitra i to najviše pšenice; oko 25 mil. ljudi hrani se kruhom pšeničnim, a ostatak napolicom, kukuruzom, kestenji i drugimi brašnatimi tvarmi. Ako se uzme u račun sve što u Francezkoj na raznih vrstih živeža prirodi, ima ga i preko potrebe, te se i izvozi; ali samo u boljih godinah prirodi pšenice, te glavne vrsti hrane, koliko je treba, zato se ova uvozi. Sabiranje podataka ovakovih vrlo je koristno, jer ako nastane zlo ljeto, nerodica, vlada znade kako će i gdje najprije pomoći. Ovakovi podatci, zatim napredno i pomno njegovano poljodelstvo, napokon mnogobrojna i brza obćila, vrlo su uspješna sredstva proti gladu, kakov je u prijašnjih vjekovih često nemilo haračio tako kod nas, kao i u Francezkoj, Njemačkoj i drugih zemljah.

— A zašto kod nas u Hrvatskoj negleda vlada pribavit si takovih podataka?

— Nije to tako lahko. Samostalna i neodvisna država može to prije izvesti, jer ima više sredstva na rukuh. Narod sam mora u takovom poslu vladu pomagati, a ne u svakom ispitivanju gospodarskih činjenica nazrievati nakanu, da se povise porezi. Carinski uredi, trgovačke i obrtničke komore, razna gospodarska družtva, političke oblasti, sve to mora u ovakovu poslu zajednički raditi, da se postigne željeni cilj.

Ovakva opažanja vode do drugih isto tako koristnih. Znade se najme kako stoje godine neplodne prama plodnim. Neprekidnim promatranjem utvrdjeno je, da u obće na 50 godina dolazi 30 srednjih, 10 slabih a 10 skroz loših žetva. Vidite dakle, da dobre godine nadmašuju loše, ove potonje morale bi biti čovjeku opomenom, da bude oprezan i gleda spravljati „bieli novac za crne dane“, kako

veli hrvatska poslovica. To vam je prava poviest o sedam tustih i sedam mršavih kravah, kako ju nalazimo u knjigah staroga zakona.

— Kako je to, gospodine Radeniću, zapita Žunić, da takove zemlje uvoze žita, u kojih ga ipak prirodi koliko treba pučanstvo za svoje potreboće?

— Razlog je tomu vrlo jednostavan. Žitom nehrane se samo ljudi, nego i naše životinje, n. p. perad, krmad, itd.; žita trebaju pivare, pecare rakije i spirita za izradjivanje svojih proizvoda.

— To nije pravo, opazi Gvozdić; što je čovjeku za hranu, to se nebi smelo rabiti u druge svrhe. Ja u obće neznam čemu nam pivo, kad imamo dosta i dobra vina; rakija neka se peče od šljive i tropa. — To mnenje potvrdi više prisutnih.

— Nije tako, poštovani susjede. Tko se bavi bilo kakovom koristnom radnjom, nemisli samo na sebe i svoje potreboće, nego nastoji toliko izraditi, da uzmogne i drugomu nešto prodati. Na dalje neproizvadjaju se samo onakove stvari, koje domaći troše, nego je dobro i koristno, da se misli i na inozemstvo. Ovo valja za pojedinca i za cieli narod. Tvornice su vrlo koristne i samu gospodaru ladanjskomu, to je već više puta naglašeno. Čim se više treba raznoga žita, tim bolje za gospodara, njegov je dohodak obilniji, pa može laglje izpunjivati, na što se je obvezao i više ulagati u gospodarstvo. Veli se doduše, da pivare i pecare u zlih godinah poskupljuju žito. Kad bi ovo i bila istina, nebi to moglo biti razlogom, da se nedižu, jer umnožaju produkciju, što dobro dolazi svim u vrieme skupoće. Pivo, rakija itd. mogu se izvoziti u druge zemlje, dolazi dakle više novca, i lasnije se kupuju nuždna dobra. Ovi podhvati olahkoćuju gojenje stoke, za koju se može uvjek dobiti liepi groš. Naprama ovim probitkom izčezava onaj prigovor.

Što ste rekli o trošnji vina u našoj domovini, takodjer nije skroz osnovano. Istina, mi imademo dosta i dobra vina; ali nikomu se nemože zapovjediti, da mora upravo vino piti. Mnogi vole pivo, pa ako ga neima kod kuće, dovesti će ga iz inozemstva. I u Francezkoj ima više i boljega vina, pa se ipak pije mnogo piva. A čim se kakova dobra troši u zemlji, bolje je da se kod kuće proizvadja nego od drugud dovozi i plaća. Čemu voziti pivo iz Štajerske, Beča itd. u Hrvatsku, ako se može kod kuće dobro i pitko variti? A da bi se moglo, o tom nitko nesumnja. U Hrvatskoj rodi dobar ječam, mogao bi se njegovati izvrstan hmelj, ta već naš divlji nije loš, a to su dvie glavne stvari kod varenja piva. Da imamo nekoliko pivara, naš bi gospodar uz bolju cienu prodavao svoj ječam, mi bi trošili domaće pivo, pače mogli bismo ga izvoziti u Bosnu, Hercegovinu i Srbiju, i zanj dobivati liep gotov novac. Nemislite, da bi uz to morali vinogradari stradati, hrvatsko vino našlo si je put u bližnje susjedne krajeve; da gospodari priviknu umnijemu obradjivanju i naprednomu postupku sa vinom (t. j. da im je pivničarstvo valjanije) naše bi si vino otvorilo put i u dalnje države, pa eto liepa dobitka gospodarstvu naroda. Sada se na to misli i uvidja, da valja drugačije raditi. Nu dok se od misli predje na djelo, i tomu treba vremena. Jednim manjka potrebna novca, drugi čekaju da vide uspjeh kod trećih, a mnogi nemogu se razkrstiti sa starimi navadami. A medju te navade spada i ona, da se sve kod kuće potroši, što prirodi. Znate kako se ono pjeva:

Nije nikad Zagorac
Prodal kaplje vina,
Nego ga je popila
Vesela družina itd.

Ovako se mislilo i za druge plodine. Seljak bijaše zadovoljan, ako je toliko prirodilo da preživi od jedne žetve

do druge; nije se brinuo da više privredi, potrebe bijahu manje, nije dakle za gospodara bilo toliko poticanja, pa se zadovoljio, ako je mogao „kraj sa krajem sastaviti“. To vam je jedan od većih uzroka našega sadanjega slaboga gospodarskoga stanja. Sada se ljudi muče i gledaju da se to popravi, ali ide mnogo teže, jer medjutim nahrupilo sijaset svakakvih izdataka, raznih nameta i daća, a gospodarstvo nije pripravljeno, da ih može snositi.

— Sada vidim, uze rieč sudac, da nisam ni sam o tih stvarih dovoljno upućen. Ja sam najme mislio, da se je u obće u prijašnjih vremenih manje trošilo žita, vina i drugih ovakvih dobara, pa da je seljak prama tomu udesio svoju radnju. Čemu mu preko domaće potreboće proizvadjati, kad se višak neda unovčiti. Ja sam pače scienio, da se i danas kod nas zato manje producira, jer se slaba pokazuje tražnja gospodarskih proizvoda, jer mi se čini sjegurnim, da bi svatko više sijao kad bi znao, da će višak moći dobro prodati.

— Moguće, gospodine sudče, da je tako bilo prije četrdeset ili petdeset godina, možda u vremenu postanka gore spomenute pjesme. Ali sada su vremena drugačija, i sada bi se svaki višak mogao dobro prodati. Istina, u našoj su domovini obćila vrlo nedostatna: cesta je premalo, osobito u Slavoniji i loše su, rieke nisu uredjene, željeznice nisu sve gradjene prema gospodarskim potrebam naše domovine. To je dakako na velik uštrb gospodarstvu, zato je naše žito skuplje. Nu ako se žito preostalo preko potrebe nemože prodati, može se njim hraniti stoka, krmad, perad itd., a to daje u svako doba sjeguran novac. Zato svatko si uzmi kao pravilo i gledaj da priradjuješ mnogo i što jeftinije, kupaca će se naći. Da se tako misli i radi, skupoća bio bi redji gost; naprotiv ako svatko samo onoliko proizvodi koliko sam treba, u vremenu nerodice mora se što manjka u tudjini kupovati.

— Hm, hoće Sever, ako se potrebno iz tudjih krajeva uvozi, kako to da je ipak prošle godine ponestalo kruha kod nas i u drugih zemljah našega carstva.

— Nebijaše ta nestašica tolika, gospodine susjede. Doduše zaliha se bila umanjila, ali zato žita nije bilo posve nestalo.

— Zašto je dakle tako poskupilo?

— Jer ljudi nemisle i neprosudjuju kako treba, nego rade pod pritiskom nekakova neopravdana straha. Dva mjeseca poslije žetve, u mjesecu studenu, gdje dakle zaliha nebijaše izcrpljena, poskoči ciena za polovicu prijašnje, mjeseca veljače ove godine podvostruči se. Svatko se bojao, da bi moglo žita uzmanjkati, zato svakomu bijaše najpreča briga obskrbit se potrebnom zalihom; a jer to bijaše obćenito osvjedočenje, nastade dakako velika stiska na tržištih i sajmovih, jedan je htio drugoga preteći, jedan nadbijaše u cieni drugoga, zato je ciena rasla, premda je manjkao pravi povod, jedino radi nesmotrenosti i bojazljivosti trošaca. A strah vam je kao priljepljiva bolest, od jednoga prelazi na drugoga, svakomu je pred očima samo jedno zlo: glad; svatko nazrieva spas samo u jednom: u žitu, kupuje se na jagmu. Eto kako raste ciena žita.

— Kako je vidjeti, reče Gvozdić, ja sam krivo imao, držeć da ciena žita raste postupice, kako se umanjuje zaliha; ako je dakle za polovicu porasla, da je za polovicu manje žita u zalihi nego li prije, dakle da samo polovica pučanstva imade što jesti. Obratno mislio sam, ako poslije obilne žetve ciena žita na polovicu spadne, da će zaliha doticati za dvie godine.

— Istina, niste mislili pravo; nu tješite se, ima ih dosta, koji isto tako krivo sude. Ciena žita neraste niti nepada u onoj mjeri, u kojoj se umanjuje ili umnaža zaliha, nego daleko preko te mjere. Učeni ljudi dokazuju ovo: ako je žetva za 5 postotaka u nazadku prema sred-

njoj godini, da ciena poraste na 30 postotaka, ako je žetva slabija za 10 postot., ciena poskoči za 80 postot., ako zaliha se umanji za 15 postotaka, da ciena dodje na 150 postotaka. Ciena se potrostruči, ako je žetva za 20 postotaka manja.

A dade se bez velike muke jednostavnim načinom dokazati, zašto se nestašica žita pokazuje većom nego li u istinu jeste. Čim tražnja prekorači obične odnošaje, umanjuje se ponuda. Tko ima žita, a nemora ga baš prodati, nevozi ga na trg, niti ga prodaje trgovcu, ma došao i u kuću, znade bo dobro, čim je toga dobra manje, da postaje skuplje; neda ga dakle misleć: počekat ću, za koje vrieme dobit ću još više. Tako se u istinu prodaje manje žita, ova okolnost pa onda strah s velike skupoće tjeraju cienu gore.

— Ako je zaista tako, hoće seljak Jožić, zašto vlada nenaredi da svatko mora svoje žito na trg dovesti, odnosno prodati?

— Kume, neide tako, odgovori Radenić. Deder da malko razložimo ovo pitanje. Vi želite da vlada primora svakoga, ali kako da to učini? Kako da označi upravo one, koji bi imali voziti svoje žito na trg — pa kamo da ga voze i kada? Koliko da toga povezu? Kako da vlada uredi polazak tržišta? A za tim drugo pitanje: zašto da se sile posjednici, da moraju svoje žito prodati, ako ih nije volja ili ako netrebaju novca? Zar vi tako poštujete slobodu drugih? Zašto da se krati pravo gospodarom zemljišta razpolagati svojim dobrom onako, kako to čine obrtnici, zanatlije i glavničari? Mislite li, da nebi takov postupak mogao mnoge ogorčiti, gdjekoje možda privoliti, da napuste gospodarstvo, kad nebi smjeli po svojoj volji prodavati plodove svoga truda? To sredstvo moglo bi se upotriebiti samo u skrajnjoj nuždi, kad zavlada glad, kad i onako sve odredbe vladine, sve uredbe i zavodi moraju uzmaknuti pred jednim: da se narod sačuva od pogibanja. Samo u takovom vremenu mogla bi se izdati onakva odredba, inače pako ne.

— Ali vlada bi mogla barma to činiti, da odredi neku stalnu cienu i zapovjediti, da nitko nesmije skuplje prodavati svojih predmeta. Tako bi sirotinja barma kruha imala.

— Vlada neka posreduje, gdje je potrebno i gdje se bez nje nemože što dobra ili koristna postići. Da se vlada u sve mješa, kud onda naša osobna sloboda, kud naše vlastničtvo? Kojim pravom da se zapovjeda gospodarom, da prodavaju svoja dobra za polovicu ili četvrt jeftinije, nego li bi inače mogli dobiti? Što je jednomu pravo, mora da je drugomu drago. Ako bi se već htjelo štogod ovakova odrediti, trebalo bi izreći, da dotična naredba valja za sve vrsti robe u jednakoj mjeri. A znate li, što bi odatle nastalo? Ja ću vam pripoviedati, jer ovo, što naš prijatelj zahtieva od vlade, već se je kušalo više puta.

Poviest kazuje, da je g. 1315 Englezku snašla golema bieda — glad. U toj nevolji odredi parlament, da se mora sav živež prodavati uz stalnu, umjerenu cienu. A što bijaše posljedica? Da se nije ništa dovažalo na trg i skupoća postala većom, nego li bijaše prije one naredbe. Kasnije, najme g. 1348., poslije velike pošasti, koja bjesnijaše cielom Evropom, upotrebe radnici u Englezkoj dobru priliku, jer je manjkalo radenih ruku, i zatraže da im se povisi plaća. I opet se umješa parlament te zabrani plaćati odnosno primati plaću veću od one, koja se davala do g. 1346.; naloži na dalje mesarom, pekarom i ostalim prodavaocem živeža, da moraju prodavati svoju robu za ustanovljenu nižu cienu. Pa i ta naredba urodi jednakim uspjehom; nitko nebtjede raditi, nitko prodavati. Parlament pokuša kasnije drugačije, te ustanovi drugu nešto višu cienu. Uzalud. Napokon se uvjeri, da nemože na tom polju ovakvimi odredbami ništa opraviti, prepusti

dakle svakomu da radi kako najbolje umije. Nekoliko godina pred ovim pokuša kralj francezki Filip liepi doskočiti gladu sličnimi naredbami. Kralj ustanovi cienu žita (taksu) i strogo zabrani prodavati ga skuplje zaprietiv, da će se svakomu uzeti ciela zaliha, tko bi prekršio njegovu zapovjed; sve, česa pojedinac nije trebao za nove usjeve ili za uzdržavanje sama sebe i svoje porodice, morao je dovesti na prodaju. Ali ovdje pokažu se jednake posljedice, sve još jače poskupi i kralj Filip morade opozvati svoju naredbu.

Ovakvih primjera imademo i u novijem vremenu, naročito u dobi prve francezke revolucije. Žetva nebijaše baš loša, ali radi obćenite nesjegurnosti, te silnih progonstva malo se je nudilo i dovozilo žita, sbog česa zavlada velika skupoća u Francezkoj. Konvent odluči da se za svu robu ustanovi neki najviši iznos (maximum) ciene, koji se pod nikakov način nije smio prekoračiti. A što nastane odatle? podpuno pomanjkanje svih dobara, i Francezka sjeća se užasom onoga vremena i njegova maximuma, jer nikada prije nebijaše tolike oskudice. Da je bieda bila velika, najbolje pokazuje predlog zastupnika naroda Barrèra, koji je na ime odbora za javno dobro kao jedini put, da se izadje iz obćenite nevolje, predložio neka se odredi, da svi državljani moraju postiti.

U drugih državah opet su drugačije radili. U Njemačkoj n. p. vladaše g. 1817 glad — kao god i kod nas u Hrvatskoj — pa su vlade nekih država, da pomognu pučanstvu, na vlastiti račun kupovale žita, dielile ga medju siromašni puk za nižu cienu, nego li je same nje stajalo. Tim su dakako vlade mogle manje trošiti na druge potreboće države, pa da nedodju sbog toga u nepriliku, odluče manjak kao porez razporezati na cielu državu. A što bijaše posljedica? da su privatni špekulanti i trgovci, nemoguć natjecati se sa vladom, uzmaknuli natrag, pa tim zadali trgovini žitnoj težkih udaraca,

jer ovu može držati i razvijati samo privatna spekulacija, kojoj se nesmiju izdavati propisi o cieni niti se stavljati pod skrbničtvo vladino, jer će propasti. Slobodna trgovina žitom može još najlaglje obskrbiti pučanstvo potrebnom hranom.

— Ako je sve tako, opazi Koren, onda o jednom nemože se ni malo dvojiti: da proti skupoći i gladu neima pomoći.

— Ni to nije istina. Ja u obće nisam uztvrdio, da se vlada neima pačati u to, kako će se pučanstvo u vrieme velike skupoće ili pače gladi prehraniti; vlada je dužna tu svaku moguću pomoć pružiti, ali bez velike potrebe neka se nemieša u poslove, koji će se kraj slobodna djelovanja po privatnicih isto tako, a često i bolje obaviti. Takov je posao opredieljenje ciene, u koje se vlada nebi imala pačati do velike nužde. Našemu družtvu nemože se prigovoriti, da uzkraćuje stradajućim ruku pomoćnicu. Možda bi pojedinac mogao i više činiti, ali u obće smijemo reći, da se rado prinosi, mi u Hrvatskoj nemožemo se s bog toga tužiti. Ima različitih načina, kako se sirotinji pomaže. Jedan je običajan ovakov: ako je kruh vrlo skup, izdaju se siromahu, koji si ga sam nemože nabaviti, naputnice na pekare, da im prodavaju kruh jeftinije, a obćina ili družtvo iz svojih sredstva nadoknadi onu razliku u cieni.

— Ipak nije tako dobro, gospodine Radeniću; jer ako se nitko nemože pravno prisiliti, da prodaje svoju robu, ili da ju proda uz stanovitu cienu pod moraš, tada će strah obćinstva i pohlepa za dobitkom natjerati cienu na nedostižnu visinu.

— Netreba se toga bojati, to neće nastati ni kod žita, a ni kod ine robe. Istina, ciena žita jače će porasti nego li ostalih dobara, jer je žito predmet, kojega svatko treba, svatko traži, pa je s toga tražnja znamenita. Ali ciena žita neraste bez prestanka. Ako uzastopce sliedi više

obilnih žetva, ciena znamenito pada, gospodari će umanjiti proizvadjanje žita pa se latit gojitbe drugih koristnih bilina. Usljed toga dakako umanjuje se godišnja žetva, pa će ciene opet poskočiti. Nastane li pako loša godina, sviet će više sijati i tako umnožati zalihu žita.

Tako, vidite u gospodarstvu dolaze za tustimi mršave godine i obratno. Osim toga još nešto drugoga prieči da u loših godinah neraste ciena previsoko. To je natjecanje (konkurencija) i korist samih prodavaoca. Žito neda se čuvati kroz godine i godine, jer se lahko izkvari, za špekulante je vrlo opasno mnogo i dugo žito držati u žitnicah, a nemogu ga duže čuvati ni gospodari, jer u žitu leži njihova glavnica, koju valja što prije izvaditi i novac u druge stvari upotrebiti.

— To je sve liepo, kad nebi došli špekulanti, žitarski lihvari, prekupili žito, pa ga onda uz strašnu cienu prodavali, od koje neima nitko koristi do njih samih.

— Dobro, da ste mi to spomenuli, gospodine Severu. O tih lihvarih sa žitom možemo koješta čitati po njemačkih i drugih knjigah, u istinu pako pretjerava se i tu kao i drugdje. Kako se danas viče — i ne uviek bez razloga — na lihvare sa novcem, tako bijahu prije razvikani i žitarski lihvari. Ako je nastala skupoća, sviet je ponajviše krivio špekulante, jer da oni sve prekupe, pa onda prodavaju uz ogromne ciene. Nu tomu nije tako, barma ne u naše doba. Naša je domovina morem i željeznicami spojena sa cielim svietom. Ako se pojavi oskudica hrane u jednom predielu, nadoći će do skora potrebna zaliha iz drugoga. Konkurencija nemiruje nigdje. Domaći špekulanti nemogu svega pokupovati, jer se tomu hoće ogromnih glavnica, pa kad bi to i učinili te onda zalihu držali u svojih žitnicah, saznao bi za našu oskudicu trgovac inozemni i eto žita, ali ujedno i velika gubitka za špekulante. Nemože dakle biti na njihovu korist, da im žito, a po tom i unj uložena glavnica dugo bezplodno

leži. Vlastita korist zahtjeva, da prodaju prije, pa ma dobili pri tom i nešto manje, nego da čekaju uz pogibelj, da ih drugi preteče te ovako svaki dobitak ugrabi.

Nije se dakle bojati, da bi mogli kupujuć žito na veliko po svojoj volji opredieljivati mu cienu. U obće imade to rastenje ciene svoju prirodnu mjeru i cilj, osnovan na razmjeru nedovoljne žetve. Ma bila i najlošija žetva, u dobro obradjenoj zemlji neće nikad manjak pasti izpod desetog diela godišnje potrošnje, a božja providnost skrbi zato, da nevlada svagdje u isto vrieme nerodica. Zemlje ležeće na istočnom moru, ogromne poljane u Rusiji, Poljskoj, Ugarskoj, Slavoniji, Australiji a osobito u Americi proizvadjaju množinu žita svake vrsti, pa kraj razlikosti podnebja i geografičkih odnošaja može u jednoj državi žetva biti vrlo loša, a u drugoj vrlo obilna. O posljedicah, koje odatle nastaju, govorit ćemo drugi put.

ŠESTNAESTI RAZGOVOR.

SLOBODA TRGOVINE MOŽE NAJUSPJEŠNIJE ZAJAMČITI DOVOLJNU KOLICINU HRANE I SHODNU USTANOVITI CIENU.

Sliedeće nedjelje, sastav se opet u školskoj sgradi sa mnogobrojnimi svojimi slušaoci, nastavi Radenić ovako:

— U poslednjem razgovoru naglasio sam, da strah od gladi znamenito poskupljuje kruh, što opet u veliko djeluje na trošnju drugih predmeta. Nu taj strah djeluje ipak u koječem dobro.

— A kako dobro? zapita više slušaoca.

— Dà, djeluje dobro, ako neprekorači stanovitih granica. Da vidimo. Tko se boji nevolje, gleda da se proti njoj za dobe naoruža. Skupoća i glad takve su strašne nevolje, da čovjek nastoji za vremena potražiti lieka proti njim, a taj je liek — žito. Vidili smo, da medju uspjehom žetve i rastenjem ciene neima nikakova razmjerja. Da nastane neznatniji manjak u proizvadjanju, ljudi nebi živili štedljivije, trošilo bi se kao i u dobrih godinah neoprezno, pače i razsipno, pa bi kasnije u istinu zavladala nevolja. Toga neda onaj strah, jer tjera pojedince da se za vremena obskrbe, pa dok se potroši pripravljena zaliha, može se, u koliko bi još trebalo, što manjka

lasno nabaviti iz drugih zemalja. Istina je, da onaj strah već rano i znamenito poskupljuje žito, ali tim zapriečuje daleko veće zlo, koje bi kasnije nedvojbeno nastalo.

Kadšto je tako žetva loša, da gdjekojemu uzmanjka kruha već o božiću. To se dosta često dogadja u nekih predielih ne samo hrvatskih nego još češće u Dalmaciji, Istri, a dosta često u Hercegovini, a jednako i u drugih državah, gdje je najme priroda škrto obdarila zemljišta, pa uz ovo i nerazumno gospodarstvo pučanstvo dolazi svaki čas u nepriliku. Nu većina pučanstva — moramo uzeti — živi ipak o vlastitom prirodu duže, može se reći do zadnjega mjeseca pred žetvom. U naprednijih državah, vele, i slaba žetva donese toliko, da se narod može hraniti o vlastitom prirodu tako, da zadnjih petnaest ili dvadeset i četiri dana pred žetvom nastaje prava nestašica, kojoj se mora doskočiti uvozom ili drugim načinom. Nu i taj manjak nebi bio toliki, da ljudi umiju gospodariti. Koliko se kruha potepe: korice i komadići, preostali iza objeda ili večere, bacaju se u napoj, ili se iztresu pred živad (perad); koliko toga pokvare, pobacaju i razsiplju djeca, kojoj se tako rado svaka suza otire komadićem kruha, a mnogo toga propadne i na drugi način. Vele, da je ovakovo razsipavanje krivo, zašto kruha nestaje pred žetvom, ili barem prije nego li bi ga inače nestati imalo.

Strah od gladi povisuje opreznost pojedinca i obitelji. Živi se štedljivije, pazi se na svaku mrvicu kruha; djeca netrče po sobi ili dvorištu imajuć u svakoj ruci komad kruha, perad ili se prodaje, ili hrani drugimi stvarmi, a ne žitom, kojega čovjek treba. Obrti, koji upotrebljuju žito, ograničuju svoju produkciju radi visoke ciene; a sve ovo zajednički doprinosi, da se ublaže posljedice loše godine.

— Ja mislim, hoće Stranski, da bi svatko morao u takovoj prilici štedljivije živiti. Ta neveli se uzalud: gdje

je za tri kuha, može se i četvrti najesti. Neka svatko mjesto deset pojede sedam zalogaja, to će mnogo uštedit. Ja sam putujuć po svietu vidio, kako ljudi živu štedljivo, pa bi se i mi mogli u nje ugledati.

— Vaš savjet nije loš, čestiti majstore, jer pokazuje, da vi sami ljubite red i štedljivost u svojoj kući. Pravo je što rekoste, ali nije lahko izvesti, hoće se tomu uvidjavnosti i reda, česa obojega žalibože manjka ne samo kod nas nego i drugdje po svietu. Istina je, da naš gospodar, seljak a bome i obrtnik mnogo toga potepe, a ipak živi jedan i drugi lošije nego li n. p. seljak ili obrtnik u Štajerskoj, Kranjskoj ili pače Českoj i Moravskoj, jer se neumije ono, što je trudom priradjeno, dobro pripraviti, jer se neće priznati istina, da manje ali tečno priredjena jela bolje hrane nego li množina netečno prirедjenih. Nu znao bih ja još i drugačije svjetovati: neka se mjesto kruha troše druge vrsti živeža. Jedno je takovo sredstvo korun (krumpir), koji i kod nas sade, ali ne dosta. Dobra gazdarica umije krumpir na mnogo načina prirediti; on je prava blagodat; odkad ga ljudi sade u većoj mjeri, glad je postao redjim gostom. Nu ima još i drugih plodina. Tu vam je riža (pirinč), koja se u veliko goji u Italiji, ali bi mogla, kako dokazuju razni pokusi, i u nekih predjelih Hrvatske i Slavonije liepo uspievati; rodi obilno, te bi mogla s uspjehom zamieniti donekle žito. Uz nešto više okretnosti, radinosti i opreznosti mogli bismo odavle crpiti liep dobitak. Dobrim primjerom neka prednjače naša vlastela. U obće posljedice skupoće dale bi se znamenito ublažiti, da ciela produkcija sirovina udari pravcem takovim, gdje bi se osim žita i koruna gojile još i druge hranive biline, koje dozrievaju u razno doba. Ako neurodi jedna, mogla bi druga, i eto neprilika manje. Uz to valjalo bi tlo što razumnije i pomnije obradjivati, čovjeku treba gledati, da što više svoje gospodarstvo izvine izpod upliva ele-

mentarnih nepogoda, i da što podpunije upotrebi prirodne sile na svoju korist. Da samo nešto spomenem. Kanalizacija prava je blagodat za gospodare seoske, to smo izkusili mi ovdje u Draškovcu. Da gospodarstvo poljsko podje ovim pravcem, da se pridigne, produkcija umnoža, ciene žita nebi se toliko mienjale, jer nestalnost ciena veće je zlo nego sama skupoća. Ma stojao hektolitar kukuruza sedam ili deset forinta, samo da je jedna ili druga ciena stalna.

— Sačuvaj nas bože toga, gospodine, ta kamo bi siromašniji sviet dospio, da mora tako skupo plaćati svoj svakdanji kruh? Takovoj cieni mogli bi se radovati seljaci i vlastela, ali za nas ostale nebi to bilo „svejedno". Tako će Koren.

— Netreba se nagliti prijatelju. Da je ciena žita stalna, niti bi bila prenizka niti previsoka, jer bi se prema njoj udesile ciene svih ostalih predmeta: ciena radnje, zakupnina, ciena svake druge stvari, riečju: sve bi se udesilo prema cieni glavnijega živeža. Smutnje u prometu, nezadovoljstvo i stradanje potiču većinom iz promjenljive ciene živeža, u tom valja tražiti glavni uzrok nesgodam u trgovini i obrtnosti.

U dobrih, obilnih godinah žito tako pojeftini, da seljak nemože obstojati; svi plivaju u radosti, svatko gleda da iz povoljnih okolnosti izvadi što veću korist, sam seoski gospodar nadje se često u velikom škripcu. Poslovi se dižu i razširuju, svagdje se traži radnja, obrtnici, zanatlije i trgovci rade više, jeftin živež olahkoćuje podmirivanje i umnaža potreboće, radnici živu jeftino i služe liepu krajcaru, sve klikće od veselja, bučnu radost gradova zaglušuju jadikovke ladanja (sela).

— Tako je, potvrdi više prisutnih seljaka. Nam se nikad nevjeruje, da preobilna žetva nije uviek za nas sreća, a osobito nevjeruju toga porezni uredi.

— Nevjeruju, jer sude površno. A sad ded da pogledamo drugu stranu te slike, najme posljedice više loših

godina, što no su išle jedna za drugom. Za nekoliko nedjelja poraste ciena živeža za polovicu preko srednje, obične ciene. Nastaje skupoća, koju počimlje osjećati gospodarstvo u obće, a napose obrti i zanati. Tad zaredaju tužbe i jadikovke iz gradova: poslovi zapinju, što radnik zasluži, sve odlazi na kruh, što obrtnik ili tvorničar izradi, nemože prodati, jer se najveći dio gotovine mora izdati za kruh, manje rade jedni i drugi, radnici se odpušćaju, ili im se umanjuje plaća, stanje obrtnosti postaje vrlo nepovoljno.

— Tako je, poviknu opet sada prisutni kolari, kovači, tkalci i radnici.

— Često pako, nastavi Radenić, prekoračuje rastuća ciena tro- ili četverostruko pravu potreboću. N. pr. u nekom kotaru treba za uzdržavanje pučanstva 20.000 vagana žita, a ima ga u istinu samo 16.000 vagana, tu dakle nije baš tako velika razlika medju potrebom i zalihom; ipak se dogadja, da taj manjak od 4000 vagana podvo- ili potrostručuje cienu onoga žita.

Ova promjenljivost uzrokom je i drugih nesgoda te neprilika. Dok je ciena žita nizka, nepazi se nanj, potepe se po što po to, ili se proda za malen novac u inozemstvo; a kasnije, kad zavlada skupoća, uvozi se opet i plaća dva i tri puta skuplje nego li je prodano.

— A zašto se, primjeti Koren, žito u dobrih godinah neskuplja i čuva u žitnicah? Eto vrlo jednostavna načina da se zaprieči skupoća.

— Jer nemože tako biti. Žito nije kao gotova kola, koja mogu godinu i dvie u suši čekati na kupca. Znade se, da se krumpir brzo izkvari, a tako i žito. Škodi mu vlaga i velika vrućina; opljesnivi, klije, sagnjije; ima množinu neprijatelja: miševa, zareznika, a osobito žižak, koji kadšto toliko izkvari žita, koliko iznosi manjak u srednjih godinah. A često, ako bi se i htjelo što pričuvati, neima prikladna prostora. Žitnice naših seljaka većinom su vrlo nespretne i nesretne, a mnogi niti neimaju žitnice, nego kukuruz ili proju spreme u kakovu škrinju, do koje nemože zrak, pa žito pomalo opljesnivi.

— A zar nebi mogla učiniti vlada, gospodine Radeniću, česa nemože pojedini seljak ili vlastelin? Neka sagradi velike žitnice, u plodnih godinah mogu se napuniti u neplodnih prodaje iz njih žito narodu uz manju cienu, ali ipak toliku, da neima štete.

— Na prvi mah rekao bi čovjek, da vaš predlog nije loš, gospodine učitelju. Da vidimo. Sjetite se već jednom rečenoga: da se vlada neka nebavi onim, što pojedinac ili više njih mogu sami obaviti. Državljanin neka bude po mogućnosti samostalan, zato ga treba odgojivati. Nu pita se, je li moguće ovakove žitnice uvesti i uzdržavati na korist pučanstva? Znade se, da su u našoj Krajini, dok je stajala pod vojničkom upravom, kušali uvesti ovakve žitnice, ne za cielu zemlju nego pojedine krajeve, a kušali su i drugdje po svietu, ali nije išlo, i zato ih napustiše. A to se dade lasno razumjeti. Država bi morala podignuti silna zdanja po cieloj zemlji, namjestit mnogobrojno osoblje, nakupovati velikim novcem žita; žitnice bi morale uvjek pune biti. A gdje je državi novac zato? Mi se i onako tužimo, i to s razlogom, na veliki porez; ako bismo htjeli, da se vlada bavi još i žitnom trgovinom, bio bi porez i veći, jer bi sve ovo stojalo mnogo novca. Istina, taj bi se novac povratio, ali mnogo kasnije, i to jedva ikada ciela uložena svota, jer bi se žita dosta izkvarilo, možda pokvarilo ili inače propalo. I pojedini gradovi kušahu ovim načinom doskočiti mogućoj skupoći, ali odustaše do skora od toga s bog velikih troškova i drugih neprilika. Do sada steklo se je uvjerenje, da će pučanstvo još najbolje prolaziti, ako se ovakvi poslovi prepuste posebnikom.

— Mi smo dakle, sudeć po vaših riečih, predani na milost gospode špekulanta i trgovaca sa žitom.

— To nije nikakova milost; kraj toga prolazimo dosta dobro, ne mnogo lošije od samih špekulanta. Ljudi su scienili i još danas misle, kad nastane dobra godina, da trgovci i špekulanti kupuju na vrat na nos što mogu više žita, da svu svoju gotovinu u to ulažu, a kasnije da prodavaju za skup novac. To bi bila, istina, zla poraba u špekulaciji, ali i u toj formi još ipak koristna. To vam se na čudo daje, zar ne? Al sudite sami. Što čine oni trgovci? Kupuju žito, dok ga ima i dok ga tko hoće prodati, pa ga prodavaju kad ga počme nestajati. Nije li to napokon koristno za trošca? Svojom pozornošću čine nam znatnu uslugu. Doduše nje vodi pri tom više vlastita korist, nada u dobitak, nego ljubav prama iskrnjemu. A to im se napokon nemože zamjeriti, ta svaki nas ide za dobitkom. Zar da oni sami ulažu svoj trud, veliku glavnicu, da se izlažu pogibelji gubitka, a da neimaju nikakove koristi?

Da se nepojave takovi trgovci, mnogo bi se žita poteplo. Ja idem i dalje, te velim, da je upravo dobro, ako ima što više takvih trgovaca. Kad je seljak požeo, može liepo višak prodati; ovakvi trgovci posjeduju velike dobro uredjene žitnice, gdje se žito sjegurnije pohranjuje. Jer — to valja znati — neumije svatko žita dobro pohraniti, tu su bo potrebne svjetle, prostrane sgrade, u koje neprekidno dolazi zrak, žito valja češće pregrtavati, pročišćivati; a to su vam radnje, na koje seljak često ni nemisli, pa mu zato dosta propada žita.

Gotovo svagdje po svietu nekako se priekim okom gledaju špekulanti sa žitom. To nije pravo. Ako se triezno i bezpristrano prosudi stvar, moramo priznati, da je ta vrst špekulacije koristna proizvoditelju i trošcu.

— Ja vjerujem da koristi proizvoditelju, ali ne trošcu, opazi Stranski.

— Koristi jednomu i drugomu. Špekulanti kupuju, kad je žita u obilju, dakle poslije žetve, kad mu je ciena

nizka, pa jer ih imade više i svaki želi kupiti, raste tražnja s njihove strane, ciena dakle nepada prenizko. To je pako producentom vrlo koristno, pošto bi inače morali po što po to prodati na veliku svoju štetu. Prodavajuć pako kupljenu zalihu u vrieme kad je počimlje nestajati, koriste trošcem, ne samo jer ih riešavaju velike brige, odkuda će nabaviti potrebnih stvari, nego jer ih ima više i svi nude, te konkurencija prieči, da žito odviše neposkupi.

— Ja sudim, primjeti vlastelin Sever, da špekulant nikada neplati seljaku za žito ciene, koju bi dobio na trgu. U ostalom kod nas nekupuju mnogo trgovci, osobito od manjega posjednika, naš seljak ponajprije sám vozi u grad što ima i tamo proda.

— Može biti jedno i drugo. Ako seljak proda jeftino špekulantu, čini to jer treba novca, jer mu u onaj čas valja možda kakovu potreboću podmiriti, koja se neda odložiti, ili da se odloži, mogla bi zanj nastati veća šteta od one, koju pretrpi, jer je prodao jeftinije svoj kukuruz. U ostalom špekulant dolazi u kuću, kupi plodove tvoje za gotov novac, sam ih odveze ili plati nešto višu cienu, da ih gospodar odveze. Za svoj trud mora tražiti nagradu, odnosno plaća manje, jer je glavom potražio prodavaoca, i jer poslije obavljena kupo-prodajna posla preuzev žito preuzimlje ujedno sve pogibelji.

Ako seljak sam vozi na tržište svojih nekoliko vagana žita, krumpira ili kojih petdeset glava zelja, dobije doduše nešto više, ali sračunajte izgubljeno vrieme, muku marve, koja bi mogla što drugo raditi, izrabljenje kola, zatim što seljak sam potroši, pa ćete naći da mu je koristnije, ako proda kod kuće ma bilo i nešto jeftinije. Ovo je redovito, a koliko se puta dogadja, da seljak što dobije to i potroši u gradu, zapije sa susjedi ili pobaca novac na sitnarije. Nu da se ništa drugo neuzme u račun nego vrieme i radina snaga, koja se oduzimlje gospo-

darstvu polazkom na sajam, gospodar je na dobitku, ako nešto jeftinije proda kod kuće svoje plodine. Seljačtvo žaliboże neshvaća zlatne izreke „vrieme je novac“, kao što nezna cieniti ni novca. Naš će čovjek istom za što god izgubit cieli dan, za kakovu god tricu zametne parnicu, plaća odvjetnika, pa ako i dobije parnicu, potrošio je ne riedko dva puta više nego li je vredan predmet, osobito pošto je običaj, da se gospodinu „fiškalu“ neide nikada praznih ruku.

Istina je u ostalom, da špekulacija sa žitom škodi seljaku u toliko, što u slučaju skupoće nemože skuplje prodati svojih plodina, jer ih je već prije prodao, izmakne dakle njemu veća korist od skupoće. Nu ta bi šteta samo onda bila istinita, kad bi seljak u istinu držao u svojoj žitnici žito sve dok znatnije neposkupi. Takovih pako gospodara neima mnogo, a koji bi tako i htjeli nemogu, pošto moraju koješta nabavit ili platit, zato prodavaju čim se nadje iole prilika. Nu ma i bilo takove štete, izgladi ju korist, da špekulanti u dobrih godinah, kraj obilne žetve, kupujuć u veliko zapriečuju prenizke ciene. Trošcu škode, jer mu u dobroj godini nešto skuplje prodavaju žito, ali mu koriste u vrieme skupoće, jer svojom velikom zalihom zaustavljaju prekomjernu cienu.

Svaka ljudska uredba ima svojih mahna, ima ih dakako i trgovina sa žitom, ali gledajuć te nedostatke nevalja zaklapati očiju i pred koristmi njenimi. A jedna od najvažnijih jest: da uredjuje (regulira) cienu, te čini da žito nije ni preskupo ni prejeftino, čim koristi proizvoditelju i trošcu.

— Vi dakle mislite, progovori Žunić, da bi se svim razredom pučanstva još najbolje poslužilo, da se trgovina sa žitom proglasi slobodnom.

— Da, ja mislim tako. Ta sloboda trgovine sa žitom trebalo bi da valja tako za domaću kao i vanjsku trgovinu. Kod kuće valja da se uklanjaju s puta sve zapricke, ali ne manje i vanjskoj trgovini. Znadem ja dobro, što se običaje prigovarati, osobito vanjskoj trgovini sa žitom. Ako je slobodan izvoz i uvoz žita, trošcu uvjek zlo, bila žetva obilna ili slaba. Je li obilna, tudja špekulacija pokupovat će naše žito, izvesti ga u inozemstvo, a mi domaći trošci plaćaj skupo. Je li žetva loša, još i gore, jer i od onoga malo odveze se jedan dio, a mi plaćaj još skuplje.

Ovi prigovori nisu temeljiti. Slobodan izvoz žita koristi cielomu jednomu razredu pučanstva, ratarom najme. Čim se više naroda bavi poljodelstvom, tim je nuždnija sloboda izvoza. Narodi i države nisu i nemogu biti jedna od druge sasma odieljene; kao što je pojedinac u svojih potreboćah upućen na radnju i tečenje drugoga, tako su narodi na narode. Ako jedne godine kod nas sve obilno urodi, može druge vladati oskudica; pa kao što se u onoj naše žito izvozi, tako se u ovoj tudje mora uvoziti. Ako mi danas zabranimo ili otegotimo izvažanje žita iz područja naše domovine, može to isto učiniti i druga država za područje svoje; pa ako to učini jedna, dvie, tri, kako ćemo si pomoći u slučaju domaće nerodice? Tada bismo osjećali još jače nevolje skupoće, nego li danas.

Nije se bojati, da bi se sav višak žita izvezao u inozemstvo; kod kuće ostaje uviek stanovita kolicina, to znademo iz vlastita izkustva. Ako ciena ponešto poraste, traži se više i za domaću porabu, ovo se dakle neizvozi, jer domaći trgovac voli kod kuće prodat, ako mu se bolje plati. Inozemni trošac nemože se u takovom slučaju natjecati, jer on mora u cieni našega žita naplatit i trošak prevozni, trošak osjeguranja i sve one radnje, koje su potrebne dok dodje žito u njegove ruke. Valja dakle priznati, da sloboda trgovine ide u prilog poljodelcem, kojih je svagdje velik broj; poljodelac sám mnogo troši, ako ide njemu bolje, osjećaju to i ostali razredi naroda. Kad poljodelac znade, da može višak svojih plodina dobro unov-

čiti, radit će više, nastojat će da gospodarstvo usavrši u svakom obziru. Odavle pako crpi koristi i cielost. Jer razvijeno poljodelstvo zaustavlja veliku skupoću, i u loših godinah donosi više nego li poljodelstvo zanemareno. Ako se otegoćuje izvoz, gospodari će obseg svoga proizvadjanja udesiti jedino prema potrebi domaće trošnje u redovitih okolnostih, svaka dakle nerodica pokazat će daleko veći manjak, nego li bi bio, da je trgovina izvozna podpuno slobodna. Samo u slučajevih izvanrednih, ako vlada nevolja ne samo u tuzemstvu nego i u susjednih zemljah, pa se je bojati, da bi sloboda izvoza još jače umanjila i onako malenu zalihu žita, mogao bi se prolaznom naredbom državne vlasti otegotiti dalnji izvoz obzirom na preke potreboće žiteljstva. I ovo se u istinu dogadja, prem se i tomu protive neki učeni ljudi.

— To je sve liepo, opazi Žunić; u našem carstvu izvažanje žita nije podvrženo nikakovoj carini, a isto tako ni uvoz; a ipak se tuže naši gospodari, da nemogu ništa prodati, kada polje dobro obrodi. Pivnice su pune vina, žitnice natrpane žitom, a seljak neima gotova groša da plati porez ili namiri druge potrebe. Kako je to? Čovjek bi dakle rekao, da nam malo koristi slobodna trgovina.

— U tom ima puno istine, što rekoste. Jedno ipak moram spomenuti prije, nego li se obazrem na okolnosti sada navedene. Nekako je već u običaj prošlo, da se svatko tuži na zle godine, da roba neima prave ciene; riedko je kada proizvoditelju ciena dosta visoka, a trošcu dosta nizka. Ponešto se dakle moraju one obćenite tužbe odbiti na račun ove slaboće ljudske, svatko želi skupo prodati, a jeftino kupiti, a to oboje nemože biti u isti čas.

Ovim ipak nisam voljan one tužbe naših gospodara proglasiti sasma netemeljitimi. Treba ovo uvažiti. Na cienu proizvoda djeluju troškovi gospodarski i trošak prevozni. Gdje su težaci jeftiniji, gdje se gospodar više

služi strojevi, gdje ima dosta dobrih cesta, brodivih rieka i kanala, prema gospodarskim potreboćam gradjenih željeznica, tu je izvoz laglji i jeftiniji, promet se dakle slobodnije kreće i može u sgodno vrieme baciti na inozemno tržište množinu domaćih plodina.

Nu da se vratimo na slobodu trgovine, navesti ću vam za primjer Englezku. Tamo je trgovina sa žitom slobodna; u Englezkoj živi mnogobrojan narod, i u najboljih godinah nepriradi se ondje koliko žiteljstvo treba, uvjek se mora žita uvoziti. Čovjek bi dakle mislio, da ondje vlada neprekidna skupoća. A ipak nije tako. Žito i ostala dobra uvoze se iz svih strana, ponajprije iz Rusije i Amerike, a u najnovije doba brašno iz Ugarske, i ciene su tamo daleko stalnije nego li kod nas. U Englezkoj vlada podpuna sloboda trgovine, uvedena nakon živih agitacija, potaknutih i upravljanih nezaboravnim Rikardom Cobdenom; tu je slobodu Englezka pomoćju svoje silne trgovačke mornarice na veliko razvila. Sa svih strana svieta plovi žito u englezke luke, Englezka je sada prvo tržište žita u svietu. Tamo se obskrbljuju mnoge zemlje nuždnom zalihom, trgovina sa žitom postala je novim vrelom bogatstva za onu zemlju.[1]

— Bi li smio još nešto zapitati, hoće Žunić. Razložena je ovdje korist, pače i potreba slobodne trgovine sa žitom. Ta sloboda izrazuje se u slobodnom izvozu i uvozu. Od ovoga potonjega prieti nam u Evropi ne mala pogibelj. Mislim Ameriku i njeno žito. Tamo se pučanstvo od godine do godine više bavi proizvadjanjem žitnoga bilja (cerealija); zemljište jošte neizcrpljeno, plodno, rodi obilno, obrt stvara množinu i ogromnih strojeva, n. p. parnih

[1] Što još sliedi u ovom razgovoru dometnuto je. U izvorniku negovori se ništa o konkurenciji amerikanskoga žita. Kad je Rapet napisao svoju knjigu, pogibelj te konkurencije za Evropu nije bila poznata. Ja sam mislio, da moram o tom koju reći i zato sam ovu stavku uvrstio, koja se u jezgri slaže s onim, što se je do sada o tom pisalo. Op. p.

plugova, koji nadomještaju ljudsku radnju, obilje velikih brodivih rieka, utičućih u more, željeznice već posagradjene omogućuju brzi dovoz; prirodne i umjetne sile kao da se složiše da pribave Americi pretežnost. Ona suzbija uspješno svaku inu konkurenciju, pače i samu rusku. Mislite li, gospodine Radeniću, da nebi bilo potrebno na obranu domaćega poljodelstva što prije poprimiti shodne odredbe proti tomu vrlo opasnomu protivniku? Amerika upropastit će poljodelstvo i stočarstvo Evrope.

— Ja sam razmišljao o toj pogibelji, gospodine Žuniću i vjerujte mi, uvažujem ju u punoj mjeri. Proti njoj može i mora se nešto odlučna učiniti. Tu se kao samo od sebe nameće pitanje: nebi li se svaka pogibelj odvratila, da se načelo slobode trgovine sa žitom napusti, da se na uvoz amerikanskoga žita udari carina, jer bi tim poskupilo žito amerikansko i domaće opet malo po malo osvojilo si izgubljena tržišta. Nu ja mislim, da se ovakovo sredstvo nebi smjelo poprimiti naprečac, prije nego su dobro prouče i razmisle sve okolnosti. Amerika je opasna svojom konkurencijom, ali može biti i vrlo koristna u slučaju velike nerodice. Osim toga ima još i drugoga oružja, kojim se možemo braniti, a da se netreba odmah laćat težkih topova. Plodnost zemljišta, jeftina radnja i prikladna obćila: to troje, kako pravo rekoste, pomaže bitno Ameriku. Ta kako da nam nebude Amerika pogibeljna, kad je nepobitnimi brojevi dokazano, da prevoz hektolitra žita iz Ugarske u Mannheim (grad u Njemačkoj) stoji do 3 for., a prevoz hektolitra žita iz New-Yorka (u Americi) u Mannheim manje od 2 for.

Plodnost zemljišta nemože čovjek ni stvoriti ni uzeti, nu umnim obradjivanjem može ju donekle barma nadomjestiti. Jeftina radnja, jeftina glavnica i prikladna obćila mogu se i u Europi naći, možda još u većoj mjeri nego li u Americi. Gospodari moraju proti zajedničkoj pogibelji sjediniti zajednički svoje sile na vlastitu obranu.

I mi moramo se poslužiti strojevi, a jer nabava onih iziskuje novca, sdružimo se da ih na zajednički račun pribavimo. Sve što možemo valja kušati, česa nemožemo sami, tražimo pomoć i podporu države. To su u prvom redu obćila. Do sada je Evropa potrošila ogromne svote na gradjenje željeznica, a razmjerno malene na uredjenje rieka i kanala, premda su upravo rieke i kanali najpotrebitiji i najkoristniji poljodelstvu. Željeznice negrade se uvjek prema potrebam gospodarskim.

Ovo je zlo, kao što je ogromna na okupu stojeća vojska kriva gospodarskomu nazadku gdjekoje države i ona je nedvojbeno vrlo dobar saveznik amerikanske konkurencije, jer nam uzimlje vrstnih radinih sila i nalaže ogromne troškove u novcu. Kolike koristi od onih ruku, koje leže u kasarnah i onoga novca, koji se na nje troši! Tu treba preinaka i odatle može se izvaditi najjače oružje proti nazadovanju gospodarstva i proti amerikanskoj konkurenciji. Dakako u tom grieše jednako sve države evropske, do naroda je, da imajuć ustavna prava, gledaju začepiti vrela, odakle potiču biede i stradanja. Dok toga nebude jedva će se moći što uspješna učiniti, a uvozna carina na amerikansko žito nebi zaustavila gospodarskoga nazadovanja Evrope.

SEDAMNAESTI RAZGOVOR.

SVE JE DOBROČINSTVO, ČIM SE OLAHKOĆUJE PODMIRIVANJE POTREBOĆA I UMANJUJE TRUD. — KORIST MUDRO RUKOVODJENE RADNJE.

U vrieme najveće biede dogodiše se u okolici Draškovca razni grabeži, česte kradje, pače i grabežna umorstva. Zlikovci su pohvatani i sudovom predani, koji su prema postojećim zakonom postupali i krivce osudili. Gdje bijaše okolnosti ublažujućih, te su primjereno uvažene; ali isto su tako strogo kaznjene bile otimačine, napose grabežna umorstva. Družtvo i država učiniše svoju, da se nevolja ublaži; tko je išao preko toga, te gledao pomoći si povredom tudjega vlastničtva, slobode ili pače života, osjetio je svu strogost zakona. Iztraga se vodila dugo i dokaz sastavljao mučno, jer od pozvanih i preslušanih svjedoka jedni neimadjahu dosta odvažnosti da reknu istinu bojeć se osvete obtuženoga, drugi pritajivahu istinu, tobože da svoga susjeda nesprave još u veću biedu.

Radenić poznavao je osobno neke svjedoke, koji su upravo navlaš zašutili istinu, a drugi ju okrnjili; znao je, da u narodu neima žalibože žive sviesti o tom, da se pred sudom mora kazivati ciela i živa istina. Sudca valja

smatrati kao izpovjednika, pred jednim i drugim moraš priznati podpunu istinu. To valja za svakoga: seljaka i gradjanina. S toga sastav se opet sa svojimi slušaoci uzme ih ozbiljno opominjati i poučavati. Svjedok je dužan govoriti istinu, zato polaže prisegu; ova je najozbiljniji čin pred sudom. Čovjek se kune najuzvišenijim što ima na svietu, bogom svemogućim, spasom svoje duše, da je istina što će pripoviedati. Gdje je bog, gdje vjera u neumrlost duše čovjeku, koji se neustručava lagati i pred sveznajućim bogom? Gdje se nemožeš zanieti na prisegu, tu počimlje razvraćenost družtva ljudskoga i ćudoredna izkvarenost. Zato se pravom kazni strogo kriva prisega; ta u običnom se životu vrlo zamjera, ako jedan neizpuni što je riečju ili poštenjem svojim obećao; nu krivo, neistinito pripoviedanje pred oblasti, koja često sudi i o životu pojedinca, mora kod svih poštenih i pravdoljubivih izazvati najveće ogorčenje, a kod oblasti strogu kazan. Tko nemari krivo priseći danas, taj će sutra ukrasti, ubiti, oteti.

Razloživ svoje misli o toj stvari nastavi Radenić ovako: U zadnja dva razgovora razmatrali smo pitanje o cieni živeža. Tu smo vidili potvrdjeno načelo, da ciena stvari stoji u razmjeru prema ponudi i tražnji; da se u redovitih okolnostih, gdje medju ponudom i tražnjom postoji ravnovesje, stvara srednja ciena, koju zovu naravskom, u koliko odgovara trošku gospodarskom. A da se dobro kakovo izvede i priredi za porabu, potrebna je najpače radnja.

— Zaboravljate i na druge stvari, primjeti bilježnik, naročito na sirovine, bez kojih neima rukotvorina, bez kojih nemože raditi ni obrtnik ni tvorničar.

— Imate pravo; tvornica mora preradjivati sirovine, majstor izradjivati rukotvorine, ali valja reći da imam i ja pravo kad tvrdim, da je i za postanak tih sirovina potrebna ljudska radnja. Pamuk, lan, konoplja nerastu

sama od sebe, treba zato zemlju prirediti, sijati, žeti, prevoziti i mnogo drugih posala obaviti, dok dodje u tvornicu. Istina je, u poljodelstvu sudjeluje i priroda, ali je nedvojbeno nuždna i radnja ljudska. Uzmite kakovo drugo dobro, n. pr. željezo. Ono nastaje u utrobi zemlje, na tu nedjeluje čovjek ni malo, ali kakova korist i od najbogatijih rudnika željeza, ako se željezo neizvadi iz zemlje i tako priredi, da ga možeš rabiti. Sve to pako obavlja radnja ljudska. Tko traži rude, razkapa zemlju, dok do njih dodje; pomoćju raznih strojeva, koji su opet učinak poglavito ljudske radnje, iznosi ih na površje, odprema u talionice i ljevaonice. U ostalom i pojam sirovine može se razno tumačiti, prema tomu kako se smatra, n. p. predja pamučna za tkalca je sirovina, a što tkalac izradi, to je opet samo tvar za krojača, koji pravi haljine.

Radnja je dakle nuždni uvjet, o kojem zavisi podmirenje potreboća naših, upravo zato pako ima za nas sve ono veliku znamenitost, što radnju olahkoćuje, što ju čini manje pogibeljnom ili manje napornom. Štogod se dakle u ovom pravcu čini, snuje, izvadja, svi duševni napori vrlo su blagotvorni. Bilo bi vrlo nerazborito, da se mnogo troši radnje na posao, koji se dade manjim naporom ili u kraćem vremenu obaviti, n. p. tko šest ili sedam puta na rukama prenosi stvari, koje bi mogao na jedan put u tačkah odvesti. To isto valja, ako se deset sati radi na stvari, koja se može obaviti za pet ura; ova druga polovica toga vremena dala bi se upotrebiti za drugi posao, te izvelo drugo novo dobro i tako umnožala naša dobrobit.

Ovo je sve tako jasno, da netreba više govoriti. Vi biste jamačno svakoga proglasili budalom, koji bi mogao umanjiti si trud i umnožati dobrobit, a nebi htio.

Što pako valja za pojedinca, dobro je za cielo družtvo. Ima dosta sredstva, da se prištedi ili olahkoti radnja, ali tih sredstva nemože pojedinac sam uporaviti, nego je nuždno sudjelovanje više njih. N. p. da jedna te ista osoba jednu uru kopa, drugu kosi, treću šije cipele, četvrtu kuje čavle, nijedan posao nebi joj išao od ruke, a bome niti mnogo vredio. Francezki socijalista Fourier zagovaraše ovakovu promjenu u radnji, ali tim pokaza da nepoznaje naravi ljudske niti uvjeta pravoga gospodarskoga razvitka. Četiri čovjeka, koji bi ovako radili, nebi jamačno tako poslujuć ni s daleka onoliko obavili, koliko u istom vremenu četiri druga, od kojih bi jedan samo kopao, drugi šivao cipele, treći kovao čavle itd. Eto, to vam je načelo d i o b e r a d n j e. Tko hoće da mu posao ide čestito od ruke, treba zato vremena i priprave; svaku radnju valja prije razmotrit, proučit i o njoj razmišljat, mišice valja prije uvježbati, onda će istom podpuno svoj posao obavljati; inače i najvještiji radnik izgubi nešto vremena, kad prelazi od jednoga posla k drugomu.

— Istina je, potvrdi više prisutnih obrtnika, svaki nas treba po četvrt, a kadšto i po sata, dok zadje pravo u posao.

— Vjerujem. Ako tko obavlja više radnja, treba za svaku podulje pripravе, jer se duh i tielo moraju istom odkinuti od dosadanje radnje i njenih posebnosti, od onoga pravca misli, koji je u svezi sa prijašnjim poslom. Da n. p. stolar i vrlo dobro razumije posao krojački, opet bi trebalo nešto vremena, dok bi njegovi prsti, štono su malo prije držali blanju, privikli iglici.

Većina vas jamačno je čitala liepu i poučnu knjižicu o Robinzonu Cruzoeu, koju sam već spomenuo. Znadete, kako je samac živio kroz duže vrieme na pustom otoku, radeć i obavljajuć sve sam samcat. Koliko je mogao toliko bi činio, ali sve je bilo lošo i manjkavo. Da je njih pet mjesto jednoga bilo bačeno na onaj otok, mogli bi bili radnju medju se razdieliti. Ali ni pet, pače ni sto-

tina nebi bila dovoljna, da se onako medju nje podieli radnja, kako se dieli u naprednih zemljah. Kraj riedka pučanstva zapinje i dioba radnje; najdalje ide u tvornicah i velikih radionicah. O tom je već bilo govora.

Diobom i shodnim razredjenjem radnje ne samo da se više, bolje i brže radi, nego oboje čini da se proizvadja množina stvari. Robinzon izdube velikim naporom čamac iz stabla, ali kakova mu korist od njega, kad ga nemogaše dopremiti na vodu. Množina ljudi mora sudjelovat dok se ladja sagradi, spusti u more i obskrbi potrebnimi stvarmi, a tu su opet na prvom mjestu mornari.

— Dioba radnje pruža velikih probitaka, progovori Žunić, ali ima i množinu mahna. Ja sam čitao, da u mnogih obrtnih poduzećih rade poslenici dan na dan, od jutra do mraka jedno te isto, n. p. prodiru uha igli, ili prave glavicu čavlu itd. Ovakvi radnici obično neumiju ništa drugoga, njihova radnja zavisi posve o sudjelovanju drugih, pa ako neima ovih, prestaje i njihov posao. Kad takov čovjek izgubi dosadanji posao i zaslužbu, postaje pravi biednik, jer nezna kamo bi se djeo; drugi posao nerazumije, pa se mora latit prosjačkoga štapa. Ili čovjek radi u kakovu poslu dugo vremena, na jedan put izumi se stroj, ili već postojeći usavrši tako, da se njim sada ista radnja tjera. Radnik postaje suvišnim te ga odpravljaju iz radionice. I takov mora jamačno stradat, jer po svoj prilici neumije ništa drugoga. Toga pako svega nebi bilo, da ljudi nauče izradjivati cieli kakov predmet, n. p. cielu iglu, cieli nožić itd.

— Mnogu ste dobru rekli, gospodine, priznajem; ta i dioba radnje jest djelo ljudsko, a nebi to bila, da je podpuno savršena i bez pogrješke. Ima tu dakle nedostataka, ali nisu toliki, da bi mogli zastrti prednosti njene. Velite: jedan radnik visi o drugih. To je istina; ako jedan nemože ili neće da radi, drugi mora takodjer plandovati, ako jedan ili više njih drži „blau Montag"

prisiljeni su i drugi čestiti, triezni i oprezni svetkovati, jer nemogu raditi. Vidite, tu mahnu mogu sami radnici najprije i najlaglje odkloniti. Valja se okaniti opakih običaja; ta dosta često čine bolesti stanku u radnji, čemu da planduješ dok si zdrav i kriepak. Istina je nadalje, da je onakov čovjek manje spretan latit se drugoga posla, koji uvjek jedan ter isti obavlja; njegove se umne sile kreću uvjek jednim pravcem; takovo jednostrano poslovanje djeluje pače štetno na duševnu stranu čovjeka. Proti takovomu nedostatku ima ipak lieka, a taj je: nauka, obrazovanost. Država se mora pobrinuti, da bude moguće pojedincu naučit, pripravit se za buduće zvanje; nu i pojedinac nesmije se zadovoljit s onim, što je čuo i naučio u školi, nego valja da sam uči i radi oko vlastite prosvjete izašav iz škole. Nauka ima trajati ne samo u vrieme polazka škole nego neprestano do smrti. Tko tako radi, netreba se bojati, da će ostat bez rada, neće doći u nepriliku, ako ga prisili nužda da se lati drugoga posla, Ja znadem, da imade medju mojimi slušaoci ovdje i takovih, koji bi si lasno pomogli, kad bi morali sadanji posao napustiti.

Ima tu još i drugih nedostataka, ali su ipak daleko veći njeni probitci. Sjetite se samo, što sam vam onomadne pripoviedao ob ogromnoj množini ljudi, koji rade neprestance da i najmanjemu i najsiromašnijemu pribave nekih udobnosti; pomislite sada, koliko bi mi svi redom danas stradali, da dioba radnje nedaje mogućnosti, raditi i preko svakdanjih potreboća, sgrtati radnje i proizvode, koje smo mi već došav na sviet našli gotove. Ovakovi probitci podpuno odštećuju čovječanstvo za one nedostatke, koji se, kako rekoh, nemogu zaniekati.

Medju najveće probitke diobe radnje spada nedvojbeno što pospješuje svakovrstni napredak. Da neima diobe radnje, svi bi morali jednake poslove obavljati; muževi koji su svojimi izumi, svojimi dubokimi misli potisnuli

čovječanstvo na stazu napredka, koji su nam otvorili vrata u tajnosti vječne prirode, ter nas učili kako ih moramo na svoju korist upotrebiti; muževi, kakovi bijahu Kopernik, Keppler, Newton, Watt, Stephenson, Berzelius, Arago, Cuvier, Humboldt, Liebig i mnogi drugi, svi bi ovi, bez diobe radnje, morali bili divne svoje sile duševne ulagati u obične poslove, da si privrede koru svakdanjega hljeba, kao što i dan danas mnogi talenti propadaju, jer neimajuć sredstva ili prilike, moraju ostat u zabiti i u zaboravi izčeznuti. Tko nadalje svu pažnju, sve duševne sile posvećuje samo jednomu poslu, vjerojatnije je, da će pronaći, izumiti sredstva, kojimi si radnju olahkoćuje i usavršuje, što je već mučnije i redje se sgadja, ako su misli množinom inih poslova zaokupljene. Poviest dokazuje, da su mnogobrojni popravci, važna usavršenja u obrtnosti, znameniti izumi potekli od radnika. Bit će dovoljno ako spomenem Jacquarda, Watta i Stephensona. Ovomu potonjemu imademo zahvaliti porabu željeznice u pravom smislu, jer je izumio parni stroj, štono vuče ostala kola, najme lokomotivu. Ovi i drugi muževi proslaviše se divnimi izumi, izvedoše silne promjene u gospodarstvu, a neki stekoše pri tom veliko bogatstvo.

Čovjek radi da pribavi sebi ili drugomu kakovu korist, kakov užitak. Tko tako neradi, tko troši svoje umne ili tjelesne sile u nekoristne svrhe, neradi produktivno, to nije radnju. Jeli pako radnja produktivna, pravi je blagoslov, jer sve je blagodat, što služi namirenju potreboća ljudskih, zato je sve dobro, što čovjeka nagoni na rad, jer radnjom množi se produkcija, a ovom blagostanje naroda.

S toga je upravo hvale vredno nastojanje pojedinca, da poboljša svoje gospodarsko stanje, dok god to ide poštenim i pravičnim putem. Da neima takova pregnuća, mi bi bili svi bogalji, siromasi. Čovjek može trajno poboljšat si stanje većom radnjom kao i tim, da više proiz-

vede nego li potroši. Koristi pako najprije sebi, ali nedvojbeno i drugim, jer se brine za njihove potreboće i užitke; koristan je ukupnomu čovječanstvu umnažajuć obće blagostanje. Pravi je dakle domoljub, tko se odlikuje u svom zvanju marljivošću i brižljivošću, tko gleda radnjom svojom umnažati obće dobro. Puste rieči, liepi govori mogu kadšto zanieti, ali po njih nepostaje nitko bogatim i mogućim.

Odavle sliedi, da je svaka prištednja pri radnji blagodat za družtvo ljudsko; ako se samo jedna ura prištedi na vremenu, koje se do sada iziskivalo za izvedenje kakova posla, velik je to dobitak za družtvo, jer se sada ta jedna ura može upotrebiti na izvadjanje drugih koristnih predmeta. Zato i djeluje dioba radnje u dva pravca blagotvorno: radi se bolje i brže. Ima tu još jedna liepa strana diobe radnje. Čovjek tjelesno mlohav s bog starosti ili mladosti, boležljiv, slaba tjelesna ustroja, nemože obavljati težih posala. Neimajuć druge zaslužbe, morala bi ga uzdržavati obćina, kakovo družtvo ili njegov rod. Usljed podieljenja radnje može se ipak naći zanj posla i zaslužbe, te nepada na teret drugim. Nije li to velika prednost?

Uzmite priredjivanje igala, bome tu može raditi i starac i dječak od 13 ili 14 godina; može raditi šepavi, niemi, itd. Tako se umanjuju tereti obćine, uzdržaje sviest vlastite snage, djeca pomažu roditeljem sticati dohodak i počimlju im vraćati milo za drago.

Proizvadjati je cilj radnje, zato se može reći, da je najbolje upotrebljena ona radnja, kojom se najviše proizvede. A jer čovjek neproizvadja samo za sebe, to korist družtva zahtjeva, da se radnja svakoga pojedinca navrne na shodan pravac. Uvažite ovo dobro, jer iz toga načela izvode se znamenite posljedice.

Netreba mnogo dokazivati, da zaista škodi cielomu družtvu radnja, kojom se zlo upravlja, na koju se troši

mnogo vremena, koja je nesavršena. To ćete i sami dobro znati. Žalibože neosjećaju toga svi jednako, a odatle dolazi, da se potrati mnogo vremena i radine snage uzalud, a nepolučuje nikakov napredak u gospodarstvu.

Radnja može na više načina poći krivim pravcem. Tako n. p. nevaljan je pravac, ako čisti prihod radnje nije tolik, kolik bi u razmjeru prama ukupnomu prihodu mogao biti.

Vi ćete znati, što je čisti, a što ukupni prihod ili, kako rado i Hrvati govore, netto i brutto dohodak. U gospodarstvu to su vam vele znameniti činbenici. Što čovjek tečajem stanovitog gospodarskog razdobja dobije iz svoga gospodarstva, sve je to nečisti ili ukupni (brutto) prihod. Od te svote valja odbiti troškove gospodarske, t. j. trošak proizvadjanja i trošak uzdržavanja osoba, koje su u gospodarstvu radile. Što preostane jest čisti (netto) dohodak. Ob ovom čistom dohodku zavisi umnažanje imovine tako pojedinca kao i cieloga naroda. Radnja, koja stoji koliko i donese, koja dakle nedaje čistoga prihoda, neumnaža bogatstva. Za koliko se dakle umanjuje trošak stanovitoga posla, za toliko raste čisti prihod njegov. Tko indi treba u svom poslu manje vremena ili radnje, nego li prije, ima manji trošak, odnosno veći čisti prihod. Ako se dakle poboljša dosadanji postupak u proizvadjanju dobara, ako se prištedi štogod na vremenu, na radinoj snagi ili glavnici, obaljuju se troškovi, a u istoj mjeri raste imovina družtva, kao što u protivnom slučaju, kraj nerazumno opravljane radnje, raste trošak proizvodni, čim se umanjuje ili barma neraste imovina naroda.

— Kako vidim, gospodine Radeniću, opazi Gvozdić, vi učite, da svatko ima gledat kako će umanjiti radnju u svom gospodarstvu.

— Tako je; to je posljedica onoga načela.

— Uvidjam to, premda nisam mnogo učio, niti velikih škola polazio; ali ja vidim tu još nešto: ta dosljednost mora uroditi nevoljom za radnika. Ovaj živi jedino o svojoj radnji, ako se ona prikrati ili umanji, prikraćuje, odnosno umanjuje se i njegova zaslužba.

— Dragi moj, čovjek može razborito misliti i zdravo suditi, ma da i nije derao hlača na klupah visokih škola. Ja sam se tečajem naših razgovora osvjedočio, da i naš Gvozdić umije zdravo misliti i suditi. Ali ovdje neimate pravo, jer da je vaše umovanje temeljito, ništa se na svietu nebi mienjalo, mi bi radili kako su i naši pradjedovi. Radnik živi o dohodku, što mu ga radnja nosi, dakle o zaslužbi. Tko radi, muči se, radnja bome nije zabava; čovjek neradi da si prikrati vrieme, nego jer mora živiti i jer njom stiče sredstva za to. Ako se dakle polovicom dosadanje muke, polovicom dosadanjega vremena priradi ista kolicina žita, platna, željeza, cipela, itd. rezultat je očevidno isti. Ostala polovica vremena mogla bi se upotrebiti za odmor ili pako za drugi posao, kojim bi se privredilo novih stvari i tim povećala naša dobrobit. Čim god se indi ujednostručuje radnja, to je novi dobitak, jer nam pribavlja novih udobnosti ili koristi.

Tu vam se često miešaju dvie skroz različite stvari, svrha i sredstva. Svrha je: podmiriti naše potrebe, sredstvo za to je: radnja. Dobrobit čovjeka i družtva nemjeri se radnjom, nego sredstvi, kojimi se zadovoljuje potreboćam. Ako se umnoži proizvadjanje, a umanji trud i radnja, na dobitku su pojedinac i družtvo. Zato treba dobro razlikovati ovo dvoje: smalenje kolicine radnje, koja se može radniku za neko stanovito vrieme nametnuti, i smalenje radnje ili truda, potrebna u obće za izvedenje kakova dobra. Ako bi se smielo smalenje radnje ili muke smatrati nekim zlom, morali bismo reći, da je

u interesu čovječanstva, ako se svaka stvar što većim naporom sila izvodi. A takov zaključak nebi imao smisla.

— Dopustite gospodine, progovori kot. sudac, da ovdje nešto dodam. Ja se slažem s onim, što je do sada u obće rečeno, samo kod ovoga poslednjega pitanja čini mi se da nestoji onako kako rekoste. Ako se umanji trud i muka kod privrede dobara, neće li se tim umanjiti i mjera, t. j. kolicina radnje? Ako se u stanovitom obrtu, gdje je nuždan neki broj radnika, postupak proizvodni tako usavrši, da se prištedi polovica radnje, to — po mom mnenju — i polovica radnika postaje suvišnom, a to zaista nije koristno za nje.

— Gospodine sudče, tomu nemogu i neću protusloviti, jer to ne samo da se može dogoditi, nego se i je u istinu već više puta dogodilo. Ipak primjećujem, da to nije ni toliko ni tako veliko zlo, kako bi gdjekoji mislio, i da ga daleko nadkriljuje veća korist. Nu s tim pitanjem stoji u savezu drugo veliko i važno, koje ćemo razpravljati drugi put. Na svršetku želim još naglasiti, da je za poduzetnika i radnika vrlo dobro, ako imadu uvjek dosta posla, ali da je koristno njim, nu ne manje i trošcem kao i cielomu čovječanstvu, ako se dobra potrebna izvadjaju što manjim trudom i naporom sila ljudskih.

OSAMNAESTI RAZGOVOR.

STROJEVI SKRAĆUJU RADNJU I NAPOR, ZATO SU ČOVJEČANSTVU VRLO KORISTNI.

Napokon je nadošlo vrieme, kojemu se sviet toliko radovao, od kojega je izčekivao kraj svojim nevoljam, a početak boljoj budućnosti — nadošlo je vreme žetve. Strn se požela, bog je obilno blagoslovio trud gospodara. Nestade prijašnje brige. Gospodarska su zdanja puna, marljivo se vrši, mlati i čisti zlatna pšenica, debeli ječam, prekrasna zob. Žitnice se pune, narod je opet veseo, zaboravlja prijašnje nevolje. I obrtnici osjećaju dobru žetvu, više je posla, bolje se plaća, trgovina oživljuje. Ako ikada sada je prilika osvjedočit se, koli je istinito pravilo, da sve grane gospodarstva stoje u najtjesnijoj svezi, da vesele i crne dane osjećaju i najskrajna uda gospodarskoga tiela. — Radost je naroda tim veća, što se nada i u jeseni obilnoj žetvi i berbi; kukuruz stoji prekrasno, visok kao vojnici u redu, bujan; vinogradi kažu da netrebaš bolje željeti. Ako posluži još sgodno vrieme u kolovozu i rujnu, biti će svega, i opet će se oriti stara hrvatska pjesma o liepoj domovini, u kojoj ima dosta kruha i vina.

Ova se obćenita radost zrcalila i na licih Radenićevih slušaoca, kad su se po običaju poslije večernje sakupili pred crkvom.

— U zadnjem našem razgovoru, započe Radenić, čuli smo, da je sve prava blagodat, čim god se umanjuje muka i trud u gospodarstvu našem. Zato i duh ljudski mora onamo težiti, da pronadje, kako da se razna dobra što manjim trudom i u što kraćem vremenu proizvedu, jer se tim polučuje veći prihod, a po tom veća udobnost. I ovdje odlikuje se čovjek nad svimi bići svojimi silami, on bo jedini medju njimi kadar je razviti svoje duševne sile, usavršiti ih, a tim usavršiti i vlastita djela.

Rečeno je, da radnja zadaje muke i napora, zato već prirodni nagon tjera čovjeka, da si potraži pomoćnika ili zamjenika. I nadje ih; izumio je orudje, posudje, strojeve ili makine, da preko njih pritegne u pomoć prirodne sile. Strojevi bilo koje vrsti, nisu drugo nego sastavljeno orudje, njihovom pomoćju može si čovjek prištediti sav ili velik dio truda u radnji, jer se stvari strojevi laglje i brže naprave. Pače i divljaci služe se orudjem. Kopje, strielica, praćka itd., sve je to orudje, prem često vrlo nespretno, pomoćju kojega love i ubijaju životinju ili ga inače rabe.

— Rado bih znao, kakovo je orudje najprije izumljeno, upita Koren?

— Neda se upravo sjegurnošću reći, ali je ipak vrlo vjerojatno, da je najprije došlo u porabu orudje potrebno za težanje zemlje, jer iz poljodelstva dobiva čovjek potrebna sredstva života. Doduše priroda i sama od sebe daje, ali to se brzo izcrpi, pa su ljudi morali već prilično rano uviditi, da zemlja više nosi, ako se obradjuje, sjeme sije itd. Zato se je već prilično rano rabilo neko prem nespretno orudje. Velika je blagodat za poljodelstvo bila motika, a još veća, prava sreća, izum pluga (rala), koji vuče blago, jer se njim zemlja duboko reže

i obraća, a to je prvi uvjet razumnijega težanja zemlje. Dugo vremena rabili su drven plug, a istom kasnije gvozdeni.

Kad žito sazrije, valja ga pobrati. Rukama ga pukati posao je mučan i dugo traje; ta znamo koli je mučno pukanje konoplje ili lana, kakovo je običajno u seljačtvu. S toga vrlo je vjerojatno, da su taj posao u početku obavljali nožem, dok se umna glava nedosjeti jednostavne misli, te zavine nož u oblik polumjeseca. Tako nastade naš srp, a kasnje kosa. Taj izum znači novi napredak. Zrno se mora izlupiti, razstaviti od svoje ljuske; u početku činilo se trvenjem u rukama, dok nisu iznašli mlatilo, kojim može pojedinac sám toliko izmlatiti, koliko pet ili šest drugih trvenjem.

Zrno nemože se cielo za svaku potrebu rabiti, valjalo je dakle potražiti način, kako da se sdrobi te iz njega napravi brašno. Najprije su ga vrgli medju dva kamena i tako satrli; tu je opet moralo kakovu umniku pasti na pamet, da bi bilo koristnije, da se jedan kamen učvrsti, a drugi ńanj poklopi i tako obraća. U početku činilo se je to rukom, tako nastade ručni žrvanj, kakov amo tamo još rabe, — čini mi se — naši seljaci za manje potrebe. Kasnije su ljudi upregli konja ili vola, da okreće kamen. Sada pako imademo u naprednih zemljah mlinove, koje tjera voda, vjetar ili para, liepo su uredjeni, u mnogih rade veliki strojevi, a mlinari su obično imućni ljudi.

— U istinu ti su izumi prava blagodat za nas gospodare, koji se i onako dosta kinimo, opazi vlastelin Sever.

— Ne samo poljodelcem, svemu pučanstvu su izumi od neprocjenive koristi; jer su pomogli popraviti stanje i život ljudski, podpora su nemoći ljudskoj, čine zemlju plodnijom, žegu i studen snosljivijom, prikraćuju vrieme radnje i umanjuju naše napore.

— Neću i nemogu toga poricati, reče Koren; ipak mislim, da blagodati tih izuma nisu tako obćenite, kako vi uztvrdiste. Ako se n. p. izumi stroj, koji nadomještuje petdeset radnika, tim radnici oni gube posao i vrelo uzdržavanja presahne u jedan mah. Ja sam boraveć kao radnik u njemačkom Gradcu vidio, da je množina kovača, koji su kovali čavle, uvedenjem strojeva izgubila zaslužbu.

— Što rekoste prava je istina, i ja sam čuo za one kovače, koji su postradali. Po nesreći mišljahu oni ljudi, da mogu zametnuti borbu proti strojevom. Hoteć pod svaku cienu s njimi se natjecat još su neko vreme radili i prodavali svoju robu izpod ciene, ali dugo se nije dalo, propadoše i okriviše s bog toga družtvo ljudsko. To nije razumno. Vi znate, što će reći raditi, drugim davati svoje usluge. Nikoga pako nemožeš prisiliti, da skuplje plaća tvoju službu, nego li mu se čini vrednom. Nitko neće da plati za par čižama recimo osam for., mjesto pet, i to samo zato, jer je postolar čovjek slab i boležljiv, pa treba dva puta toliko vremena da ih napravi, koliko drugi.

— To je istina, odgovore neki.

— Vidite, neće jedan, neće drugi, pa ni treći, itd. Ako se može usljed nova izuma stvar kakova za pet forinta napraviti, koja je prije stajala deset, obćenito se veli, da takva stvar vredi sada samo pet for., i samo toliko se za nju daje. Nadje se pojedinaca, kojim je svaka novost luda novotarija, neće ni da čuju o njoj; ali zato nisu vlastni tražiti od nas, da plaćamo za njihovu robu staru cienu. Isto tako nemože se tvorničarom zabraniti, da neuvode u svoj posao novi, bolji način radnje. A kad se jednom uvede, može tvorničar jeftinije raditi, pa nesmije sada prodavati uz dosadanju cienu, jer stvari njegove nisu više toliko vredne.

— Primjetbe našega čestitoga Korena nisu baš neosnovane, oglasi se Žunić. Vi ste sami priznali, gospodine Radeniću, da stroj čini donekle radnju ljudsku suvišnu. Ako je tako — a o tom nedvoji nitko, — mora biti takodjer istina, da strojevi otimlju mnogim radnikom kruh, da ih bacaju u biedu i nevolju, pa je s toga u istinu ponešto težko vjerovati, da su oni prava sreća za čovječanstva. Znadem, da se strojevi nemogu ukloniti, pošto su već tu, da se poraba istih neda zabraniti, ali ja sam uvjeren da su za gdjekoga prava nesreća.

— Da vidimo, je li tomu tako, kako govori naš gospodin Žunić.

U proizvadjanju važno ide mjesto g l a v n i c u; koliko ima glavnice, toliko se može raditi. Tvorničar, majstor itd., mogu radnike svoje, dok unovče proizvode, plaćati jedino već postojećim, dakle prištedjenim novcem; čim je toga više, tim više posla radnikom. Izumom kakova stroja prištedjuje se, dakle umnaža glavnica, tim se pako više traži radnje, jer što je zemlja koja bogatija, to jače rastu njene potreboće. Pogledajte obrtne zemlje Englezku, Francezku, Belgiju, Saksonsku, tamo je poraba strojeva u obrtnosti silno umnožala uloženu glavnicu, i nećemo se prevariti, reknemo li, da je ta šest puta veća nego li bijaše pred sto godina; da u onih zemljah sada radi u raznih obrtih mnogo više ljudi, nego li prije uvedenja strojeva.

— Dobro, odvrati Žunić, ali tako uloženom glavnicom neplaća se radnja, progutaju ju strojevi.

— Istina, jedan dio glavnice prodje na strojeve, jer ove valja napraviti. Nu zar nevidite, da se upravo tim mnogim radnikom otvara novo vrelo dohodka? Za izradbu strojeva traži se velikih glavnica nu i množina radnika, nastaje nova vrst ogromnih i skupih poduzeća. Popitajte samo, koli je trudna radnja oko strojeva i koliko zahtjeva vještih poslenika! Istina u našoj do-

movini nemožemo u tom mnogo ni viditi ni čuti, ali tko je mogao zaviriti u koju naprednu zemlju, n. p. Belgiju, Englezku itd., mogaše na vlastite oči viditi, da je tomu tako. Naš sviet stranom je siromašan, zato nemože strojeva kupovati, stranom neuvidja dovoljno njihove koristi, osobito u gospodarstvu poljskom. A ipak je i ta korist jasna te znamenita. Radnja strojeva razlikuje se od radnje ljudskih ruku tim, što ova potonja predpostavlja, da se sve obavlja ljudskom snagom. To je vrlo tegotno a razmjerno od slaba uspjeha. Čovjek se muči, a razmjerno malo izvede. Drugačije kod strojeva, tu manje posluje ljudskih ruku neposredno kod priredjivanja dobara, ali zato treba ih vrlo mnogo kod izradjivanja samih strojeva, treba u kopanju i priredjivanju željeza i ostaloga materijala, od kojega se oni prave.

Ja idem i dalje. Izkustvo stečeno u zemljah, gdje se strojevi najviše rabe, n. p. u Englezkoj, Francezkoj, Belgiji i drugih dokazuje, da su baš ovi umnožali ručnu radnju, i po tom otvorili novo vrelo zaslužbe. Strojevi olahkoćuju proizvadjanje, dakle i namirivanje potreboća naših; sada može si i siromašniji koješta nabaviti, na čem je prije oskudicu trpio. Tim je naglašena i jedna najvećih koristi strojeva, jer pomoćju ovih radi se brže i jeftinije, s toga i proizvodi u tvornicah izradjeni više se troše.

— Da, ali prava korist iz obćenite trošnje tih stvari ide ipak u žep tvorničaru, opazi Koren.

— Neimate pravo, smiešeć se odgovori Radenić. Znate dobro, ako ima mnogo robe, jeftina je, jer ponuda nadmašuje tražnju, roba je cjenija, a jeftinih dobara može si kupiti i siromašniji čovjek, koji prije nije smio ni pomisliti na to. Poraba strojeva i umnažanje dobara idu uzporedo, često nalazi tvorničar dobitak samo u ogromnoj prodji stvari a ne u cieni; samo ako je kadar jeftine robe množinu prodati, može dobiti što gubi u nižoj cieni.

Danas n. p. može si i slabije plaćeni radnik nabaviti pristalo, toplo odjelo, pa je ljepše odjeven nego li pred sto godina dobro stojeći majstor.

Da su strojevi zlo i neprilika, dosljedno valjalo bi dokinuti i uništiti svako orudje tako jednostavno kao i komplicirano, jer i ono prikraćuje radnju; morala bi dakle izčeznuti: kladiva, žage (pile), blanja, piljka, igle, klešta, svjedar, sjekira.

— No, to bi nam baš trebalo, povikne više radnika i majstora.

— Ali ne samo to, valjalo bi zabraniti porabu tačka, motike, lopate, mlatila, srpa, kose, pluga, a nesmijete zaboraviti ni na mlinove, koji bi se morali porušiti.

— Sačuvaj nas bože, poviknu u jedan glas prisutni seljaci. Sad se toliko mučimo, a što bi istom bilo, da nam uzmu ralo, branu, sjekiru i motiku?

— Vidim, da nitko vas neželi povratit se u stanje pradjedova naših, koji su drvo komadali vlastitom rukom, a zemlju kopali svojimi nokti. Zato hvalimo bogu, da imamo strojeva i gledajmo, da si jih što više nabavimo za naše gospodarstvo, koje se bome nemože pohvaliti velikim obiljem radinih i jeftinih težaka i radnika, jer bi nam u istinu činili velikih usluga. Nije s toga razumno, hvalit ih, kad nam se svidjaju, a mrko na nje gledat, gdje nam nisu po volji.

Parni stroj, koji velikom brzinom vuče množinu kola za sobom, ili tjera veliki brod, dopada se svakomu, jer se uvidja, da nikakovom ljudskom snagom nebi se moglo štogod slična učiniti; nitko neprigovara tačkam, plugu, brani, kladivu itd., jer je svatko vikao ovim orudjem raditi, pa se jedva tko sjeća, da je vidio orača bez pluga, ili kovača bez kladiva. Naprotiv viče se ponajviše na one strojeve, koji bi imali obavljati radnje, što smo ih do sada običavali smatrati ručnimi radnjami, t. j. takovimi, koje čovjek neposredno sam rukama svo-

jima obavlja, n. p. radnje u velikih predionicah i sličnih podhvatih obrtničkih.

Istina je, svaki novi stroj čini neke promjene u radnji; uvedenjem novoga postaju gdjekoji radnici suvišni, pa si moraju potražit drugdje posla. Ali nije istina, da strojevi dokidaju radnju, ta oni umnažaju glavnicu, a ovim rastu nova poduzeća i po tom otvaraju se novi poslovi. Kad god se izumi novi stroj, uvjek se isto prigovara, a svaki put prigovore pobije izkustvo. Tako se dogodilo u Englezkoj i Francezkoj. Kad su uvedeni strojevi za pletenje, iztisnuše pletenje ručno, nastade silna vika na nje, da će upropastiti stotine tisuća ljudi, koji živu od pletenja, a sada bavi se istom radnjom više ljudi nego li ikada prije, jer sav sviet nosi pletene čarape, i to većinom proizvode tvornične, gdje rade strojevi. Iste se tužbe dizahu sa svih strana, kada uvedoše strojeve za predenje, a sada davaju velike predionice više posla, nego li ikada prije kolovrat ili preslica. Danas stroj tke platno, kolika se bila digla hajka proti njemu s bog toga, a danas vam u ovakvih poduzećih radi množina radnika, jer je prodja tkanina ogromna; platno se razvaža i prodaje po cielom svietu. U ostalom ovakve tužbe nečuju se samo u naše doba. Dok nije pronadjena umjetnost tiska (štampe), mnogi su služili kruh prepisivanjem knjiga; izumom pako knjigotiska zavlada silan strah medju timi prepisači, da će im nestati zaslužbe. A gle, danas bavi se štampanjem knjiga sto puta više radnika, nego li je u srednjem vieku bilo onakvih prepisača. Sada ima u samom Zagrebu, — koji kako znadete nije tako velik — pet tiskara, u kojih posluje jamačno više ljudih, nego li je nekoč ciela Hrvatska kraljevina imala prepisača. Isto takova se dizala graja kad su u novije doba ručnu prešu zamienili mekaničnom, a ipak koli znameniti su odatle nastali probitci: knjige, novine i ostali spisi štampaju se jeftinije, ciena im je dakle niža, poraba je po tom laglja, i

siromašniji čovjek može smoći nekoliko novčića za dobru knjigu, koju forintu za liep i poučan časopis. Tako se pako širi nauka i znanje. Sada se jedne godine štampa hrvatskih knjiga, koliko se nije prije u deset ili dvadeset; jedno hrvatsko družtvo izdaje sada toliko i tako vrstnih knjiga, kakovih nisu prije sva skupa. A ipak se nemože reći, da je uvedenje mekaničke preše umanjilo broj radnika u štamparnah, pače ga je povećalo. To posvjedočuje izkustvo.

— Ali toga ipak nećete zaniekati, gospodine doktore, da svakako nastaju nevolje za pojedine barma u ono doba, kada se uvodi novi stroj, jer tada gube barma neki svaku zaslugu.

— Ja toga neniečem, dragi gospodine Žuniću; nijedna ljudska uredba nije tako dobra, da nebi štogod neugodna doniela. Svaki čas mogu novi izumi promjeniti naše potrebe, navesti ih na druge pute, ili nam pokazati drugi način, da ih podmirimo. Nova cesta škodi svim gospodarom i svakomu imanju, koje leži uz staru, sada napuštenu. Sagrade li željeznicu, koja čini novu cestu suvišnom, opet su na šteti neki gospodari. Zar bi se dakle morala zabaciti svaka promjena u potrebah naših, zar da se zabrani gradjenje svake ceste ili željeznice, u obće zar bi se morali protiviti svakoj novosti ma bila koliko koristna?

Promislite samo, koliko pate svake godine razni obrti usljed prevrtljivosti i hira mode. Ova često oduzimlje radnju mnogim, više nego li strojevi. Jedne godine nose gospoje većinom shawle, druge opet u modi su kabanice; sad se dakle manje prodaje pa i izradjuje shawla; a opet netraže radnici, koji su do sada jedino izradjivali schawle, da se gospojam zabrani nositi kabanice.

Pače i obični prirodni pojavi: vrieme i nepogode nanose štetu nekim granam obrtnosti. Ako dugo nekiši, tuže se na loše poslove kišobranari, postolari, fiakeri. A

ipak im ništa nepomaže, ma koliko s bog toga rogoborili; drugim opet koristi suho vrieme. Tako vam je i kod strojeva; pojedinim škodi ako se uzmu rabiti, što ipak neprieči da nekoriste cielosti. A kad se preboli ono prelazno vrieme, prestaju obično i tužbe.

Ja sam doduše čuo govoriti: dobro, neka budu strojevi, ali jer su svakako barma u prvom vremenu štetni, vlada bi imala narediti, da se novi izumi nesmiju svagdje na jedan put, nego malo po malo uvadjati. Tako bi se odklonile nevolje od radnika i te novosti uvele bez velike štete i nesreće za pojedine obitelji.

Taj savjet nevalja. Ja sam već spomenuo, da se vlada neima u svašto pačati, jer se tim neriedko ograničuje osobna sloboda. Bi li bilo pravedno, kako bi se dalo složiti sa mojom osobnom slobodom, da mi vlada naprosto zabrani, da nesmijem ovako ili onako postupati u mojoj tvornici, kako se meni čini shodnim i praktičnim? Pače tvorničaru niti nestoji na volju, hoće li neće li poslužiti se novim izumom, on često mora to činiti. Doduše netjera ga na to ni vlada ni koja druga oblast, ali ga tjera vlastita korist. Nemislite, da se tvorničari i veći obrtnici upravo otimlju za novosti, svaki bo novi postupak u radnji zadaje u početku mnogo troška, a manje dobitka. Ali se mora prihvatit, jer obično imade ih više koji proizvode ista dobra, tu je dakle gotovo domaće i vanjsko natjecanje; ako jedan neće, uvesti će druga dva novi način, obćinstvo trošeć robu kupovat će ju ondje gdje ju nadje jeftinijom, neima dakle druge nego uvesti takodjer novi izum, inače morao bi se posao zatvoriti.

Što da vlada tu učini? Da jednomu naloži: ti imaš sutra, drugomu, ti imaš za dva mjeseca, trećemu da ima za godinu dana uvesti novi izum u svom poslu? Ali kojim pravom da se jednomu daju pogodnosti na štetu drugoga? Zašto da upravo A mora početi za dva mjeseca, a B za dvie godine? Takova se dakle odredba nemože iz-

vesti, bila bi vrlo nepravedna tako za tvorničare kao i za obćinstvo, koje bi jamačno još najjače osjećalo neshodnost takova pačanja vlade u obrtne poslove.

Ja sam više puta razmišljao, zašto se tolika diže vika na strojeve u drugih zemljah? Najobičniji razlog jest onaj, koji smo i ovdje danas čuli: neprilike, stradanja i velike štete za pojedinca. Ove zaista nastaju, ali niti su tako obćenite niti strašne, kako se rado tvrdi. Novi izumi neuvode se na jedan put, tomu se protivi stari običaj, koji toli rado odvraća od svake novosti, a odvraća od toga i veći novi trošak; jer stroj, koji nadoknadjuje radnju množine ljudi, stoji mnogo novca. Obično je, da si izumitelj pribavi patent na svoj izum, dobije dakle povlast da on jedini smije dobra prema svom izumu proizvadjati. Zato je strah od novih strojeva skroz neopravdan, te se mora odsuditi, a to tim više, što ga rabe često da razdraže radnike, koji su se — ima zato dokaza — u sljepoći i strasti svojoj tako zaboravili, da su u nekih mjestih zapalili tvornice, uništili strojeve pače zaprietili pogibelju i životu tvorničara. Nadajmo se, da će ovakvim provalam strasti doskočiti pomnjivija obuka i veća uvidjavnost samih radnika.

U obće može samo stvarnija i svjestnija obuka radnika dati jaku zaštitu i pomoć proti štetam, što no nastaju porabom strojeva, modom, izumi ili promjenami u obrtnosti. Strojevi, često mienjajući se ukus neupropašćuju radnje, nego ju samo navraćaju na drugi pravac. Da se zadovolji ukusu trošaca, da se što manje strada usljed ovih promjena, valja učiti, pribavljati si znanja, jer obrazovan čovjek može i druge a ne samo običajne poslove obavljati; može prema potrebi laglje i brže preći od jednoga posla k drugomu. Naše vrieme iziskuje od svakoga da je odvažan, okretan, timi svojstvi pomaže gradit dobrobit svih nas. Znadete onu prekrasnu poslovicu: Radišu bog pomaže. Prestala su vremena, kada je mána padala s neba.

*

Prije nego li završim ovaj razgovor evo još nekoliko iskrenih rieči za poputnicu:

Ako se već ljudem može čestitati na izumu strojeva, valja najprije radnikom, jer su ih oni riešili najtežih, najopasnijih posala; posala, koji su u starom vieku dali povoda i najduže podržavali robstvo, tu čovječanstvo sramoteću uredbu. I veliki dusi staroga vieka nemogahu drugačije nego zagovarati robstvo; a jedan od najsjajnijih umova staroga vieka, vrli mudrac Aristotel držeć ga potrebnim izreče ipak proročansku misao, da će nestati robstva, „kad se budu dlieto i čunak tkalčev sami kretali.“ To se je podpuno obistinilo u naše doba.

Strojevi obavljaju poslove vrlo naporne ili inače neugodne. Radnik postaje slobodnijim. Nadničar počimlje više misliti; tko je prije sam morao sve raditi, sada je pozvan da rukovodi prirodne sile, kojimi razredjuje ljudski um.

DEVETNAESTI RAZGOVOR.

GLAVNICA JE SABRANI I UŠTEDJENI PRINOS PRIJAŠNJE RADNJE, TE PRAVA BLAGODAT ZA ČOVJEČANSTVO.

Kako je prva žetva bila obilna, razvila se i trgovina sa žitom, ali se ujedno i vrlo osjećala nestašica valjanih cesta, pomanjkanje željeznica kao i divlji têk brodivih naših rieka upravo u onih krajevih domovine, koji su najobilnije urodili. I opet se svatko živo sjeti stare istine, da bi naša domovina mogla gospodarski dobro napredovati, da ima barma najnuždnijih obćila, da je gospodarska politika, naročito politika obćila svjestnije pazila potrebe njene. Nemože se tražiti od pojedinaca, da si sami grade ceste ili željeznice, to je dužnost države, ali ona mora gradeć ili dozvoljivajuć gradnju opredielit pravac, koji iziskuju gospodarski probitci. Pristranost ili sebičnost nesmije ravnati politikom gospodarskom. Više puta učini se neshodan korak ne od zle nakane, nego sa neznanja, zato moraju oni, kojih se stvar tiče, neprestano dokazivati, upućivati, i kad treba, odlučno zahtjevati da se probitci zemlje dostojno uvažuju. Napose velika je šteta gospodarska, ako nemaju valjanih obćila onakovi predjeli, koji su plodni, te bi mogli mnogo izvoziti, kao n. p. kod nas Slavonija.

Tako je upućivao svoje slušaoce i Radenić sastav se s njimi na novi razgovor. A zatim povrativ se na pravi svoj predmet nastavi:

— Sa pitanjem o radnji, diobi radnje, zatim o strojevih, koji radnju pospješuju, stoji u vrlo tiesnoj svezi drugo pitanje najme o plaći radnika. Ipak nećemo već danas razpravljati toga pitanja, nego razmatrat drugi predmet, jer će se tada laglje razumieti pitanje o plaći. Čovjek radi da si pribavi sredstva za život; ali i dok radi mora živjeti. A jedva bi to svaki mogao, da mora čekati dok se posao svrši i plodovi njegova rada unovče. Dok čovjek radi, može se uzdržavati jedino prihodom prijašnje radnje, to će reći, prihodom nepotrošenim, dakle prištedjenim. Čim više ima prištedjena prihoda prijašnje radnje, tim više ljudi može, čekajuć na prihod nove radnje, od njega živjeti. Prihod takove obavljene već radnje zove se glavnica (kapital). U hrvatskom jeziku uz rieč „glavnica" rabi se dobro i rieč kapital, koja nije njemačka, kako bi možda tko god mislio.

Glavnica je sve, što god imademo na zemlji stvari i dobara prištedjenih, a nastalih radnjom; glavnica je dakle sabrani proizvod radnje svih prijašnjih vjekova, svega, što su ljudi radili i stvarali preko svoje potreboće. Sve što imademo, je glavnica: dobra, kuće, gospodarska zdanja, domaća životinja, dragocjenosti, roba, pokućtvo, odjelo, orudje itd., sve je to glavnica.

— Govoreć o glavnici, opazi Koren, ljudi razumievaju obično samo novac.

— To je dakako velika pomutnja, nu dade se protumačiti tim, što se glavnica u obliku novca visoko cieni, što je novac u kolanju (cirkulaciji) zastupnik glavnice, te i najobičnija forma, u kojoj se one u prometu prenose na drugoga. Ako hoćeš ustanoviti, koliko posjeduje ovaj ili onaj imetka, izrazuješ njegovu vrednost u novcu. A i lasnije glavnica poluči pravu svoju svrhu, t. j.

postaje u gospodarstvu pomoćnikom radnje, ako se poslužimo novcem.

— Sve dakle, što posjeduje bogataš, jest glavnica, pita Gvozdić?

— Da, ali isto je tako i ono glavnica, što posjeduje ubogi. Vaše odjelo, orudje, pokućtvo, zaliha gotove robe, sve što je vaše vlastničtvo, čini i vašu glavnicu.

— Po vašu dakle ja bi bio glavničar?

— I jeste, odgovori Radenić. Nije samo glavničar tko posjeduje mnogo, nego svatko tko ima stvari potrebnih za sebe ili za posao svoj. Imademo većih i manjih glavnica, kao što imamo velikih i malih glavničara; donekle smo dakle svi glavničari; razliku čini samo veličina posjeda. Zato se veoma vara tko misli, da je imovina samo u rukuh bogataša. Glavnica manje imućnih ljudi sačinjava u svakoj zemlji znameniti dio narodne imovine i narodnoga bogatstva. To dokazuju štedionice. Uložci štedionički u našoj domovini iznose — kako se računa — 12 do 13 mil. for., a to je znamenita svota. Nisu to uložili možda samo bogataši, nego i siromašniji, koji gledaju pričuvati koju krajcaru za zla vremena. Sve ovo zajedno čini ipak manji dio imetka njihova, jer prava su imovina: zemljišta, kuće, vinogradi, roba u dućanih, a ponajviše orudje, posoblje i odielo. Ta svojina, u pojedinosti možda malo vredi, ali uzev ju u cielosti predstavlja znamenitu glavnicu.

U ostalom glavnica nije samo ono što pojedinci posjeduju. Glavnica, kao učinak predjašnje radnje imade vrlo različite oblike. Ceste, mostovi, željeznice, kanali, luke, oružane, škole, crkve, bolnice, ubožnice, javne sgrade i njihovo uredjenje, takodjer su glavnica. Narod je dakle tim bogatiji, čim više imetka posjeduju pojedini članovi njegovi i čim više se može pohvaliti plodovi prištedjenimi u prijašnjih vjekovih. Blago si ga svakomu narodu, koji viškom svoje radnje ustrojava obće koristne zavode,

jer tim povećava glavnicu i bogatstvo svih svojih članova, olahkoćujuć radnju potomstvu.

Nemislite, da je koristno, ako se množe samo ove ruke glavnice; to isto valja i o glavnici pripadajućoj pojedincu, i ta je veoma koristna. Jer kad pojedinac gleda umnožat svoj imetak i njegova glavnica dolazi u promet, koristi družtvu, u koliko se najme ulaže u koristna poduzeća trgovačka, obrtnička ili poljodelska. Dok tvorničar umno i obzirno upravlja svojom tvornicom, sakuplja si bogatstvo, ali širi u cieloj okolici dobrobit. Propadne li on, propali su s njim zajedno i svi oni, kojim njegova glavnica davaše posla. Ako radnik svoju težko skuckanu glavnicu potrati, mjesto da ju gospodarski uloži i tako još poveća, škodi i sebi ali bome i cielomu družtvu. Jer ovo, molim vas, pamtite svi dobro: glavnice rastu jedino radnjom, koju podupire red i štednja. Ovo je naravski put do glavnice i bogatstva, svaki je drugi krivudast i malo kada vodi do cilja. Mukom, koju zadaje radnja, požrtvovanjem i samozatajom, koja prati štedljivost, mogu se dobra pribirati, imovina sastavljati. Tko sve potroši što privredi, nikada od njega glavničara. Imetak možeš steći i povećati jedino, ako manje izdaš nego primiš, manje potrošiš nego li dobiješ.

— A kakova nam korist od silna bogatstva, upita učitelj? Blago se trpa na blago, muče se potomstva, a čemu sve to? Ako svatko potroši sve što privredi, ostaje liepo sve u redu; strpa li se glavnica na glavnicu, štedi se i škrtari, a od svega toga malena ili nikakova korist. Komu, molim vas, pomažu stotine i tisuće zakopane u sanducih?

— Nije tako, nije, gospodine učitelju. Izvolite me poslušati. Ako se više izdaje, troši, više se i uživa. Tko umije vještinom, okretnošću i velikom pomnjom povisiti svoj dobitak, moći će si i više pribaviti udobnosti, a ipak pri tom liepu svoticu prištediti. Istina je pako, da nikomu nekoriste u sanducih zatvorene tisuće, kojih škrtac nepušta na svjetlo božje, nu takovu vrst štednje ja nezagovaram, jer to i nije štednja.

Prištedak valja uložiti; siromah uloži pričuvanu krajcaru u štedionicu, koja mu plaća za to kamate, a bogataš u svoja poduzeća, koja podiže ili postojeća razširuje, čim pruža priliku većoj radnji i zasluži.

— A što onda, ako bogati toga neučini?

— Neće možda svaki, jer svatko niti neshvaća toga; nu činit će to većina, koja vrlo dobro znade, da su svi užitci plod ljudske radnje, da se mogu povećati većim imetkom, a zato valja dobro upotrebiti i koristno uložiti glavnicu.

Moglo bi se doduše pitati: a gdje ti je ta korist glavnice? Upotrebi li se da se izplate radnici, ovi što dobiju i potroše, ta je dakle glavnica izgubljena za svoga vlastnika. Ovako zaista gdjekoji pitaju i ovako stvaraju krive zaključke iz krivih zamisli. Ako se za glavnicu nabave: kruh, vino, odielo, drvo itd., dakako nestaje i glavnice potroškom ovih dobara; zato se moraju potrošena naknadjivati uvjek novimi dobri: novom žetvom, novom haljinom, novimi cipelami. Glavnicom plati se radnik, novac za to izdani nije kao glavnica nipošto izgubljen, kako se možda gdjekomu čini; sjeme bačeno u zemlju prividno propada, a ipak iz njega nikne krasno stabalce, koje nosi deset, petnaest i dvadeset zrna; tako i iz plaće radnikove niču dobra, daleko vrednija od potrošene glavnice.

Radnik potroši svoju plaću, ali vrednost njenu nadoknadi svojom radnjom s nova; ako manje izda nego li je primio, ostaje mu još neki višak. Tako je i kod gospodara. Glavnica, potrošena na plaću radnika, vraća mu se pod drugim oblikom usljed radnje i to povećana. Ako na zemljištu, koje plaćeni težak obradi, priraste žito osamnaest puta vrednije od plaće težakove; ako radnik

napravi deset komada robe kakove, koja dvanaest puta više vredi od njegove plaće, višak sačinjava korist i jedan dio dobitka poduzetnikova. Glavnica može biti vlastniku svomu samo onda vrelom dohodka, ako se ovako upotrebi.

— A zašto se neda radniku i sva korist, koja nastaje njegovom radnjom, upita Mato Koren? On se trudi i dobiva kukavnu plaću, a drugi žanje plodove njegova znoja, puni si žepove tudjom mukom. To bome nije pravedno.

— To je bludnja. Moramo biti pravedni na sve strane. Tko traži da sav dobitak radnje zapade radnika, uzkraćuje glavničaru svaki dio, zahtjeva dakle da glavnica nikakove koristi nenosi svomu vlastniku. A što tada? Tko bi mogao koriti takova čovjeka, ako neimajuć nikakove koristi za svoj trud kao poduzetnik, napusti poduzeće, koje mu zadaje mnogo brige, truda i muke a nenosi nikakova dobitka; da svoje glavnice uloži u kakovu banku ili štedionicu pa mirno troši kamate? Tko bi mu mogao zamjeriti, da u istinu tako učini, a tko bi jače osjećao zle posljedice takova postupka nego upravo radnik?

Treba da uvjek stvari onako prosudjujemo, kako u istinu obstoje. Radnik treba glavničara, jer se poduzeća mogu podići i tjerati pomoćju glavnice; nu radnja oplodjuje glavnicu, radnik je dakle potreban glavničaru; jedan je upućen na drugoga, jedan treba drugoga.

Radnici imadu pravilno malo glavnice, jer nisu ili sami ili njihovi predji dovoljno štedili, a možda i zato, jer su im dohodci bili tako neznatni, da se nije dalo ništa uštediti. Živiti se mora; uz radnika živu žena i djeca, sve to valja hraniti, odievati. Radnik nemože čekati, dok se unovče plodovi podhvata u kojem radi, pa da mu se istom onda plati njegov posao. Zato bo potrebna su kadšto dva i tri mjeseca, kadšto i pó godine, odakle da on smogne novca za to vrieme, tko da mu

dade na vjeru sve te stvari do rečenoga vremena? U takovom stanju bilo bi malo radnika; glavničar, koji je sam ili su njegovi predji štogod prištedili, troši svoju glavnicu plaćajuć radnika, ni nečekajuć žetve, odnosno prodaje, a i neznajuć kada i kako će prodati svoju robu. Radnika za sve to neboli glava, on dobije svoje, ali glavničar traži takodjer zato dobitak, koji mu teče iz plodova radnje. Istina je, da medju dobitkom glavničara i zaslužbom radnika nepostoji kadšto nikakovo razmjerje. Da se ovo odstrani i radniku osjegura veći dohodak, odnosno život, o tom se puno razmišlja, piše i razpravlja u Englezkoj, Francezkoj i Njemačkoj, gdje pitanje o plaći radničkoj zadaje mnogo brige državnikom, jer podržaje komešanja i trvenja medju poduzetnici i radnici.

Nu sve te neprilike nebi smjele biti povodom, da se ma u kojem pravcu dopuštaju povrede vlastničtva i glavnice; obće koristi traže, da se ono osjegura proti svakoj navali. Jer ako se umanji glavnica bilo s kojih razloga, ili ako joj zaprieti nesjegurnost, ona će se povući u zabitnost, nestat će je, a tim i mnogih podhvata, u kojih radnici posluju.

Poviest dokazuje, da u vreme političkih nemira, buna, glavnice izčezavaju, ljudi ograničuju svoje izdatke, jer se boje za imetak svoj; vade glavnice iz podhvata, jer nisu sjegurni da će se moći uživati plodova njihovih; vole da glavnica leži bezplodna, nego da propadne. Zato se radionice i tvornice zatvaraju, radnici padaju u biedu, koju njihovi izgredi i nasilja nemogu odkloniti nego samo povećati.

— To je istina, gospodine Radeniću; ali ćete ipak priznati, da je vrlo žalostno, da se radnik muči od zore do mraka i ostaje ubog, dočim glavničar uz neznatni trud postaje bogatim.

— I to nije tako, moj prijatelju Martiniću. U svakom poslu radi duh i tielo ljudsko, ali dakako ne jednako.

U jednom poslu napinje se više duh, u drugom tielo. Radnik obični napinje više tielo, glavničar kao poduzetnik radi opet najviše duhom. Duševna darovitost riedja je nego li tjelesna snaga, mnogo više imade tjelesno krepkih, nego li duševno darovitih ljudi, to znadete iz škole, zato i duševna radnja više nosi, sasma prema zakonu o ponudi i tražnji, ob obilju i oskudici. Nesmije se zaboraviti, da bogatstvo bogataša nečini siromaka siromašnijim; pače bogatstvo pojedinca može još najprije zajamčiti čovjeku nebogatu zaslužbu.

I ono nerazmjerje medju dobitkom glavničara i zaslužbom radnika nepostoji svagdje jednako, a može ga znamenito izravnati natjecanje medju samimi poduzetnici, koje čini, da se jedan zadovoljava i manjim dobitkom, da uzmogne više izraditi. Čim je više glavničara, tim veće natjecanje. Doduše dade se pomisliti, da se glavničari dogovore, koliko će plaćati svojim radnikom. Nu ti dogovori težko se izvode, jer se često protive koristi jednoga ili drugoga glavničara. Jedan će platit veću nadnicu svojim radnikom da ih više i vještih dobije, čim misli pobiti svoga takmaca.

U ostalom glavnice nisu danas vezane na jednu jedinu zemlju; glavnica novčana je svietska, putuje iz jednoga mjesta u drugo, iz jedne države u drugu i ako joj se zajamči sjegurnost i priličan dobitak, naći ćete je svagdje, i nemora biti upravo domaća.

— Po tom je stanje radnika tim povoljnije, čim ima više glavnice, reče Koren.

— Jamačno. Glavnica nesmije mirno ležati, jer ništa nenosi, ulaže se dakle; ako je ima mnogo, traže ju uložiti ovamo i onamo; ustrojavaju se poduzeća, dižu tvornice, izvadjaju poboljšice, a za sve te poslove treba velika kolicina radne sile. Čim više glavnice tim se više traži radnika, a dosljedno i dobro se plaćaju. Još jedno ću vam dozvati u pamet: glavnica čini, da poduzetnik

vodi poslove i u vrieme, kada se slabo izplaćuju, kad malo nose dobitka. Mnogi tvorničar tjera posao, pridržaje dakle svoje radnike i onda, kad mora prodavati robu bez dobitka, pače i na vlastitu štetu. Čini to pako, jer su znamenite glavnice uložene u posao, koje mu nebi ni kamata izbacivale, da obustavi radnju. Gdjekoji nastavlja posao i na štetu, jer želi sačuvati svoje radnike od nevolje.

— Dobro, priznajemo da je tako, hoće Koren, ali ipak dvojim, netraži li glavnica za svoje usluge, što ih izkazuje družtvu i gospodarstvu, previsoku cienu?

— Drugimi riečmi, htjedoste reći, da glavničar prima za porabu svoje glavnice veću korist nego li su vredne službe, što ih glavnica čini.

Ali nezaboravite, da je vrlo težko i pogibeljno rukovoditi tvornicu ili kakovo ino obrtničko poduzeće; posao tim teži, brige to veće, čim je više uloženo glavnice. Nadalje znajte da glavničar i poduzetnik nisu uvjek jedna te ista osoba, često ovaj potonji uzajmljuje glavnicu od prvoga, odgovoran je dakle za cielu glavnicu, od koje mora plaćati kadšto velike kamate. Pravo je dakle, da poduzeće toliko nosi koliko je potrebno, da se glavnica ukamaćuje, a poduzetnika još neki dobitak zapade. Često se ni to nedogadja, dobitak je vrlo neznatan, podhvat nosi jedva toliko da se mogu plaćat kamate, pače kadšto radi tvornica uz gubitak, a ne da bi tvorničar mogao sgrtati bogatstva. Čitajuć novine, osobito inozemne, opaža se prečesto, da su pali pod stečaj tvorničari, poduzetnici, glavničari. U zemljah obrtnih znade se, da jedva polovica takvih podhvata preživi dvadeset godina. Ako se uložena glavnica za deset godina podpuno povrati, t. j. poduzeće kroz ovo vrieme toliko donese, da se za podignuće i tjeranje izdana glavnica povrati, smatraju to dokazom, da poduzeće u istinu napreduje. Dogodi li se, da veliko i skupocieno poduzeće prestane raditi, obično

izgube vlastnici svu svoju glavnicu, nestaje svega, samo radnici su najmanju štetu pretrpjeli, jer su svoju plaću neprekidno dobivali.

— Tako se barma izjednačuju gubitci sa dobitci, što se na drugoj strani polučuju, reče vlastelin Novak.

— Moguće je, da pojedinci namaknu veliki dobitak, ali ti su u istinu dosta riedki. Deder da malo računamo. Ja sam obilazeć obrtne zemlje zavirio više puta u nutarnji rad mnogih tvornica, nastojeć upoznati radnju njihovu, da vidim, bi li se što slična i u koliko moglo i kod nas uvesti. Velika tvornica stoji silan novac; često se izdaje na zemljište, sgrade, orudje i strojeve, sirovine dvie do tri stotine tisuća forinta. Već same kamate ove glavnice, uračunav ovamo neki postotak u ime odplate duga, iznose liepu svotu. Da tvornica uzmogne započeti radnju, treba opet omašnu svotu, jer obično radi u velikih tvornicah 1200 do 1500 radnika. Ti radnici misle, da tvorničar trpa dobitak na dobitak, a u istinu vrlo bi se začudili doznav, da ta korist jedva iznosi od jednoga radnika na dan 10, kadšto jedva 5 novčića, a ne riedko još i manje. Recimo, da u velikoj tvornici radi tisuća radnika, da svaki privredi tvorničaru osam novč.; recimo da rade odbiv nedjelje i blagdane tri stotine dana; ta bi dakle korist iznosila na godinu 24.000 for. Sada treba uzeti, da poduzetnik mora biti čovjek vrlo vješt i okretan, da si je stekao sve potrebno tehničko i trgovačko znanje; uzmite na dalje, da je on odgovoran za sve, da se na njegova ledja svaljuje sav mogući gubitak, da ti gubitci često nastaju, da je prihod u raznih godinah različit: pa ćete se uvjeriti, da taj dobitak nije baš tolik. Ovoliki dobitci u ostalom riedki su, i veliki tvorničari bili bi skroz zadovoljni, da smognu dobitak i od pet novč. po radniku na dan.

Vidite, to nisu tako ogromne stvari, kako se rado tvrdi i govori. Nu ima glede toga predmeta još i drugih

bludnja. Ne riedko računa se, da je sav imetak tvorničarov nastao iz ogromna dobitka u poslu, a ipak je on više posljedak štedljiva i razumna kućanstva. Poznata je poslovica, da je mučnije prigospodariti prvu tisuću nego li kašnje dvadeset tisuća. To je živa istina. Recimo, da je X stekao ili nasljedio 100.000 for., ta svota ukamaćena sa pet na sto daje na godinu 5000 for. Ako X tako živi, da samo polovicu tih kamata potroši, a drugu polovicu pridaje od godine do godine glavnici, to mu i ova nosi kamate, njegova imovina naglo raste, te se može za 14 godina podvostručiti.

— Bome to je vrlo liepo i udobno, opazi Gvozdić; šteta da neshvaćam, zašto se u obće dozvoljuje primanje kamata ljudem, koji pod milim bogom ništa nerade. Jamačno bi u svietu sve bolje išlo, da se to zabrani, tada bi glavnica bila jeftina, pa blago onda svim, koji trebaju novca.

— Dragi moj kume, tako su i drugi prije vas već mislili, pisali i učili, pa ipak stoje stvari kako su i nekoč, nitko nije uvažio njihovih predloga. Razlog je vrlo jednostavan: da se najme zabrani primati kamate, postradala i propala bi sâma glavnica, mi bismo pali natrag u stare nevolje. To su uvidili svi razboriti ljudi, zato su odbijali onakve predloge. A zašto? Glavnica sabire se štednjom i trudom u nadi, da će nam donieti koristi. Ako se zabrani primati kamate, uništuje se i ona nada, a po tom i volja štediti, jer ako uštedjena glavnica nenosi nikakova ploda, tko da štedi unapred, čemu odkidati si od ustiu ili raditi preko potreboće? Stečeno dobro, to jest glavnica sačinjava našu vlastnost, s kojom može gospodar po dragoj volji odlučivati. Ako vlastnik ustupi svoju glavnicu drugomu na porabu, pravo je da mu se zato dade neka naknada, jer ta glavnica u rukuh drugoga čovjeka nosi koristi; kamate su dakle nagrada vlastniku zato, što je drugomu ustupio pravo svoje ra-

biti glavnicu njegovu; kamate su ciena usluga, što ih vlastnik čini drugomu. Kamate se mogu smanjiti, ako je glavnice mnogo, nastaje to samo od sebe, ali nemogu se sasma zabraniti.

Zato sam pravom opazio, da bi zabrana primati kamate bacila čovječanstvo natrag u nekadanje biedno stanje. Ovom prilikom svraćam pozornost vašu na divna pravila, koja uredjuju odnošaje družtvene; jer uvjek u razmjeru prema množanju glavnice bogataša umanjuje se iz njih nastajuća korist, dočim korist siromaka i družtva u obće raste.

Mogao bi tkogod reći, da je to protuslovje, pošto sam prije uztvrdio, da se glavnice bogataša same od sebe umnažaju. U istinu pako neima tu nikakova protuslovja. U koliko rastu glavnice bogataša mogu ovi razmjerno, a da neograničuju u ničem svoje potrošnje, svake godine više pričuvati (prištediti). Tako rastu sredstva, kojimi se dižu obće koristne uredbe i poduzeća. Ako se pako glavnice znatno množe u zemlji, same se medju sobom natječu, što dakako obaljuje njihovu cienu, t. j. kamate. Tako vam se dogadja, da u zemljah na glavnici siromašnih nosi ova deset i više na sto, u bogatih pako jedva tri ili četiri na sto. U Hrvatskoj je čovjek zadovoljan ako može dobiti zajam uz osam ili deset na sto, u Belgiji, Holandezkoj, Francezkoj glavničaru je pravo, ako dobije tri, a posve je zadovoljan sa četiri na sto. Eto velike razlike, a da i nespominjem, koliko puta plaća kod nas siromah dužnik i preko 20 po sto, pače i više.

— Čovjek bi po sada rečenom sudio, progovori Sever, da bogataši gube ako im se bogatstvo množa.

— Ne, gospodine, jer da su u istinu na gubitku, nebi htjeli raditi, bogatstvo bi nazadovalo, glavnice smanjivale se a dosljedno kamate rasle. Izkustvo uči pako, da glavnice rastu hitrije nego li padaju kamate, i da po

tom glavničare zapada ipak veći dobitak. N. p. X imao je imetka 100.000 fr. u vremenu, kad se plaćalo obično šest na sto u ime kamata, imao je dakle na godinu 6000 for. u ime kamata; a taj postotak nije tako brzo spao, pa se je možda X-ova glavnica podvostručila, dok je kamatna mjera od šest pala na pet po sto. U vremenu kada su kamate pale mogaše imati već imetka do 200.000 fr., koji mu nosi 10.000 for., od kojega može opet svake godine znamenitu svotu uštediti. Ako se dakle i je umanjio prinos glavnice, može se ipak u obće dohodak njegov povećati. Radnji pako ide u prilog oboje, malene kamate i velike glavnice.

Pamtit valja u ostalom, da kamate padaju samo do stanovite granice, izpod te neidu još niže, pa je i dobro da neidu, jer bi se nedvojbeno glavnice umanjivale, i narod bivao siromašnijim.

Iz poviesti i izkustva znade se pače, da u vremenih najživahnije trgovačke djelatnosti, kad se glavnice veoma naglo množe, kamate rastu mjesto da padaju. Ovo se doduše protivi običnim nazorom, ali se može lahko protumačiti, jer se u takovo doba mnogo traži glavnica za razna poduzeća, s toga se i skuplje plaćaju. Pa dočim bi pretjerano padanje kamata oštećivalo kapitaliste, ovim se načinom zadovoljava tako interesom njihovim kao i onim radnika, trošaca i proizvoditelja.

— Još jedno pitanje, gospodine Radeniću: što vi držite o zakonih proti lihvi sa gledališta gospodarskoga?

— Lihvarstvo je nedvojbeno ljuta rak-rana na tielu družtva ljudskoga, ono je ružno sredstvo, kojim se pojedini služe, da tudju nevolju, nesreću ili lahkoumnost upotrebe na svoju korist. To je težak grieh. Ali nije sve lihvarstvo, što pobire više kamate; ako je glavnica riedka, ili ako se je mnogo traži, postaje skupa, t. j. plaćaju se velike kamate. Zle porabe, koje se dogodjahu

i još danas dogadjaju, izazvaše, a dielomice i danas izazivaju odredbe državne vlasti, kojim je svrha zapriečiti velike kamate.

Borba medju družtvom i lihvari nije ništa nova, traje kroz vjekove, pa i u naše vrieme. Ja se nenadam nikakovoj znatnoj poboljšici od zakonâ, koji se izdavaju proti t. z. lihvarom. Cienu novcu gotovo je nemoguće ustanoviti trajno. Dok god bude malo glavnice i mnogo siromaštva bit će i lihvara. Ja poznajem jedno vrlo sjegurno, a k tomu uspješno sredstvo, koje se neprotivi ni načelu gospodarske slobode, niti načelu prava i jednakosti: množanje glavnice. Ako se mudrimi državnimi uredbami, umnom gospodarskom politikom diže gospodarska snaga, blagostanje i bogatstvo, tad će se od sebe smanjivati kamate, jer će množina glavnice sniziti njihovu cienu. Sve drugo što se čini jedva će donieti trajne koristi.

Nego da popunim moje razmatranje o koristi glavnice moram spomenuti vrlo razširenu, ali posve krivu misao, da se razsipnici, koji u vjetar trate svoj imetak, hvale i slave, a kude i priekim okom gledaju, koji krajcaru stišću. Jer ako razuman, radin i štedljiv čovjek, nabrav s vremenom liepu glavnicu, radi s njom na korist družtva, neima dvojbe da oštećuje družtvo tkogod sakupljeni ili od drugoga nasliedjeni imetak lahkoumno trati. Novac, što ga raztrošnik razstepe, isto je onako uništen kao i vino koje se razlije.

— To mi je malko čudno, opazi Koren, ta onaj novac nepropadne, nego dodje medju ljude, daje radnikom posla.

— Varate se. Raztrošnik troši svoj imetak i svoje glavnice ponajviše načinom zanj posve neplodnim. Istina, dok on troši i siplje novac, dotle se i radi; nu što izdade to je za uvjek izgubljeno, razsipnik trateć nerazložito novac nemože dugo tako raditi, imetak protepe, i on nemože, ako bi i htio, više nikomu koristiti.

— Hm, to baš nije tako veliko zlo, pripomene kovač Gvozdić, što jedan prospe to drugi pobere i sastavi imetak; bogataš pako stišćuć svaku krajcaru nepriušći nikomu ni korice kruha.

— I to je svakdanji prigovor. Tko nije voljan prosipati imovine svoje, psuju ga da je škrtac, da nepriušći ni sebi dobra zalogaja ni drugomu krajcare zaslužbe. A ipak njegov novac neleži bezplodno, ulaže ga u poduzeće, ili uzajmljuje drugomu, koji će ga koristno upotrebiti. Taj tobožnji škrtac hrani svojom glavnicom radnike, pomaže razvijati domaće gospodarstvo, koristan je sebi i drugomu. Takovih škrtaca želim ja svakomu narodu na svietu. Moram naglasiti i drugu pogrešku ljudsku. Jedni se rugaju imućniku da je škrtac, jer pazi na krajcaru; drugi opet gledaju priekim okom svaki sjaj i razkošje bogataša, viču na ljudsku nepravdu i uče, da bi trebalo bogataše oplieniti. Kao što su oni prvi nepravedni, tako su i ovi drugi.

Ako si bogataš sagradi krasnu palaču, uredi ogroman perivoj, nabavlja konjâ plemenite pasmine itd., tim ujedno pruža priliku množini da si zasluže što trebaju. I to nije nikakovo zlo. Komu može biti neka slobodno troši i nešto više, samo neka troši na ćudoredne i plemenite stvari. Trošeć ovako svoj imetak bogataši čine i druge usluge družtvu. Ako im je ukus izgladjen, um obrazovan, oni su prava podpora umjetnosti i znanosti. Tko ljubi knjige, slike, kipove i ove stvari kupuje, radi plemenito, širi dobar ukus i oplemenjuje duh ljudski, proizvodi ljepote; bogatašu dopuštaju sredstva da čini skupocjene pokuse u poljodelstvu, fiziki, kemiji, mekanici, na što siromašniji nesmiju ni pomisliti. Da su gdjekoji naših hrvatskih bogataša u dobrih vremenih više trošili na gospodarske pokuse, a manje upravo na kojekakove trice, danas osjećali bi to ne samo njihovi potomci nego i

*

većina naroda. Tako imadu bogataši sto i sto prilika svoj imetak obće koristno upotrebiti, i svaka takova uporaba dobro nam je došla, kao što smo vlastni svaku onu žigosati, kojom se u ludo trati imetak i umanjuje glavnica. Istina je, svako je dužan sam na sebe misliti, oko svoga dobra raditi. Ali već ljubav prema iskrnjemu svjetuje, da odvraćamo susjeda, ako je pošao krivim putem. Živimo u zajednici, koja nemože ravnodušno gledati, da li tko napreduje ili nazaduje. Kao što se prvomu raduje, tako mora potonje žaliti i gledati, da se odvrati. Više očiu više ljudi, više ljudi može bolje prosuditi, da li kakov posao ide na dobro ili okreće na zlo. Budimo ljudi i prijatelji medju sobom!

DVADESETI RAZGOVOR.

RADNJA JE ROBA; CIENA NJENA NEDA SE SAMOVOLJNO OPREDIELITI.

Nekoliko dana prije ovoga razgovora obdržavano je u cieloj okolici na glasu proštenje u mjestu L. Sa svih strana pohrli sviet onamo, pa dakako i iz Draškovca. Žalibože proštenja se na mnogih mjestih upravo izrodiše; mjesto da potaknu u ljudih pobožne misli i učvršćuju vjerozakonska osjećanja, dogadjaju se upravo tada svakakvi izgredi, medju kojimi je još najblaži, da se proštenjari opiju, te slikom kojega svetca za šeširom tetubaju iz grabe u grabu. Iza proštenja preostaje prazna kesa, mamurna glava i novi težki griesi, koji se valjda nebi bili počinili, da se je ostalo kod kuće.

U ovom sastanku progovori Radenić najprije o tom; reče da nabožnost nesmije biti povodom nećudorednim djelom. Tko osjeća u sebi potrebu potražiti drugu crkvu, čuti propovjedi drugoga svećenika, neka ide, ali da se tako vlada, kako neće uništiti poslije podne, što je prije podne dobra učinio. Mnogi drže proštenja posve suvišnimi veleć, da se gubi mnogo vremena, potroši liepa krajcara, a kadšto donesu kući mjesto božjega blagoslova krvave glave. Pravomu kršćaninu da netreba polaziti

tudjih crkva, kad ima svoju kod kuće. U ovom ima puno istine, osobito ako još prosti narod mora gledati sablaznive prizore upravo od onih, koji bi mu svagdje morali prednjačiti dobrim primjerom. Napomenu još Radenić, što je sam vidio boraveć u glavnom gradu, kako dolaze gradska gospoda u bližnja mjesta tobož na proštenje, pa dočim svećenik u crkvi obavlja službu božju, podučava na propovjedaonici sabrani puk, dopiru kroz otvorena vrata crkvena miris pečenja, halabuka, često i hrapavo pjevanje nakvašenih grla, razuzdani smieh i razkalašeno hohotanje. I prosti sviet da bude tu dobar i pobožan!

Opomenuv u ovom pravcu svoje slušaoce nastavi doktor:

— Sjećate se jamačno, da sam govoreć o radnji označio ovu kao robu, i da je onaj pustupak, gdje radnik nudi, a poduzetnik traži radnju, u mnogom nalik prodavanju i kupovanju. Zato treba dokazati, da je radnja kao i drugo dobro podvrženo pravilu o ponudi i tražnji; da se dakle za nju manje daje, ako se je mnogo nudi, a bolje ju plaćaju, kad se je više traži. Istina, obično se govori da ima dosta radnje, ako radnik lahko nadje posla; a da je ima malo, ako se u protivnom slučaju težko dolazi do nje. Ovakovo shvaćanje nije ispravno, a to ću vam evo ovako dokazati.

Znadete da čovjek živi jedino o plodu svoga rada. Komu dakle nije radnja prošloga vremena pribavila sredstva uzdržavanja, mora si od dana do dana privredjivati svakdanji hljeb radom, kojega trajnost često nije ničim osjegurana. Ovakvo stanje jest obćenito kod naroda divljih; ali u ovakovom nalaze se i svi oni pripadnici prosvjećenih država, kojim predji njihovi neostaviše ničesa, ili koji si sami ništa do sada neprivrediše, ako im nepriteku u pomoć posljedci radnje od drugih uštedjeni. To pako je glavnica; množtvo glavnice ujedno daje sjegurnost neposjedujućim, da će imati neprekidno posla. Taj se uspjeh polučuje jedino spojiv glavnicu i radnju;

ona bez ove bila bi neplodna. Nu i radnja bez glavnice nebi imala uspjeha, što se može lahko dokučiti. Jedna dakle nemože obstojati bez druge; njihovi probitci tiesno su spojeni; što koristi jednoj ide u prilog i drugoj; štetu jedne osjeća i druga. Eto pošav korak napred naišli smo na zajedinstvo probitaka medju radnici i poduzetnici, kojega žalibože često neshvaćaju jedni ni drugi.

— Ja razumijem tu zajednicu koristi, progovori Koren, dok se ona tako shvaća, da su glavnica i radnja jedna na drugu upućene, ali nije jednaka ovisnost, u kojoj stoji jedna prama drugoj. Radnici daleko su ovisniji o glavničaru, nego li ovaj ob onih. Tko gladuje neima kada čekati, nu lahko je onomu, koj ide samo za dobitkom.

— Istina je, prazan želudac nije strpljiv kao što je puna kesa. Ali nije sve zlo na strani radnikovoj, kako se misli; njegova je plaća sjegurna, t. j. mora se redovito izplaćivati nosio posao mnogo ili ništa; izplaćuje mu se točno u opredieljenom vremenu, te nemora čekati dok se plodovi radnje unovče. Radnik i glavničar slože se u jednu svrhu, jedan donosi u tu zajednicu svoju radnu snagu, drugi svoju glavnicu. Roba, kao posljedak zajedničkoga im djelovanja, jest zajednička vlastnost, koja se mora prodati, da se izvadi njena vrednost. Ali stanje radnikovo nedopušta mu, da čeka dok se prodaja obavi, jer za to treba više vremena, a možda se niti neda obaviti. Tvorničar ili poduzetnik uručuje mu dakle u obliku plaće njegov dio, i to prije nego se roba proda, pače i prije nego li se roba dogotovi. Tim postaje poduzetnik jedini vlastnik robe, preuzimlje na sebe tako mogući dobitak kao i vjerojatni gubitak, radnik u prvom slučaju nedobiva a u drugom negubi ništa.

Prema tomu plaća nije drugo nego naknada diela, koji no pripada radniku na predmetu što ga je izradio. Neima sumnje, da redovito taj dio nemože odgovarati vrednosti

ploda, jer inače nebi ništa ostalo glavničaru, koji bi u takovu stanju uzkratio poduzeću svoju glavnicu.

Pita li se: kako se taj dio ustanovljuje? valja odgovoriti: medjusobnim dogovorom, i nitko nije vlastan miešati se u te poslove, koji su li poslovi stranaka. Moglo bi se doduše prigovoriti: radnik mora gore proći u takovu dogovoru, mora pristati na sve, jer je njemu potrebniji glavničar, nego ovomu radnik. Pravilo ipak je ovo, da jedan treba drugoga, pače dosta često biva, da poduzetnik prima zahtjeve radnika. U ostalom ciena plaće zavisi ob okolnosti i odnošajih, koji izključuju svaku samovolju. Radnja predstavlja uslugu, koja se čini drugomu, plaća je ciena te usluge, s toga mora kolicina plaće zavisiti o vrednosti usluge. Nadničar, težak, trhonoša moraju se zadovoljiti sa plaćom od petdeset do osamdeset novč., dočim se mekaniku, cisiliru plaća dva do tri for. na dan, a slikaru, kiparu, risaru prema vještini njihovoj mnogo više. Da ima mekanika, slikara, kipara itd. toliko koliko težaka i nadničara, nebi imali ni oni veće plaće od ovih; nu jer njihov posao iziskuje više talenta, a talenat je redak, zato ih bolje nagradjuju.

— Ta svi radnici imadu, gospodine, jednake potreboće, reče Tkalčić, zar nebi bilo pravedno, da svi dobivaju barma pristojnu nagradu?

— A što je to: pristojna nagrada? upita Radenić. Za koji čas vratit ću se na ovo pitanje. A sad uzmimo, da se zakonom naloži, da valja sve nadničare i težake onako plaćati kao i najvještije radnike. Što bi se takovim nalogom postiglo? Samo to, da oni prvi nebi dobili nikakova posla, jer nitko nemože za posao više platit nego li vredi, jer se niti od obćinstva nemože tražiti, da plaća za robu cienu preko njene vrednosti. Naprotiv okanili bi se svi, koji za težu radnju dobivaju i bolju plaću, radnje teže te prionuli uz laglju i udobniju, pošto je plaća jednaka. Tim bi bezuvjetno morala zavladati nestašica radnika u jednoj, a preobilje u drugoj vrsti obrta, koje bi unatoč svim zakonom dokinulo jednakost, kakova se je htjela samovoljno stvoriti. Za obrte zamršene i teže radne sile nebi doticale, pa bi se morale vrlo skupo plaćati, za druge laglje i jednostavnije bilo bi jih preko potrebe, zato bi se i slabije plaćali. Tko neima posla, a nuždno ga treba da proživi, tražit će radnju i zahtievat na temelju zakona da mu se dade. Tako bi natjecanje navrnulo opet sve u običnu kolotečinu, ali istom nakon velika meteža i narodne gospodarske štete. Radnik i neradnik stradali bi nemilo u takovom stanju. To bi bila posljedica povrede redovita pravila u gospodarskom životu.

— Dakle nitko nije vlastan tako plaću radničku udesiti, da odgovara nekomu pravičnomu mjerilu, upita Gvozdić?

— To je vrlo težko. Za plaću mogu se obie stranke t. j. radnik i poduzetnik pogoditi. Tu odlučuje dakle pogodba. Moguće bi bilo, da se uvedu tako zvane takse, t. j. da oblasti ustanove iznos nagrade za stanovitu radnju. Nu ovo je riedko, pa je i bolje da sasma izostane, jer se takove stvari nemogu za obie stranke pravično i trajno opredieliti. Plaća zavisi poglavito ob obćinstvu, koje troši proizvode rada našega, jer kako ono cieni i koliko troši dobara, prema tomu se ravnaju poduzeća a u ovih plaća radnika. Ako se za kakovu stvar zahtieva ciena trošcu previsoka, neće je kupovati, ako ne svi barma jedan dio, pa bi se za toliko umanjio proizvod, a s njim i radnja.

Odavle se vidi, da nije moguće opredieliti stalnu kakovu mjeru za plaću radnje, kao što se neda opredieliti stalna ciena kakova druga dobra. Vrednost radnje zavisi o množini okolnosti, a napose o sposobnosti, koje se za nju iziskuju, pa onda o razmjeru medju ponudom i tražnjom.

Ima ipak jedna vrst radnje, kojoj nemožeš takodjer cienu stalno odrediti, nu koja je prvi stepen u plaći, pa prema njoj rastu postepeno plaće u svih obrtih i podhvatih. To je obična, prosta, mekanička radnja, kakove ima u poljodelstvu i obrtnosti, za koju se neiziskuje nikakova osobita vještina, nego zdrave i krepke mišice. U običnih odnošajih i usljed nutarnje nužde ravna se plaća ove radnje prema onomu, što čovjek treba za svoj svakdanji život. Trajno nemože plaća ove radnje biti niti znatno veća, niti znatno manja od onih potreboća.

Sada se samo pita: što se razumieva pod tom svakdanjom potrebom? I na to neda se odgovoriti sa nekoliko rieči, jer svakdanja potreboća u istinu je pojam nestalan. Životna potreba mienja se prema vremenu, narodu i zemlji, a osobito prema stališu, prosvjeti, pače i prema navikam svakdanjega života. Ja sam jur govorio o tom, koliko se razlikuju potrebe naše od onih naših djedova i pradjedova. U obće razumieva se pod svakdanjom potrebom nuždna hrana, odielo, stan i pokućtvo, sve to udešeno prema običajem i navikam pojedinih zemalja. Hrana radnikova mora da je i dovoljna i raznovrstna, jer će tada i radnik biti zdrav i krepak. Ali tà nije dakako svagdje jednaka. Naš težak najede se žganaca, pasulja, popije mjericu vina pa radi; drugdje n. p. u Englezkoj jede i prosti radnik komad mesa ili drugo kakovo krepčije jelo, zato je dakako jači i može više uraditi. Odielo valja da je pristojno i primjereno podnebju. Hladnije podnebje iziskuje toplije, skuplje odielo. Radnici u Italiji, južnoj Francezkoj u ljetu nose sandale, lahko i vrlo jeftino odielo od platna, englezki pako nose odielo od sukna, jer je u Englezkoj hladnije ali i zato, jer je takov običaj. U stanu svom ima radnik naći ne samo obranu proti nepogodam vremena: studeni, žegi, kiši i sniegu, nego i njegova obitelj dovoljna prostora za svoje poslove, da nebude jedna sobica spavaća i jedaća soba. U stanu mora biti nuždno posoblje, u zimi valja sobu ugrijati, a noćju razsvjetljiti. Napokon spominjem, da je radnik otac obitelji, a kao takov ima više potreboća: uzdržavati ženu, odgojivati djecu, slati ju u školu itd.

Eto vidite da potreboće neimaju bezuvjetnih granica, ali se ipak po prilici u svakoj zemlji ravnaju prema imućnosti i običajem. Plaća dakle ima biti tolika, da se podmire preke potreboće ne samo radnika nego i njegove žene i djece, riečju: mora doticati za uzdržavanje obitelji. Odavle se vidi, da se uzdržavanje radnika neda tako zaokružiti, da nebi plaća kadšto pala i izpod ove nuždne mjere. Tad dakako nastaju crni dnevi, strada se, kuburi se, ali se ipak nekako živi.

— To baš nemora biti tolika nesreća, uplete se u razgovor krojač Rifić, ljudi priviknu tomu, pa laglje podnose svaku vrst dogodjaja i kušnja, koje mogu nastati u životu.

— To je liepo reći, možda vi tako i radite, ali to nije dobro. Da vidimo. Ako si čovjek mora odkidati od ustiu, ako se lošije hrani, slabo odieva ili u nezdravom stanu stanuje, počme to rano osjećati: zdravlje mu gine, sile malaksaju, a to je na veliki uštrb radnji. Nevolju prate i druge biede: čistoće nestaje u kući, djeca se nemogu čestito odgojivati, od crne brige bježi zadovoljstvo. Pridesi li se još kakova obća nesreća, koja djeluje na plaću i onako već malenu, bieda postaje nesnosnom. U ovakovoj biedi živi pučanstvo nesretne Irske, gdje su nerazumna politika gospodarska, donekle vjerski fanatizam i druge okolnosti udomile trajnu nevolju, kojoj se izmučeno pučanstvo želi ukloniti seleć se u većih skupovih u Ameriku. Stanje nižih razreda ondje je takovo, da ako ponešto slabije urodi glavni proizvod — krumpir, nastaje glad.

— Drago mi je, oglasi se kolar Marić, da potvrdjujete, gospodine Radeniću, moje nazore; ja sam najme uvjek držao, da nije pametno mnogo štediti i odkidati si od ustiu. Ta čovjek živi samo jedan put.

— Niste pravu pogodili, odgovori Radenić. Štedljivost je prava kriepost sve dotle, dok se neizrodi, a to biva kad se pretvori u škrtost. Štedljivost je ugao kamen u sgradi imućnosti. Naročito mi u Hrvatskoj ni s daleka nemožemo se pohvaliti, da je štedljivost dobila gradjansko pravo u našoj domovini. Naša je mahna, da rado živimo dobro, bolje nego li dopušta naš imetak. Tu smo slaboću baštinili od naših otaca, koji su u tom pogledu jako griešili. Razborita štednja utemeljuje sreću obitelji. Nikada nije ona ni pojedincu ni narodu nahudila, a najmanje potisnula nizko plaću radničku.

— Jednoga ipak nerazumijem pravo, hoće vlastelin Novak; ako u obće potrebni živež opredieljuje iznos plaće, to bi mjera njena zavisila o živežu, te bi s ovim morala rasti i padati. Kako je dakle, da je u ovo posliednje vrieme plaća radnika padala, dočim je ciena živeža rasla?

— Ima tomu, gospodine, temeljita razloga. Ako slučajno poskupi hrana, nastaju uvjek neprilike u običajih i životu naroda. Kad žito poskupi, najprije to osjećaju manje imućni i ovi prvi počmu štediti pri drugih izdatcih, samo da priskrbe gotovine za hranu. Manje se dakle kupuje n. p. sukna, cipela, itd. To naravski odmah osjete svi oni obrtnici, koji prave takova dobra, jer manje pazare, pa bome i manje rade, zato radnici izgube zaslužbu, pa da se ma i kukavno prehrane, pripravni su raditi i za manju plaću. Tvorničar, da uzmogne prodati robu, obaljuje joj cienu, a to ga sili da smanji plaću svojim radnikom. I tako vam biva u svakoj vrsti obrtne radnje. Pače u ovakvih vremenih traže dosta često radnje i onakove osobe, koje u dobroj godini ni nemisle na nadničarstvo, čim umnažaju natjecanje medju radnici, t. j. povećavaju broj onih, koji traže kruha bilo u kakovoj radnji.

Odavle sliedi, da bi morala plaća rasti kad pada ciena žita. Zar ne? U istinu tako i biva često. Ako je živež jeftin, preostaje još sredstva da se nabave druga dobra, pače se mogu i skuplje platit. Veća tražnja daje tvornicam i obrtnikom više posla, a tada naravskim načinom raste plaća, i obećaje se neko vrieme držati na višem stepenu. Nu pravo se ipak neda reći, da ciena živeža neposredno djeluje na plaću.

Često se govori: zašto nebi poduzetnici plaćali svoje radnike barma prema cieni živeža, pa s toga plaću povisivali kad ovaj poskupi? Nu poduzetnikom je, kako smo malo prije čuli, dosta borbe i muke u vrieme skupoće, pa je dovoljno ako plaćaju za radnju običnu dnevnu cienu. Obrtnici medju sobom se natječu; ako jedan skuplje proizvadja plaćajuć više svojim radnikom, morao bi i skuplje prodavati svoju robu, nu tada bi ga po svoj prilici dosadanje mušterije ostavile te prešle k njegovim protivnikom, koji jeftinije prodavaju i tako bi onaj obrtnik morao propasti.

Dakako, ako nebi htjeli ni ostali radnici jeftinije raditi, morali bi poduzetnici povisiti plaću predpostaviv, da je veliko obćinstvo voljno i kadro neprestano kupovati skuplju robu. Ako se pako to nečini, ako povodom više plaće poskupjela roba nenalazi kupaca, povišenje plaće nemože se održati, radnici su prisiljeni ili popustit ili doživiti, da se zatvore tvornice.

Odavle možete razabrati što sve djeluje na plaću radničku; vidite, da nenastaje slučajem, nije ovisna o volji pojedinca, a bome neodredjuje ju niti ljubav ili smilovanje. U glavnom opredieljuju plaću oni razlozi, koji i cienu drugih stvari. O tom u drugom razgovoru više.

DVADESET I PRVI RAZGOVOR.

PLAĆA RADNIČKA. SAVEZI MEDJU RADNICI. OBUSTAVA RADNJE (STRIKES).

Kad su se sliedećega blagdana sastali slušaoci Radenićevi, donese netko novine, u kojih se pripoviedalo, kako su opet u nekom predielu Englezke, gdje se mnogo kopa ugljena, radnici obustavili radnju. Čim dodje Radenić medju sakupljene, ustane vlastelin g. Novak:

— Ja sam, reče, malo prije pročitao neku novinu iz današnjih novina, koja govori ob obustavi radnje. I to je za gdjekojega nova stvar, molimo Vas, da nam ju protumačite.

— Drage volje, ali ne odmah, prije moram još dvie tri navesti o drugom.

Iz poslednjega razgovora mogoste razabrati, da za plaću običnoga radnika postoji neki najniži iznos, minimum. Taj minimum tvore svakdanje preke potreboće radnika i njegove obitelji. Od toga može plaća rasti prema vještini i sposobnosti čovjeka, pače i plaća obična radnika može porasti tako, da ostane još neki višak. To vam zavisi o sretnih gospodarskih okolnostih, a poglavito o ponudi i tražnji, o razmjeru medju glavnicom i brojem pučanstva. Poduzeća nemože biti bez glavnice, koja

medju ostalim podmiruje i plaće radnika; kolicina plaće zavisi po tom o razmjerju medju glavnicom i pučanstvom; ako je glavnice' malo, a pučanstvo mnogobrojno, svakoga će dakako malo zapasti.

— Toga opet nerazumijem, primjeti Božić, kapelan u Draškovcu, ta nikada nisam čuo, da bi bogataši dielili svoje glavnice medju uboge.

— Istina, ne onako kako vi mislite, ali ipak se dieli i to načinom shodnim. Da se poduzme dioba, na kakovu misli mladi gospodin, bogatašem nebi ništa ostalo, a ubogi slabo bi se pomogli, jer ih ima množtvo. To dieljenje obavlja se drugačije, ali se u istinu obavlja. Glavnice ulažu se u različita poduzeća, koja trebaju i plaćaju radnike, i tako vam glavnice bogataša u obliku plaće radničke dolaze medju potrebnike. Glavnica nenosi ništa, ako se neuloži koristno, radnik nemože živiti ako neima posla, eto tako vam se ta dioba obavlja, i živa je istina: ako ima malo glavnice a puno radnika, da tada pojedinca malo zapade.

— Sada razumijem, hoće Božić.

— Drago mi je; a sada da promotrimo malko potanje stanje zemlje manje imućne. Tu ima glavnice malo. Sa malo glavnice neda se mnogo raditi, zato se i malo radnika traži. Naprotiv ima dosta ljudi, koji bez zaslužbe nomogu živiti, zato mnogo ih nudi svoju radnju. Tako ponuda radnje nadkriljuje tražnju, radnici natječu se medju sobom, s toga je plaća malena. Čim više radnika a manje posla, tim povoljniji je položaj glavničara, tim veću korist nose im glavnice.

Naprotiv ako se glavnice množe, — a moraju rasti, kad raste dobitak glavničara, — više će se tražiti radnih sila, raste dakle natjecanje medju glavničari, jer svatko nastoji svoje glavnice dobro uložiti, dočim se umanjuje natjecanje radnika. A što je posljedica tomu? da plaća radnika raste, a umanjuje se korist glavničara.

— To mi je sve jasno, primjeti Novak; malo glavnice, slaba plaća radnika, velik dobitak glavničara; mnogo glavnice, veća plaća radnika, manja dobit glavničara. Toga svega imamo kod kuće.

— Tako je; meni je drago, da tako liepo shvaćate pravila nauke narodnoga gospodarstva, kojimi se evo već više nedjelja bavimo, i koja se još slabo poznavaju. Medju glavnija načela te nauke spada i ovo: da ciena stvari raste u razmjeru, u kojem raste ponuda. Drugimi riečmi: veća tražnja, veća i ciena; veća ponuda, niža ciena. Iz ovoga pravila izvadjaju se sami po sebi razni posljedci, a medju takove spada i ovaj: velika glavnica, manja dobit vlastnika njihovih, a bolja plaća radnika.

— To je novi dokaz, opazi Gvozdić, kako je dobro i koristno, ako se množa imovina bogataša.

— Jest, to je dobro, opazi Žunić, samo bi trebalo, da bogataši troše i ulažu svoj imetak u onoj zemlji, u kojoj živu i gdje su ga stekli. Kakova nam korist od ljudi, koji u našoj zemlji stiču velik dobitak, pa se onda presele u tudjinstvo, ili ako dohodak svoga imetka troše u tudjinstvu.

— Imate pravo, pa se nadamo da će tako biti, budemo li svi ovu istinu ne samo priznavali nego i prema njoj radili.

A sad da vidimo, što sve može djelovati na plaću radnika. Ako se žiteljstvo umnoža, a glavnice ostaju jednake, ima više radnih sila, ponuda radnje prekoračuje tražnju, zato pada plaća radnika. Ovo je jedan slučaj; drugi pako, nam već poznati jest, ako zavlada skupoća živeža, jer se tada troši manje drugih dobara, manje se proizvadja, usljed česa mora i plaća radnika pasti. Nu ma se i neumanjila ciena svakdanje radnje, ipak je dosadanja plaća u slučaju skupoće živeža faktično nedostatna.

— To sve razumijem, doda Koren.

— Svakdanjom plaćom podmiruje radnik svoje dnevne potreboće. Ako ostane plaća nepromienjena, a izdatci se povise, plaća više nedotiče za potreboće, dohodci su prema izdatkom premaleni, pače kadšto upravo nedovoljni. Recimo, da obični radnik zasluži na dan 1 for., za uzdržavanje svoje i obitelji potroši 80 novč., ostaje mu još 20 novč. za ostale potreboće. Ovaj višak vrlo je neznatan, ali može sasma izčeznuti, ako poskupi živež, jer se tada lasno dogodi, da radnik potroši cielu svoju zaslužbu samo na hranu i stan, za druge potreboće nepreostaje mu ni novčić, a o prištednji neima ni govora. Radniku je dakle sve jedno: bilo da mu obale plaću od 1 fr. na 80 nč., bilo da poskupi živež, tako da mora cielu forintu nanj izdati. Skupoća živeža djeluje kao da umanjite plaću, a jeftinoća upravo kao da se plaća povisi.

Evo vidite, kako se ovi važni odnošaji narodno-gospodarski medju sobom razplièu. Plaću radnika nemože ustanoviti vlada svojimi naredbami, barma ne kod većega diela poduzeća, a isto tako ne cienu živeža svojimi taksami. Radnja je dobro, podvrženo natjecanju, pa s toga se može najprije ciena njena ustanoviti medju samimi učestnici.

— To mi se čini pravo, opazi Koren; ali eto gospodin vlastelin Novak čitaše nam malo prije, da je tamo u Englezkoj redarstvo na nekom mjestu raztjeralo radnike, koji se dogovarahu o svojoj plaći.

— Neće biti baš posve tako, odvrati Radenić, novine su netočno izviestile svoje čitaoce, a i vi, čini mi se, niste dobro sve upamtili, što je čitano. Jer vlada englezka jamačno nebi odredila, da se raztjeraju radnici, koji mirno viećaju o svojih potreboćah kao i o tom, kako da si stanje poprave. Ali neteku uvjek takovi sastanci mirno, često se u njih predlaže ili zaključuje, čim se prieti pogibelju posjednikom, osobito tvorničarom, ili

možda onim radnikom, koji neće da pristanu uz plandujuće. A takove pogibelji dužna je vlada odvraćati.

— A zašto vole ljudi plandovati nego li raditi, opazi Božić, ta tim škode najviše samim sebi?

— Razložit ću odmah. Medju poduzetnici ima nedvojbeno ljudi svakojakih pa i takovih, koji nemare žuljevi i stradanjem svojih radnika puniti si kese; drugi opet neće da uvaže promienjene okolnosti, skupoću živeža; treći stavljaju težke uvjete za samu radnju; a nedvojbeno da često i sami radnici upravo lahkoumno ili prpošno obustave radnje. Radnici najme, nastupio koji god od slučajeva sada spomenutih, traže od svojih gospodara, da im povise plaću, ili da prikrate vrieme radnje. Često radnici neustaju s bog plaće, nego s bog toga, što moraju dugo, n. p. 12 ili 14 sati na dan raditi. Kadšto poduzetnici pristanu odmah na zahtjev, osobito ako je u istinu plaća nizka, ili ako im poslovi dobro idu, te dopuštaju i veći izdatak, ili ako bi obustava radnje doniela veće štete nego li je povišena plaća. Nu uvjek nije tako, a radnici hoteć si na svoju ruku pomoći, laćaju se sredstva, koje im najbliže stoji, obustavljaju[1] radnju, t. j. očituju poduzetnikom, da neće više pod dosadanjimi uvjeti poslovati.

— Pa to nije baš veliko zlo, opazi Koren.

— Ali bome nije ni dobro. Čujte. Priepor dade se prilično jednostavno svršiti, ako tvorničari ili poduzetnici uvide za vremena, da je zahtjev radnika pravedan pa ako popuste. Trvenje prestaje i poslovi idu svojim redovitim tečajem. U protivnom slučaju sve dublji postaje jaz medju strankami. Radnici znadu dobro, da njih malo nemože ništa opraviti. Borba medju glavnicom i radnjom i onako je nejednaka; ako se dakle moćnoj glavnici neopre veći

[1] Za pojam ovaj „obustava“ upotrebljava se obično rieč „Strike“ (izgovori: Streik), koja znači obustaviti rad. Rieč je to englezka, te je iz Englezke sa stvarju samom prenešena na kopno evropsko.

broj, neima nade u pobjedu. Znajuć to radnici se udružuju, koaliraju, te sjedinjenimi silami izilaze pred poduzetnike. U tu svrhu utanačuje se savez ne možda samo medju radnici jedne tvornice ili samo jednoga mjesta, nego ciele okolice, pače zemlje. Ovakovo udruženje u napomenutu svrhu nije nikakova novost. Prije, daleko prije nego li su se radnici u tvornicah počeli služiti ovim sredstvom, postojahu ove ruke savezi medju kalfami raznih obrta, dok su još cehovi vladali obrtnošću. Cehovi i oblasti napinjahu sve sile, da utamane ta „bratstva“ (confrières), proganjahu članove njihove, nu sve uzalud. Bratstva su organizirala odkaz radnje u pojedinih mjestih, raznosila viest po cieloj zemlji o tom, te umiela tako ozloglasiti pojedina mjesta, da se nitko nije usudio potražiti posla u njem, članovi bratstva ne, jer im to branijahu dužnosti njihove, a nečlanovi ne, jer se bojahu osvete bratstva.

Slična ovomu jest sadanja organizacija radnika u tvornicah. Glavna je svrha udruživanju radničkom, da se zajedničkimi silami i sredstvi osjegura podpuni uspjeh. U zemljah, gdje nisu priečili takova udruživanja, ta se je organizacija duboko ukorjenila. Poznate su u Englezkoj „Trades unions“, kojim je svrha podupirati radnike, koji su obustavili svoju radnju, jer se scieni, da svaka probit radnika u jednom predielu ide u prilog cielomu stališu. U takovom savezu svatko je dužan, dok god radi, prinositi stanovitu svotu na tjedan ili mjesec — kako se već ustanovi — u zajedničku blagajnu, odakle se daje gore spomenuta podpora.

Sve ovo nije ipak takove naravi, da bi državnu vlast moglo ponukati da se mieša u te poslove. Dok radnici od svoje volje obustavljaju posao, dok se dogovaraju, kako da si izvojuju povoljnije uvjete, dotle netreba im toga braniti, kao što se nezabranjuju dogovori poduzetnika o tom, koliko će plaćati svojim radnikom. Ako

radnici nepovriede postojećih zakona, ako poštuju javni poredak, osobnu slobodu i vlastničtvo, najbolje je da se redarstvo nemješa u njihove poslove. Žalibože neide uvjek tako. Savezi radnika ustaju kadšto djelotvornim, silovitim načinom proti tvorničarom i proti onim svojih drugova, koji neće da pristanu uz većinu nego žele ostati u svom poslu. Čuli ste jamačno ili čitali, kako su se ovdje ili ondje radnici zaprietili tvorničaru, da će mu zapaliti tvornicu, njega ubiti, a drugovom svojim, koji ostadoše kod posla, osvetom; da su kadšto u toj nakani i silom navalili na tvornicu. Takovih prietnja i navala državna vlast nemože trpjeti, i ovo je glavni razlog, zašto oblasti paze na sve pojave medju radnici.

— A molim vas, kako vi sudite o tom pitanju?

— Evo ovako: Obustave radnje riedko pomognu radnikom, a uvjek su štetne ukupnomu gospodarstvu naroda. Kadšto pobjede radnici, ali još češće moraju položiti oružje, pa i ondje, gdje se mogu pohvaliti čvrstom organizacijom, a nekmo li gdje neima nikakove, ili je loša. God. 1853. obustavi radnju 17.000 radnika u mjestu Prestonu u Englezkoj, devet i po mjeseca nemaknu se ni jedna ruka na posao; ogromne su svote potrošene na uzdržavanje njihovo, a napokon moradoše popustiti — radnici i pristati na rad uz prijašnje uvjete. Vrieme neradnje proguta sve, što se prije trudom i mukom prištedi, izdaje se zadnja krajcara, založi se poslednji komad posoblja ili odiela, da se kupi kruha. Nu plandovanje ima i žalostnih ćudorednih posljedica. Gdjekoji radnik sasma odvikne redovitu poslu, omili mu plandovanje a uzanj možda još i krčma ili karte. A je li to, propao je čovjek za sebe, svoju obitelj i gospodarstvo.

Cielomu gospodarstvu zadaje obustava vrlo težkih udaraca. Dok se neradi, miruju glavnice u dotična poduzeća uložene. To je doduše najprvo šteta za dotičnoga poduzetnika, ali bome i za cielost, jer kroz to vrieme

miruje i proizvadjanje dielomice, manje se proizvadja, a to je šteta obća, jer za koliko je zemlja manje proizvodila, toliko ima manje vrednih stvari, za toliko je siromašnija.

— Zar su dakle obustave radnje sasma bez koristi? — pita Koren.

— Nisam toga uztvrdio, a niti se nemože uztvrditi kao obćenito pravilo, valjano za sve slučajeve. Riedka su načela, koja bi valjala za sve slučajeve. Može biti obustava radnje kadšto po radnike koristna, u koliko se njom dobiva vremena, da se do kraja svi priepori medju jednom i drugom strankom na čisto izvedu; ali i to samo pod uvjetom, da obustava traje kratko vrieme i da se mirno razvija. Nu jer je to riedko, ostaje ona uvjek stvar pogibeljna. Sklizka je to staza. Lasno se tu upletu: jad, ogorčenost, strast, pa zato nemože se nikomu svjetovati, da se lati takova posla izim da neimaju od nikud druge pomoći. Nu odlučno mora se osuditi svako nasilje od strane radnika, nikomu neškodi ono više nego upravo njihovoj stvari, jer ma bila ova i pravedna, nasilje odbija od njih prijatelje, i sklonost prama njim pretvara u zlovolju.

DVADESET I DRUGI RAZGOVOR.

ŽITELJSTVO, ŽIVEŽ I PLAĆA. RAZMJER MEDJU ŽITELJSTVOM TE ŽIVEŽEM, I KAKO DJELUJE NA PLAĆU.

Od poslednjega razgovora protekle su bile dvie nedjelje, a doktora Radenića ni blizu. Neznajuć uzroka ljudi se zabrinuti zapitkivahu, zašto nedolazi više medju nje, zašto je prekinuo svoje koristne pouke. Tim veća jim radost, kad se treće nedjelje poslije mise nadje pod lipom ljubljeni učitelj. Sve ga pozdravilo oduševljeno, a poznati naš Mato Koren u nekoliko srdačnih rieči zahvali se Radeniću što je došao rekav, kako se je sve bilo preplašilo neznajuć si protumačiti, zašto je prekinuo svoje spasonosno djelovanje. „Mi ostajemo, gospodine doktore — reče doslovce — do groba vaši dužnici, nikad nećemo zaboraviti vašega truda da nas poučite. Za nas sve do sada nitko se nije brinuo, nitko nas upućivao, kako da radimo, nitko nam nije tumačio velikih pojava u gospodarskom životu naroda. Vi se prvi na to odvažiste, budi vam do neba hvala. Budućnost će pokazati, da smo bili vaši dobri učenici; vidit ćete, da hrvatsko pučanstvo rado sliedi mudre nauke, samo ako se nadje čovjek, koji će ih dati. Molimo vas s toga da nastavite.“

Radenić tronut nad toli jednostavnom ali iskrenom besjedom, zahvali se svim prisutnim razloživ, da su ga neki važni poslovi priečili te nije mogao u posliednje vrieme nastaviti svoga rada. — Ja vidim — reče — da je sjeme palo na dobru zemlju. Dao bog te donielo obilna ploda na korist vašu i na korist ciele ljubljene naše domovine.

A sad nastavljam svoje razlaganje.

U zadnjem našem razgovoru vidjeli smo, da su nemoćni samovoljni i siloviti načini, kojimi se kadšto nastoji urediti plaća radnika. Ta stvar čini mi se tako znamenitom, da ću još koju o njoj reći. — Znademo što je radnja, poznato je, da se plaća radnje pravilno uredjuje porazumkom medju radnikom i poduzetnikom, i da na nju djeluje ponuda i tražnja.

Znamo nadalje, da se glavnicom naroda, ili svimi predmeti, što jih ima u zemlji, plaćaju radnici, da onaj dio, što ga pojedinac dobiva od te imovine, nezavisi samo o kolicini glavnice nego i o broju osoba, medju koje se ima dieliti.

Ako je broj učestnika isti, a bogatstvo zemlje raste, tim više dolazi na pojedinca. Naprotiv ako je nepromienjena imovina, a množa se pučanstvo, tim manje dolazi na svakoga, čim je više naroda, jer valja istu kolicinu predmeta dieliti medju više osoba. Ako se n. p. glavnica od 200 fr. razdieli medju 100 osoba, dodju na svaku 2 fr. Ako se podvostruči glavnica ali i pučanstvo, opet zapadu svakoga 2 for. Ako li je pako isti broj osoba, t. j. 100, a glavnica je porasla na 400 for., dolaze na osobu 4 for. To isto biva, ako se pučanstvo poveća na 200 osoba, a glavnica na 800 for.

Ako li pako ostaje jednak broj osoba, t. j. 100, a glavnica spade od 200 na 100 for., dolazi na svakoga samo 1 for.; to isto biva, ako se pučanstvo umnoža na 200 osoba, a glavnica ostaje kao i dosada 200 for. I tu dolazi

na pojedinca samo 1 for. Ovoliko bi dobio pojedinac, ako bi i pučanstvo naraslo na 400 osoba i glavnica na 400 for.

Ovo je sve vrlo jednostavno i jasno. Da smo mjesto novca uzeli n. p. žito, bio bi isti posljedak. Sada ded da to uporavimo na plaću, koja nezavisi samo o bogatstvu zemlje, nego i o razmjeru, u kojem stoji bogatstvo prema žiteljstvu. Gdje je velikobrojno pučanstvo a malo bogatstva, plaća je malena; naprotiv veliko bogatstvo, a manje pučanstva čine plaću većom.

— Gospodine doktore, hoće vlastelin Sever, ja nerazumijem kako dolazi pučanstvo u te račune? Ja vidim evo ovo: ako se dieli novac ili žito, pojedinac će manje dobiti čim se više osoba mora nadieliti. Nu ovdje se govori o radnji i plaći, a ne o novcu, koji bi trebalo dieliti.

— Lagano, lagano, gospodine susjede. Vi neuvažujete pravo odnošaja, koji postoje s jedne strane medju obiljem glavnice, tražnjom radnih sila i visokom plaćom, a s druge strane medju malenom glavnicom, ponudom radnih sila i nizkom plaćom. Radnjom podmiruju se potreboće trošaca, to je njena zadaća; što bogatiji radnici, tim laglje nabavljaju dobra za svoju trošnju, to više mogu plaćati. Imade li gdje mnogo glavnica, t. j. jeli zemlja bogata, i mnoge potreboće lasno se podmire. Gdje imade toga, bit će i živahne trošnje, a ova ima uvjek za posljedicu obsežno proizvadjanje, dosljedno mnogo će se pitati za radnike. Tražit će se više radnih sila, nego ih se nudi, tako će plaća njihova rasti; povisiti će ju natjecanje glavničara. Odavle možete zaključiti: obilje glavnice, tražnja radnje i veća plaća idu uzporedo. Imade li pako malo glavnice u zemlji, neda se tu mnogo potreboća podmiriti, trošnja i proizvadjanje je neznatno, i radnih sila malo se traži. A pošto se radnje više nudi nego li traži, plaća radnička je malena, jer se sada natječu radnici medju sobom, a ne glavničari. Tu dakle valja pravilo: gdje je malo glavnice, veća ponuda radnje, mora biti plaća manja. Ovo troje medju sobom se uvjetuje.

Mogo bi me tkogod zapitati: ta čovječe božji, gdje ti je tu sveza medju žiteljstvom i onim što si sada rekao? Evo je: Recimo u nekoj zemlji radi nekoliko radnika, da se podmire potreboće. Recimo, da se je u toj zemlji, bilo s kojega mu drago razloga, umanjila glavnica za polovicu, s toga moći će se sada tek polovica prijašnjih potreboća podmiriti, prema tomu imati će samo polovica radnika još dosta posla. Recimo da je plaća u početku ostala jednaka; nu pošto je jedan dio radnika izgubio dosadanje zanimanje, ovi će radit i jeftinije držeć, da je bolje ako se išto zasluži, nego da se cieli dan planduje. A jer se manje troši, manje proizvodi, manja je i korist gospodara; tvorničari mogu imati radnika koliko hoće, odpustit će dakle stare, uzeti nove, ili pridržati stare, ako privole na manju plaću. Tako se umanjuje svaka vrst plaće. Ako se glavnica umanji za trećinu, četvrtinu, petinu ili desetinu, posljedak je razmjerno uvjek isti.

— A je li se zaista ikada gdje tako smanje glavnice? zapita Koren.

— Jamačno, i to češće nego li bi čovjek i pomislio. Svaki nemir kod kuće, prevrat, rat, umanjuju glavnice. Glavnica traži i ljubi mir, ako neima toga, glavnica se skriva, izčezava iz kolanja, ljudi se boje, da bi ju mogli izgubiti; glavnica miruje, planduje kao što planduje radnik, kad nestane posla ili neće da radi. Ovo plandovanje glavnice znači isto kao da se glavnica naroda umanjuje, jer glavnica samo dotle koristi, dok kola i proizvadjanje oživljuje.

Jednakim načinom je loša žetva često uzrok, da se umanje glavnice, jer ako ova sastoji od svega onoga, što zemlja posjeduje, nedvojbeno umanjuje se kolicina njezina nedaćom poljodelstva. Svaki grošić, koji u loših

godina otidje u inozemstvo da se zanj nabavi žita, znači nazadak glavnice.

Ovo isto nastaje, ako se kolicina glavnice nopromieni, ali se umnoža pučanstvo; jer sada ima više ljudi, više radnika, medju koje se ima dieliti radnja, koju uzdržuje ista kolicina glavnice. Ponuda radnje dakle znamenito pretiče tražnju, zato pada plaća.

U protivnom pako slučaju, ako se glavnica ulaže u istom obsegu, ali se umanji žiteljstvo n. p. usljed ljute pošasti, tada ista glavnica zahtieva jednaki broj radnika, ali ih sada neima, jer se je umanjio broj pučanstva; tu se dakle radnje više traži nego li nudi, a dosljedno plaća raste. Je li vam ovo jasno, gospodine susjede?

— Jest, gospodine doktore, posve jasno; plaća raste, ako se glavnica jače množa od pučanstva, a pada, ako se pučanstvo množi hitrije od glavnice.

— Sasma dobro; obično se to pravilo ovako izrazuje: Plaća stoji u izravnom razmjeru prama glavnici, a u obratnom prama pučanstvu. Vidi se dakle, da plaća radnička nemora biti upravo visoka, ma da imade i mnogo glavnice, ako u zemlji živi veliko pučanstvo.

— A molim vas, zapita vlastelin Novak, kako se to slaže s onom obće poznatom i priznatom izrekom, da je mnogobrojno pučanstvo dokaz blagostanja zemlje?

— Taj je nazor izpravan, ako se dotična zemlja može podičiti uz mnogobrojno žiteljstvo i većim bogatstvom. Jedno treba da stoji do drugoga. Ako neima bogatstva, tu je mnogobrojno žiteljstvo odsudjeno na vječnu biedu i nevolju, kao što u nesretnoj Irskoj,[1] gdje puk živi u

[1] Loše žetve i osobito bolest krumpira prisiliše pučanstvo irsko, da se u velikom broju izseljuje, usljed česa bijaše se njegovo stanje ponešto poboljšalo. G. 1841 brojila je Irska 8,175.000, a g. 1860 samo 5,764.000 stanovnika; njeno se je dakle pučanstvo za 20 godina umanjilo za 2,441.000 duša. U najnovije vrieme pokazuju se opet znaci nevolje, odatle domaći nemiri i neprekidno seljenje u Ameriku. U ostalom nevolji Irske mnogo je kriva sebična englezka državna i osobito gospodarska politika.

nevolji, jer neima glavnice, trgovine ni prave obrtnosti. Nemislim u ostalom, da to bogatstvo mora ležati gotovo na kupu, dovoljno je, ako nalazi obilnih uvjeta svomu gospodarskomu i duševnomu razvitku, jer u ovom slučaju narasti će brzo imovina radnjom i štednjom, te se naći dovoljnih sredstva za uzdržavanje. Nu o tom, mislim, nitko nesumnja, da je svakako bolje, imade li manje žiteljstva, a ovo živi dobro, nego ako ga ima mnogo, koje kuburi.

— Mi se u Hrvatskoj neimamo bojati prenapučenja; naša domovina mogla bi još jedanput toliko žiteljstva hraniti, koliko ga sada ima. — Tako će g. Žunić.

— Govoreć o mnogobrojnom žiteljstvu ja dakako nisam mislio na Hrvatsku, koja — kako ste dobro primjetili — treba većega pučanstva. Za našu domovinu valja ono pravilo, da bi gledeć uvjete gospodarske i uvjete uzdržavanja moglo u njoj živiti mnogo veće pučanstvo, a jer ga neima, osjećamo to svagdje, a dakako najviše u gospodarstvu. Za svaku zemlju vrlo su neprilične skrajnosti: preriedko i pregusto žiteljstvo. U prvom slučaju zemlja nemože duševno ni materijalno napredovati, u drugom mora nazadovati. Razumije se u ostalom, da je stanje naroda u prvom slučaju snosljivije nego li u drugom. Jedna od najvažnijih zadaća uprave jest, da izpituje uzroke, s kojih se pučanstvo sporo množa, ili pače možda i umanjuje. Bez uzroka nije to, i to velikih, jakih, jer neumnažanje naroda stoji u posvemašnoj oprieci sa životnom mogućnosti u veliko se množati. U ljudstvu vidi se jasno težnja ogromna razploda. Ako se uzprkos toj težnji pučanstvo zemlje od davno već naseljene nemnoža, a imade uvjeta za to gledeć na proizvodnu snagu zemlje, mora da tomu stoji na putu više uzroka. Dakako neda se naprosto odsjeći: ovi i ovi su tomu uzroci; u jednoj zemlji mogu vladati ovi, u drugoj oni. U jednoj ćudoredna izkvarenost pučanstva, razkalašenost

jednoga ili drugoga spola, nemar za djecu, pobacanje zametka u utrobi, pohlepa za uživanjem, nestašica pravoga osjećaja za obiteljski život, nevaljanština ženskoga spola; predsude, nestašica vještačke pomoći kod poroda, radi česa vrlo često nastradaju rodilje, a djeca poginu; nepovoljni zdravstveni odnošaji, zaprieke u sklapanju brakova, krive družtvene uredbe, nevaljani običaji itd. U drugoj zemlji mogu uz gdjekoje od spomenutih još vladati i drugi uzroci. Bilo što mu drago, uzroci ti moraju se pomno izpitivati, pa proti nadjenim potražiti liek i ovaj vrlo ozbiljno uporavljivati. Zemlja slabo napučena ostaje siromašna na duševnih i materijalnih dobrih; pretežno je u njoj gospodarstvo poljsko, pa se i ono samo razsežno vodi, zanati su riedki, i to ponajviše u rukuh tudjinaca, obrtnost nemože se razvijati, jer manjka dovoljne radne snage i glavnice. Siromašan narod nemože plaćati većih poreza, zato i državna vlast nemože mnogo trošiti na razne uredbe i zavode, koji pomažu razvijati duševnu i materijalnu moć naroda. Sve ide napred, samo takov narod zaostaje, pa pogledav oko sebe nemalo se začudi, kako su ga drugi daleko pretekli. Takvo je stanje bolest, koju valja liečiti, a na to su pozvani svi, koji savjetom ili činom mogu pomoći: sudac, politički činovnik i obćinski, crkva i škola mora da si složno pruže ruke, kako da izkorjene ovakovo zlo.

Da je naša Slavonija onako napučena, kao što je n. p. naše Zagorje, drugačije bismo mi danas svi zajedno stajali, pušilo bi se jamačno više dimnjaka tvornica, a mi i naša braća u Bosnoj i Hercegovini nebi trebali iz Beča ili Pariza naručivati stvari za svakdanje potrebe, niti bismo svaki put strepili od straha, kadgod njive slabije urode.

Kao što je štetno ovo stanje, jednako je nepovoljno i ono, gdje je toliko pučanstva, da se nemože redovito hraniti plodinami vlastite zemlje. Nu i tude nemora biti

pučanstva odviše u strogom smislu ove rieči, jer ako se i neproizvodi kod kuće sve, česa i koliko se treba, ali ako narod ima drugih valjanih predmeta, koje može zamieniti za sredstva života, možeš živjeti, prem valja priznati, da tu neima već prave sjegurnosti, i da može nastati bieda, ako bilo s kakovih mu drago razloga nastanu trgovački ili prometni zamršaji, usljed kojih zapinje obćenje jednoga naroda sa drugim. A podpuno je prenapučenje, ako u istinu neima više dovoljnoga živeža, te si pojedinac mora odkidati, svoje potrebe smanjivati, radi česa trpi tjelesni razvoj ljudstva, haraju razne bolesti, ljudstvo jako pomire, pa tako bieda i njena drugarica smrt opet svedu prekobrojno žiteljstvo na pravu mjeru. Nu mnogi nečekaju, da ih glad i nevolja umore, nego nastoje uteći, kako su to činili prije, pa i u najnovije vrieme čine Irci. Tako se opet uzpostavi pravo razmjerje medju pučanstvom i kolicinom živeža, i traje sve dotle, dok god možda ljudi zaborave što se je prije dogodilo, te zavedeni izdašnijom privredom, većimi plaćami nepadnu u prijašnju pogrješku.

— Po tom sudjeno je čovječanstvu, reče Gvozdić, da uvjek tetuba medju srećom i nesrećom.

— Dragi prijatelju, zar može drugačije biti? Nitko neka neračuna na trajnu sreću na ovom svietu. Nu pri tom ovo je jedno dobro: da se čovjek može pripraviti i potražiti sredstva proti prietećemu zlu. A jedna od najvećih neprilika, osobito za one koji živu o radu ruku svojih, jest prekomjerno množanje žiteljstva.

— A molim vas, što bi se proti tomu moglo činiti, upita Koren? Ljudi se nesmiju ubijati; moraju se ženiti, a u braku se djeca radjaju. Drugačije nemože biti.

— Imate pravo. Pametan čovjek, kršćanin nemisli danas na umaranje djece; ni ženitba se n i k o m u nebrani, koji inače imade za to uvjeta. Ali čovjek treba da je gospodar svoj, da sám sobom vlada. Ja znam dobro,

da je brak utjehom i nasladom mnogomu, ali isto je tako nedvojbeno, da bieda i nevolja, ako se nadju u bračnoj zajednici, još goropadnije harače. Malo je radnika, koji živuć neoženjeni nebi mogli toliko zaslužiti koliko trebaju; ali mnogi nezasluže koliko treba ciela obitelj. Neveli se dakle, neženi se, nego se veli: neženi se prerano. Istina, hrvatska poslovica veli: tko se rano ženi i rano ustaje, nekaje se nikada. Ali ta poslovica valja za nas, gdje neima niti dosta pučanstva, i gdje treba radnih ruku u kući, zato neka se naši seljaci žene. Ali nemože to valjati svagdje. Tko se u 18 ili 20 godini oženi, pravilno postaje otcem u dobi, gdje nije polučio podpune vještine i okretnosti u radnji, niti mu je podpuno razvijena tjelesna snaga. Navale djeca u vrieme, kad su dohodci mršavi, nemožeš obitelji uzdržavati, radnik se zaduži ili izgubi nadu u bolja vremena, nevolja u kući tjera ga na polje, iz tvornice u krčmu, gdje si rakijom ubija uspomenu na dom, ali ubija i sama sebe. A obitelj? Ona sjedi kod kuće osamljena, te izgleda pomoć od dobrih ljudi ili svoje obćine.

Pravo je, da se i radnik ženi, ali ne odmah, čim imade koji groš preko svojih svakdanjih potreboća. Obitelj nalaže mužu ugodnih ali i vrlo ozbiljnih dužnosti. Ženu i djecu valja hraniti i odievati. Za taj teret moraš se pripraviti. Namjeravajuć se dakle ženiti gospodari, dok si neoženjen, štedi preostatak svoga dohodka, nabavljaj posoblje i druge potrebne stvari, gledaj da si kupiš kakovu kućicu, itd. Tako neće doći žena na pusto ili na tudje; ako nastanu crni dani, nećeš stradati te pouzdanije čekati bolja vremena. Zato svaki valja da ispita sama sebe, da si dadne račun, hoće li moći izpunjivati zadaće, koje mu nalaže obitelj. Ali to opet neovlašćuje nikoga na razkalašenost, na nebračne sveze, koje ubijaju ćudorednost i dobar glas.

S toga ako se radnikom svjetuje, da se neprenagle ženitbom, uvjek se scieni, da će oni ćudoredno i umjereno živiti. Radnjom i štednjom pripravlja se mužkarac za ozbiljne dužnosti obiteljskoga života.

Nemislite u ostalom, da ovo pravilo valja izključivo za radnike. I svaki drugi ima ovakvih dužnosti. Tko god si: činovnik, odvjetnik, učitelj, svaki neka dobro promisli prije nego li se ženi, hoće li moći dohodkom svojim i uzdržavati obitelj. Činovnik n. p. imajuć malenu plaću mora vrlo oprezno raditi hoteć se ženiti; ako dobije dobru, kućevnu i štedljivu ženu, sreća njegova. Nu takove djevojke nemogu se svagdje naći. I to je zlo, a tomu je opet kriv nevaljan uzgoj, jer se djevojke nepripravljaju za dobre gospodarice, nego za nekakove „gospoje“, koje umiju možda koješta, ali neumiju objeda skuhati ili kućni posao same obavljati.

Napokon valja reći, da su prerane ženitbe u obće štetne, mislim prerane gledeć na dobu jednoga i drugoga ženitbenoga druga. Takove se naprosto moraju zabraniti, n. p. ako bi htio mužkarac u 16 god. oženiti djevojčicu u 14 god., ili još mladju. Jedno i drugo još je duševni i tjelesni nerazvijeno, djeca u takovom braku rodjena kržljava su i boležljiva, a oni sami neuki, nepraktični, nisu kadri ozbiljno se latit gospodarstva, koje usljed toga propada.

Ne dakle samo radnik, nego i svatko drugi valja da dobro promisli kad se kani ženiti; bude li prije dobro promišljao, neće se kašnje kajati.

DVADESET I TREĆI RAZGOVOR.

PROIZVODITELJI (PRODUCENTI) I TROŠCI (KONSUMENTI).
NATJECANJEM NASTAJE JEFTINOĆA.

Kad je po običaju bližnje nedjelje došao Radenić pred crkvu, zateče svoje slušaoce u vrlo živahnoj prepirci. Radilo se o mesaru draškovačkom, koji je tako rekuć preko noći povisio cienu govedini za dva novčića po funti. Tolika bezobzirnost ljuto razgnjevi pučanstvo. Pa da imade barma ikakova razloga! Ali ma nikakova. Marvinska pošast vladaše doduše u nekih predielih ali u samom Draškovcu i njegovoj okolici nepojavi se nigdje; trošnja jednaka, kao što su iste i ostale okolnosti. Svemu je tomu uzrok jedina pohlepa mesarova, koji može raditi što ga je volja, jer je sam u mjestu, pa odredjuje cienu po dragoj volji. Većina vikaše, da bi trebalo pozvati još jednoga mesara; drugi tvrdjahu, da to nije potrebno, dovoljno bi bilo, da na neko vrieme otvori koji obćinar još jednu mesnicu; treći mišljahu: bit će svemu kraj, ako oblast odredi cienu mesu.

Taj je njihov razgovor neopažen slušao Radenić, pa stupiv medju nje poče:

— Koliko sam mogao razabrati, vi se ljutite na mesara, jer je nenadano povisio cienu mesu. Nije ni čudo,

ta nitko rado neplaća više, svatko želi što jeftinije kupovati. Nu u ovom slučaju možemo sjegurno reći, da je ciena mesu za naše mjesto nesamo prevelika, nego je i prenaglo povišena. Neki od vas rekoše, da nebi toga bilo, da imamo barma dva mesara. Moguće je, da nebi, jer bi onda bilo barma nekakovo natjecanje.

Eto o tom želim danas govoriti. Ova se rieč već više puta čula ovdje medju nami, a naročito naglasivao sam, da natjecanje medju samimi radnici umanjuje plaću radničku. Danas da vam reknem koju o probitcih natjecanja.

— Ta o kakovih probitcih, zapita više radnika?

— Meni se čini, da natjecanje nekoristi nikomu na svietu, doda Koren.

— Eto kako ste nedosljedni. Pred nekoliko časova pao je ovdje glas, da bi samo natjecanje moglo prisiliti našega mesara, da snizi cienu govedini, a sada odričete mu naprosto svaku korist. Nevalja suditi prenaglo ili jednostrano; svaka stvar ima dva lica. Mi smo do sada gledali samo jednu stranu natjecanja, da vidimo sada i drugu. Ništa lagljega nego odsuditi natjecanje, kao što ga u istinu i mnogi odsudiše. Zašto? Radniku nije povoljno, jer mu kvari plaću, poljodelcu ne, jer obara cienu žita, obrtnikom ne, jer medju njimi poskupljuje radnju, a opet pojeftinije robu na tržištu; napokon nije ni trgovcu, jer umanjuje zaslužbu, odnosno dobitak.

A deder da sada malko potanje ogledamo ove prigovore. Tvorničari i manji obrtnici žele što jeftinije proizvadjati, a što skuplje prodati, zato im je svako natjecanje trn u oku, a nemisle, da natjecanje medju radnici čini radnju jeftinijom; nemisle, da bi bez njega morali sve skuplje kupovati: sirovine seljakove, radnju radnikovu itd. Dućandjija mrzi na svoga susjeda, a nemisli, da ima natjecanju medju tvorničari i velikimi trgovci zahvaliti, što jeftino nabavlja robu. Posjednici, vlastela, seljaci viču nanj a zaboravljaju, koli smo skupo plaćali

još pred dva mjeseca njihovo žito; a koli mučno bi težali svoju zemlju, da neima orudja, a napose jeftina orudja, koje opet stvara natjecanje. Napokon radnici nepomišljaju, da bi bez natjecanja medju tvorničari stanje njihovo bilo kud i kamo gore, plaća još manja, a živež skup. Istina je, da radnici natjecajuć se medju sobom snizuju si medjusobno plaću, ali to se s druge strane nadoknadjuje obilno jeftinoćom, koja valja za druga dobra. Tako natjecanje škodi pojedincem, ali koristi cielosti.

— Hvala, gospodine na takovoj koristi, oglasi se vlastelin Sever, kad šteta nadmašuje koristi.

— Ne tako, gospodine. Ako mora tkogod usljed natjecanja nešto jeftinije prodat stvari svoje, žrtvovati jedan dio svoje koristi drugomu, nije to propalo; što je on izgubio, dobio je kupac. Ako se stvari jeftinije kupuju, tim ih se više prodaje, što ide u prilog proizvodu. Ako ljudi laglje živu, laglje svoje potrebe podmiruju, to je prava dobit za cielo družtvo, u kojem se gubitci i dobitci usljed natjecanja izjednačuju.

— Dobro, primjeti opet Sever, recimo da natjecanje koristi družtvu, ali ta korist nije jednako razdieljena; jedan razred žiteljstva uživa i tu neku prednost pred drugim.

— Ni to nestoji, barma nemože takov odnošaj duže trajati. Ako natjecanje odviše otegoćuje život radnikom u stanovitom poduzeću, tvorničarom kod nabave stanovitih dobara, trgovcem kod nabave robe, morali bi se okaniti svoga posla. Da se to dogodi, umanjilo bi se natjecanje medju preostalimi, njihov bi dobitak opet znatno porasao, što bi dalo povoda, da se opet više ljudi baci na isti posao, tim bi opet poraslo natjecanje, dok se nebi jedan dio poslujućih okanio posla s bog slaba dobitka. Tako se usljed promjenljiva učestvovanja uzdržaje ravnovesje medju obrti.

— Da, ali se ta ravnoteža skupo plaća stradanjem i gorkim izkustvom pojedinaca.

— Netajim toga, ali drugačije neide u svietu, svatko ovdje ide za svojom korišću. To je do stanovite granice sasma u redu, kako sam već na drugom mjestu razložio. Ljudi se dakle natječu, jedan želi nadkriliti svoga druga, i tako za sebe uhvatit veću korist, a na tom pregnuću osniva se obća dobrobit. Ja dakako nemislim ovdje nerazborita, sliepa natjecanja, nego onakova, koje promičuć boljak pojedinca osjegurava ujedno dobro stanje cielosti te potišće u natrag puku sebičnost, da nezavlada na štetu drugih.

Kakovo bi bilo stanje trošaca, da neima nikakova natjecanja medju proizvoditelji? Sve bi se skupo plaćalo, i trošac kukavno životario od danas do sutra. Da se nenatječu trošci, proizvoditelji morali bi po što po to prodavati svoju robu, trpili bi goleme štete, te napokon svoj posao ograničili ili sasma napustili. Natjecanje medju radnici, tražećimi posla i zaslužbe, svodi plaću njihovu na primjereni srednji iznos; natjecanje opet medju tvorničari i majstori prieči, da nepadne plaća radnika izpod nuždnoga minimuma i da mogu o njoj živiti tolike obitelji. Natjecanje medju glavničari i potrebnici glavnice uzpostavlja umjerene kamate, čim olahkoćuje ne samo porabu vjeresije nego i plodnim čini proizvadjanje.

Ja mislim, da se postojanje ovih okolnosti nemože zaniekati; dakle svagdje medju svimi razredi pučanstva ima natjecanja, pa se veoma vara tko tvrdi, da ovaj ili onaj obrt nepodnosi natjecanja.

— Rekoste, opazi Sever, da natjecanje umanjuje korist pojedinca, zar to neznači toliko, kao da su svi na gubitku?

— Ne, ako tko jeftinije proda svoje stvari, nemora zato odmah i štetovati. Nizke ciene možda su neugodne jednoj, ali su povoljne drugoj stranki. Koliko prodavalac

*

dobije manje, toliko više ostane kupcu u žepu, čim se opet uzpostavlja ravnovesje; valja bo uvjek misliti uz proizvoditelja i na trošca.

— Da je sve tako, gospodine doktore, hoće Stranski, još nevidim koristi natjecanja; jer recimo da nitko u takovu stanju stvari ništa neizgubi, ali borme i nitko ništa nedobiva.

— Ima tu koristi, dragi moj, koja se vidi najbolje u tom, što se svatko natječe, da što bolje i valjanije radi. Jedan neće da bude lošiji od ostalih svojih drugova, mnogi gleda da ostale preteče, pa smišlja načine i sredstva, kako da to izvede. Natjecanju imademo zahvaliti množinu izuma i obreta, kojimi se usavršuje postupak u proizvodbi, te se roba laglje, brže ili jeftinije priredjuje. A sve to umnaža naše dobro, olahkoćuje nabavljanje potrebnih stvari i povećuje naše užitke. Danas može si radnik za svoju plaću dvadeset puta više nabaviti dobara, nego li radnik pred sto godina.

Ja priznajem, da su sa natjecanjem porasle i potežkoće osobito za sviet poslovni, za proizvoditelje ne manje kao i za trgovce. To je posljedica gospodarske slobode. U starije vreme nije mogao svatko tjerati obrta ili zanata, kakov bi mu se svidio. Tu su slobodu ograničavali na korist već nastanjenih i poslujućih majstora. Čovjek je morao učiti zanat kroz stanovito vrieme kao šegrt, zatim opet raditi kao kalfa mnogo godina. Sreća je bila, ako je kalfa za kakovih pet ili deset godina postao majstorom, često se moralo i duže čekati, jer je broj majstora stanovita obrta bio ograničen, dakako na korist živućih i radećih, pa dok nije smrt ili druga okolnost taj broj umanjila, nitko nemogaše postati majstorom. Ja vjerujem, da bijaše ovakvo stanje vrlo udobno za dotične majstore, ali ne za obćinstvo, koje je bilo prisiljeno svoje potrebe podmirivati proizvodî radnje majstora u svom

mjestu bez obzira na kakvoću njihovu. Želite li, da se ovakovo stanje povrati?

— Ne, gospodine doktore, odvrati Stranski; ali morate priznati, da ni današnja neobuzdana sloboda nevodi dobru. Nekoč se je dolazilo težko do majstorstva. Što danas vidimo, to je druga skrajnost. Svaka šuša može tjerat obrt, dodje pred obćinsko poglavarstvo, prijavi svoju nakanu, plati propisanu pristojbu i stvar je u redu. Niti ga pitaju što je i tko je, je li što naučio i gdje? Jedno vrieme fušari, kvari posao valjanim obrtnikom, pa ga na jedan put nestane, da na drugom mjestu opet izpliva na površinu. Obćinstvo se zavarava svakim načinom i plaća skupo svoju povjerljivost. Svatko se smije naseliti gdje hoće, pa tako nam sve više poplavljuje naše hrvatske gradove kojekakova čeljad, koja mari jedino za hrvatsku pšenicu i hrvatsko vino, a inače ruga se svemu, što je nam drugim plemenito i pošteno.

— Aj, aj, prijatelju Stranski, odakle vam sve to? Evo što velim na to: Natjecanje znači gospodarsku slobodu. Sloboda pako nije za svakoga, nego za ljude zrele, razborite, koji umiju sami sobom vladati, svoje strasti zauzdavati. A kao što su pojedinci tako mogu biti nezreli i nesposobni za gospodarsku slobodu cieli narodi. Odatle pako nesliedi, da se prijašnji život gospodarski mora ovjekovječiti, nego narod treba za novi, slobodniji pripravljati, odgojivati. Zato razborite vlade neuvode naprečac uredaba, skroz se razlikujućih od do sada postojećih, nego malo po malo. Medju cehovstvom i slobodom obrtnosti postoji široki jaz, koji valja premostiti, a ne preko skakati. Tko skače može vrat slomiti. Zato će mudra vlada gledati, da olahkoti prelaz iz starih u nove odnošaje. Gospodarska sloboda može tvoriti mnogo dobra, ali zato je potrebno, da se pučanstvo za nju pripravi i ona postepeno uvodi. A jedno od najvažnijih sredstva u tu

svrhu jest, da si radnici, obrtnici i zanatlije pribave dovoljne vještine i znanja, da rade marljivo, dobro i pošteno. Mi se nemožemo ograditi kinezkim zidom. Treba našim majstorom zasukati rukave, marljivo raditi, dobro raditi, svoje kućanstvo štedljivo urediti, pa će se onda moći dobra roba i jeftinije prodavati. Mnogi naših obrtnika rade upravo naopako, prihvaćaju od novoga vieka česa netrebaju, a zabacuju od staroga, što bi morali pridržati. To nevalja. Lahko je gospodski živiti, ali tko će to plaćati? Majstor neka bude majstorom i ništa više, neka posao tjera pošteno i savjestno, pa će prestat tužbe, da tudjinci otimlju kruh i zaslužbu domaćoj djeci.

Znadem ja, da su težka vremena, da se koješta mora promieniti, ali stari cehovi neimaju čarobne snage, da dignu blagostanje. Trošci i proizvoditelji upućeni su jedni na druge, jedni nemogu napredovati, ako drugi propadaju, to bi valjalo znati svim onim, koji žele povratak starih vremena.

— Meni se čini, primjeti Novak, da ima malo ljudi, koji bi želili u svem povratak starih vremena. To u ostalom nije ni moguće. Nitko razuman na dalje netraži povlastice za pojedine obrtne ili trgovačke poslove, kakove nekoč uživahu; ali svi narodi nisu jednaki, jedan je naprednji od drugoga, svaki hoće živiti, svoj gospodarski obstanak neovisnim učiniti. Zato pako potrebna je pomoć države. Zašto nebi državna vlast kod kuće pomagala gospodarstvo, ako bez te pomoći nemože napredovati, zašto da mu neda prama vanjskomu svietu zaštite, da tom pomoći postane gospodarski snažno i samostalno? Netrebamo da nam se povrate kod kuće cehovi, ali neka se odklone neurednosti, koje donosi razuzdano slobodno natjecanje, i koje su tim zamašnije i štetnije, čim je narod manje razvijen i pripravljen za slobodu. Naprama vanjštini pako tražimo zaštitu, da nas netamane tudja roba i tudje plodine.

— Ako sam dobro shvatio g. Novaka, on nije prijatelj načelu slobodne trgovine, nego hoće zabrane.

— Ne zabrane, nego zaštitu.

— Dobro. Zaštita može postati jednaka zabrani, ako se na uvoz tudje robe udari tolika carina, da se nemože ovdje prodati, jer carina poskupljuje robu, te se ima uzeti kao trošak proizvodni. Svaka jako visoka carina ravna je zabrani.

— Ali ja nemislim tako visoke carine, odgovori Novak, nego samo toliku, da domaći poslovi nadju dovoljne zaštite.

— Dobro, odgovori Radenić, da malko ogledamo to pitanje. Od uvažanih inozemnih dobara pobire se stanoviti iznos, pristojba, koju zovemo carinom. Nekoč plaćala se takva pristojba i od stanovitih predmeta, koji su se iz tuzemstva izvozili u inozemstvo, ili su se samo provozili. Ove dvie vrsti carina većom su stranom prestale, jer su štetne domaćemu gospodarstvu. Ostaje samo carina uvozna, koja se plaća obično na granici države, kad se inozemna roba ovamo uvozi.

Carina poskupljuje robu, jer gospodar ili trgovac mora uračunati u cienu, što je u ime carine platio. Čim veća carina, tim skuplja inozemna roba. Carina teče u državnu blagajnu, a ima dvojaku svrhu: da izjednači inozemnu robu sa tuzemnom, u koliko se od ove potonje plaća porez (potrošarina), i samo radi toga se uvadja. To je financijalna carina. Ovoj nije svrha zaštićivati domaći proizvod, jer često kod kuće niti neuspievaju dobra, od kojih se plaća ova carina, n. p. kod nas kava, kolonijalni šečer itd., ti predmeti nerastu nigdje u našem carstvu, nemože dakle niti carina ničesa zaštićivati. Ona se pobire, jer su i kod kuće neki predmeti trošnje podvrgnuti porezu. Druga svrha carine jest gospodarska, da brani stanovite vrsti domaće radnje i njene plodove od strana natjecanja. Za ovu vrst carine osobito se bore obrtnici, o njoj se vodi već dugo živahna razprava medju

učenjaci, praktičnici i državnici, u novije vrieme pokazuje se velika struja, koja išće od vladâ, da se okane načela slobodne trgovine i prihvate za trgovačku politiku načelo zaštite.

Ja vam neću dodijavati pripovjedanjem, kako je nekoč, pred kakovih dvie sto godina, vladalo mnenje, da bi trebalo izvažanje i uvažanje stanovitih predmeta naprosto zabraniti, a drugih opet što više izvoziti ili uvoziti, kako su tobože koristi zemlje i naroda svjetovale ili tražile. Cieli sustav tadanje politike gospodarske može se označiti „sebičnim“. Ta je sebičnost u trgovačkoj politici izazvala množinu neprilika i razdora, a kadšto dala povoda krvavim ratovom medju narodi. Napokon su znanost, potreboće života i razvoj gospodarski privolile vlade, da napuste ono načelo zabrana ili vrlo visokih carina, koje po svom učinku jednake su zabranam. Pravom se bo pita: čemu takove uredbe, koje sve trošce predavaju na milost i nemilost proizvoditelja, čemu ovim davati povlastice te puniti njihovu kesu na štetu trošaca? Nemože se bo tražiti od kupca, da skupo plaća robu domaću, a mogo bi dobiti inozemnu mnogo jeftinije, ili za isti novac ali znatno bolju. Ako se priznaje, da je koristno natjecanje kod kuće, čemu ga sasma braniti prama inozemstvu? Ovakova zaštita utvrdjivala bi domaće gospodare u nemaru i nebrigi, dočim ih natjecanje tjera na revnost, okretnost i da neprekidno gledaju druge preteći. Tko plaća za stvar više nego li vredi, na gubitku je. Prestankom onakove zaštite dakako da gdjekoje poduzeće propadne. Ali nije zadaća ni trošaca ni vlade, da uzdržavaju i brane što nije za život sposobno.

Tim smo došli do pravoga značenja zaštitnih carina. Nije šteta, ako propadne posao, koji nemože živiti, pače odatle nastaje korist, jer se glavnica i rad, ulagani u takove poslove, mogu upotrebiti za druge, imajuće životne sposobnosti. Ali s druge strane pravo je, da se dade

pomoć onakovim obrtnim podhvatom, koji imadu sve uvjete, potrebne za njihov razvoj, nego poradi svoje mladosti, ili poradi inih zaprieka nisu već tako savršeni, da bi se mogli s uspjehom natjecati s istovrstnimi poslovi inozemnimi. Na uvoz dobara takvih radnja udara se carina, čim poskupi tudja roba na toliko, da je domaćoj osjegurana prodja kod kuće. Istina, i tu će neko vrieme domaći trošci skuplje plaćati robu, njim se dakle namiću žrtve, ali se dadu opravdati pogledom na svrhu, koja će se postići i gledeć na veće probitke, koji će nedvojbeno za domaće proizvadjanje poteći iz takovih naredaba. Pod ovakovom zaštitom mogu se razviti obrti, koji će kasnije i kraj podpune slobode svojimi proizvodi ne samo odbijati inozemne, nego si naći prodje i preko granica države i postati ovako vrelom dohodaka za pojedinca, i sredstvo umnažanja obćega blagostanja.

Takova zaštitna carina je umjestna, ali samo dotle dok traju uzroci, koji su ju izazvali. To je dakle prolazna uredba, dakako da i kao takova može obstajati ne samo koju godinu nego i više desetak godina.

Iz svega do sada rečenoga mogli ste crpiti uvjerenje, da natjecanje niti je tako strašno niti pogibeljno, kako ga mnogi rišu — prečesto sa svoga sebičnoga gledišta. Priznajem opetovano, da ima i mahna pače i znamenitih; može se pretjerivati i jako pretjerivati u natjecanju, i onda je pogubno za proizvoditelja, a štetno cielomu družtvu. Sredstvo proti tomu jest umjerenost pojedinca, pravo shvaćanje potreboća družtva i razumievanje obrta, kojim se čovjek bavi. Kao što se sloboda na političkom, tako se može zlo rabiti i ona na polju gospodarskom. Nu to nas još neovlašćuje, da ju naprosto odsudimo. Tko pravično sudi, mora priznati, da sloboda trgovine nastoji opreke u gospodarskom životu izgladiti, da tjera na napredak i veću djelatnost; sve umjetne nejednakosti pred njom padaju; krči put novim izumom, koje čini svim pristupnimi. Na-

tjecanje oduzimlje u raznih obrtih sve najteže ili najodurnije poslove radnikom, pa ih predaje izumljenim strojevom, makinam ili inače pritegne sile prirodne na službu čovjeka. Natjecanje ujednostručuje diobom radnje naše poslove, pa otvara svakomu radniku put u obrte, koje su prije samo neki obavljali. Pače i prirodne prednosti ležaja, plodnosti, odnošaja topline, bogatstvo ruda, ugljena itd. u jednoj zemlji, kao i osobita obrtnička vještina njihovih stanovnika natjecanjem postaju koristna trošcem svih zemalja. Svaki obret, svaki izum u Americi dobro je došao i Europi.

Vidite, takovo vam je natjecanje, tako sude o njem ljudi, koji su proniknuli u tečaj i kotače gospodarskoga života te ovaj nemotre sa tiesnoga stanovišta vlastitih koristi ili časovitih neprilika. Nadam se, da ćete i vi sada o njem drugačije misliti.

DVADESET I ČETVRTI RAZGOVOR.

UDRUŽIVANJE I RAZNI NJEGOVI OBLICI. DRUŽBE RADNIČKE (MEDJU RADNICI).

Poučni razgovori Radenićevi djelovahu znamenito na njegove slušaoce, osobito na obrtnike i radnike u obližnjoj tvornici šećera, koji su ih revno polazili. O pojedinih pitanjih vrlo se živahno razpravljalo, svaki bi čas jedan ili drugi pitao za ovo ili ono, kako se ima jedna ili druga stvar razumievati. Tu se već više puta čulo, kako da si sami radnici, ili sami poljodelci pomognu; oni prvi da budu manje ovisni o tvorničarih, ovi potonji o prirodi, i osobito o glavničarih. Osim doktora Radenića rado su pitali savjeta u g. Žunića, perovodje kod tamošnje političke oblasti. Taj je gospodin na sveučilištu svoje vrieme dobro upotrebio. Znajuć kakova ga zadaća čeka u javnoj službi domovine, kojoj se odluči posvetit, nastojaše da se za nju dostojno pripravi. Zato si ga mogao kao djaka vrlo često naći u knjižnici sveučilištnoj, gdje čita i bilježi; polazio je marljivo predavanja, sa profesori često obćio tražeć u njih savjeta, sa svojimi drugovi najvolio bi razgovarati o raznih naucih, što ih je slušao. Odlučiv posvetit se upravnoj službi vrlo je revno proučavao znanosti socijalne, gledao se upoznati sa pi-

tanjem socijalnim, koje zanima nedvojbeno sve krugove svake zemlje, ući u trag uzrokom pokretu socijalnomu, u koju svrhu velikom je ljubavlju gojio osobito znanost narodnoga gospodarstva. Njegovo bijaše načelo: upravni činovnik ima biti narodu sve, čim je manje narod sam zrio, tim više mora pomagati uprava svjetujuć, upućivajuć, gdje treba i nalažuć. Tako je radio stupiv u praktičan život. Pučanstvo brzo upozna plemenite namjere mladoga svoga prijatelja, i susretaše ga velikom ljubavlju, a on ju odvraćao, prionuv svom uzhićenom dušom oko svoga zvanja. Osobito udje u volju seljakom tumačeć im ovaj ili onaj gospodarski pojav, svjetujuć ih u svakoj dvojbi, te pokazujuć koliko mu je u istinu do toga, da hrvatski seljak materijalno tegne napred. Žunić smatrao se nekom vrsti apoštola, kojemu je zadaća narod otimati predsudam i nebrigi, te ga svraćati na put napredka i svakoga dobra. Kraj svih svojih posala nadje on još vremena da polazi predavanja doktora Radenića. Došav nešto kasnije na mjesto svoje, mogaše samo drugi dio razgovorâ polaziti. Slušao ih je vrlo pozorno te je — kako smo čuli — više puta svoje mnenje rekao, za ovo ili ono pitao.

Tako je došav u današnji sastanak odlučio zametnuti rieč o znamenitoj stvari, o kojoj je sam više toga čitao:

— Ja sam često razmišljao o tom, kako da se popravi stanje osobito radnika i težaka, pošto današnje — čast i poštenje prisutnim majstorom i poduzetnikom — bome nije povoljno. Jer ob ovom neima dvojbe, da su radnici ovisni o gospodaru ili poduzetniku; osim svoje plaće neimaju nikakova drugoga dohodka, pa ni ta nije sjegurna. Ako poduzetnik propadne, ako napusti svoj posao, radnik ostaje bez zaslužbe, bez kruha. Istina, može se dogoditi i poduzetniku da propade, ali on si je mogao koju krajcaru prištediti; a nije li ni to, on je napokon pojedinac, koji uz sebe upropašćuje cielu četu onih, koji su nje-

govoj obzirnosti, znanju i izkustvu povjerili obstanak svoj i svoje obitelji. Radnici nisu tako sliepi, da nebi uvidili koristi glavnice, ali nemože im se zamjeriti, ako dobitak vole gledati u vlastitom nego li u tudjem žepu. Ja sam umoljen, da ovu stvar potaknem u današnjem razgovoru: Je li moguće takovo stanje, gdje nebi bilo više ni radnika ni majstora, ili bolje govoreć, gdje bi bio svaki majstor i radnik?

— Znadem gospodine Žuniću, što hoćete reći, reče Radenić, nu prije da se obazrem na one rieči, kojimi ste razložili svoje pitanje.

Radnik je ovisan o tvorničaru, kalfa o majstoru, težak o zemaljskom gospodinu. To je istina. Ali, molim vas, koliko nas imade, koji nebi bili o drugom ovisni? Tvorničar ne riedko zavisan je takodjer o svojih radnicih, često o svojih poslovnih prijateljih; kadšto uz propaloga poslovnoga prijatelja propada i on. Ovu istinu osjećaju vrlo dobro ondje, gdje radnici na vlastiti račun tjeraju kakov posao. U ostalom ta ovisnost može imati onako nepovoljno lice za radnika samo u onakovih velikih tvornicah, gdje jedna stoji sama za sebe, u kojoj radi mnogo radnika, pa ako tvornica propadne, nemogu nigdje više dobiti zaslužbe, n. p. u našoj okolici imademo šećeranu, a na daleko i široko više nijedne, ako ove nestane, dakako da njeni poslenici nemogu u sličnoj naći zaslužbe, jer je neima. Nu obično sastaju se velike tvornice iste vrsti oko pojedinih glavnih sjedišta obrtne radnje, pa ako jedna mora zatvoriti posao, nadju radnici u drugoj zaslužbe. A koliko puta priete veliki gubitci i tvorničaru sa svih strana? U manjih obrtih, u zanatih, koji ipak davaju posla daleko većoj većini, nije ta ovisnost ni s daleka tolika. Ako jedan zanatlija propade, ode kalfa drugomu, ako jedan obrtnik zatvori svoju radionicu, njegovim radnikom otvore vrata druge. Tko nemože u jednom gradu naći posla, dobit će ga u drugom. A najmanje

može se govoriti ob ovisnosti, kako ju misli g. Žunić, u stališu ratara, ovi su u istinu najmanje ovisni o drugih ljudih, ali ovisni o raznih sgodah, koje uplivaju na gospodarstvo njihovo.

Ja idem i dalje. Nedržim, da je stanje radnika u tvornici povoljno, ali dok posao ide, njegova je zaslužba sjegurna. Poduzetnik neka si razbija glavu, kako će unovčiti izradjenu robu, gdje smoći potrebne glavnice, radniku mora biti njegova pogodjena plaća, ako mu se neplati, zakon će prisiliti gospodara da čini svoju dužnost. Može tvorničar mnogo izgubiti; može tuča ili poplava uništiti usjeve, radniku i težaku mora se plaća izplatit. A ni dobitak poduzetnikov nije baš tolik. Često jedva dobije toliko, da mu se naplate kamate uložene glavnice. Ali recimo, da je dobitak znamenit, da iznosi 10 ili 12 postotaka. Zar je to zaista ogromna svota gledeć na pogibelji i sve terete, koji padaju na njegova ledja?

Deder da razvidimo.

Tvorničar mora naći u dobitku odštetu za izrabu strojeva, orudja i sgrada; treba da se osjegura za sve slučajeve vjerojatnih i mogućih promjena, n. p. za slučaj, da propade koji njegovih dužnika, da mu nanese štete natjecanje, da zapne prodja, izkvari se roba, ili joj se umanji vrednost, itd. Nadalje nevalja zaboraviti, da se za upravu većega obrtnoga poduzeća iziskuje mnogo znanja, velika vještina, da zadaje puno skrbi i brige; poduzetnik mora gledati, da u sgodno vrieme proda robu, a kupuje sirovine, mora proučiti ukus i nagnuća obćinstva, poznavati kretanje robe na inozemnih tržištih itd. Zar da za sve to neima nikakove nagrade? To nebi bilo pravo.

— U istinu nebi, opazi više njih.

— A sada se vraćam pitanju g. Žunića. Ovo se naprosto tiče načela ob udruživanju, o kojem se u naše vrieme vrlo mnogo piše, govori i razpravlja u knjigah, časopisih, sastancih pače i u saborih.

Ima više vrsti udruživanja. Obična asociacija ili udruženje stoji u tom, da se dvie ili tri osobe, od kojih nijedna neima za sebe dovoljna imetka, sdruže, svoj imetak ujedine, te njim ustroje kakovo obrtno poduzeće, n. p. tvornicu. Tako je nastala i evo naša susjedna tvornica šećera. Drugi oblik (forma) udruženja jest, ako više učestnika uloži ali samo neki dio svoje glavnice, n. p. 100, 200 for., da oživotvore veliko kakovo poduzeće, koje iziskuje omašnih sredstva. Takovu udružbe zovemo d i o n i č k o družtvo, članove njegove dioničari. Tko god hoće može pristupiti u ovakovo družtvo, treba samo da položi onu svotu novca, na koju glasi dionica, ili veću svotu, ako želi imati više dionica. Dioničar učestvuje u poduzeću, a pri tom nemeće na kocku sav svoj imetak, nego jedino onaj iznos, na koji glasi dionica i koji je izplatio. Ako propade poduzeće, propala je i ona svota, više ništa. U naše vreme velika se poduzeća ponajviše udruživanjem ove vrsti izvode: grade željeznice, kopaju kanali, dižu velike tvornice, kopaju rude itd. Tu se daje prilika i malenomu glavničaru, pače i radniku, da učestvuje u velikom poduzeću i na dobitku. I u našoj domovini imade više ovakvim načinom podignutih podhvata. Nu ovdje se želi koja čuti i o drugih vrstih udruženja, koja se jače tiču nižih razreda pučanstva. Ove vrsti udruživanja istom su se počele u našoj domovini razvijati, pače neke jedva se po imenu poznavaju, dočim su u Francezkoj, Englezkoj i Njemačkoj već daleko dotjerane.

Prva su ustrojena družtva za podporu b o l e s t n i k a i za slučajeve s m r t i. Svrha im je podupirati članove kad obole, pomagati djecu i udove preminulih članova.

Iza ovih do skora uzeše osnivati družbe za p o t r o š n j u (Consumvereine).

— Što je to, upita Gvozdić?

— Svrha je ovim, odvrati Radenić, polaganim, obično svakoga tjedna uplaćanim prinosom sakupiti veću svotu,

kojom se kupuje živež u veliko. Kupovanjem u veliko ostaje družtvu onaj dobitak, koji zapada trgovca od prodaje na malo. Družtva takova grade veća skladišta, otvaraju razne dućane, kamo dolaze članovi da kupe potrebnih stvari.

Brašno, ulje, gorivo (drva i ugljen) i meso glavni su predmeti, koje ćeš naći u takvih skladištih. Kadšto se razšire, pa možeš u njih kupiti svake vrsti robe kolonijalne i sukna za odielo. Te se družbe opet razlikuju prema postupku, koji valja za članove kod nabave dobara iz skladišta. Kod nekih radi se ovako: nabavnoj cieni pribije se nekoliko postotaka u ime upravnih troškova i pričuvne zaklade — zaklada za neočekivane slučajeve nesreće — pa članovi kupuju potrebne predmete u družtvenih prostorijah za 10—20 postotaka jeftinije nego li ih prodavaju sitničari. Kod drugih pako uredjeno je ovako: članovi plaćaju za dobra u družtvenih skladištih običnu srednju cienu, kakovu traže i drugi trgovci; nu svake godine izračuna se, koliko ide svakoga učestnika u ime dobitka od prodajne svote prema njegovu uložku, pa mu se ta svota izplati, ili u družtvenih knjigah upiše na njegovu korist i ukamati.

— Meni se čini onaj prvi postupak shodnijim, primjeti Stranski, jer članu ostane više gotova novca za druge potrebe.

— Ali morate priznati, nastavi Radenić, da radnik često i više potroši. Ovaj drugi način običajan je u Englezkoj i valja reći, da jače potiče na štednju, nezavadja radnika da bolje živi, jer mora plaćati robu družtvu isto onako skupo kao i drugomu trgovcu; pa kad je postao malenim glavničarom, izplaćuje mu se svake četvrt godine dobitak ili ulaže na kamate.

Ove družbe za potrošnju pružaju i znamenitih narodno-gospodarskih probitaka. Recimo u manjem gradu imade šest ili sedam dućana za kolonijalnu robu, pa uzmimo

da se osnuje jedan posao, može se uvesti u njem jednostavnije posluživanje obćinstva, jednostavnije knjigovodstvo, potrebni su manji prostori itd., a po tom biti će i znatno manji trošak, nego ako ima šest ili sedam dućana.

— Naopako, gospodine Radeniću, oglasi se krčmar Vinski; bome to nije dobro, jer tako gubi zaslužbu i gospodarsku samostalnost množina osoba, koje živu od takovih poslova.

— To je istina, mnogi bi morali tada napustit svoj posao, n. p. sitničari, ovaj ili onaj krčmar. Nu to dokazuje, da ta gospoda živu danas i stiču kadšto liepi dohodak na trošak cjelosti. Ali ove promjene nebi se izvele na jedan put, te bi svakomu bilo dosta vremena, da si potraži ili novo ili drugdje zanimanje. Mnogi bi se latili kakova zanata i tim dizali proizvodnju te pomogli umnožiti bogatstvo naroda. A i gubitak tako zvane samostalnosti nije baš tako ozbiljan, ta široko je polje djelatnosti, možeš ga izabrati gdje te je volja, gdje se nadaš većoj koristi.

Mislim, da će vas zanimati, ako navedem kao primjer takove družbe „pioniera iz Rochdale“, malena mjesta kraj Manchestra u Englezkoj, u kojem živu najviše tkalci. God. 1843. sastane se u rečenom mjestu nekoliko siromašnih tkalaca da se posavjetuju, kako da poprave kukavno si stanje. Odlučiše dakle, da će svojimi malenimi prištednjami na svoj račun tjerati obrt i trgovinu. Utemeljiše družtvo (Rochdale society of equitable procers) odrediv da svaki član mora na tjedan prinositi dva pencea (po prilici 10 novč.). Za prvi mah pristupi dvanaest osoba. Sastave pravila, po kojih se ima malo po malo na dionice po 1 funtu šterlinga (nešto preko 10 for. a. vr.) sakupiti glavnica, da se podignu skladišta za robu, dućani odnosno prodavaonice itd., da se nabave kućice za siromašne članove, da se radnikom bez posla pribavi radnje budi kao težakom na polju, budi da im se dade prilika,

da u družtvenih podhvatih rade kao radnici ili kao manji obrtnici i zanatlije. Jel te ovi su mnogo obećali? Nu da neostane samo pri liepih rieči late se odmah i posla. Za prvi mah ustrojiše posao mirodijom, a za članove postaviše gore spomenuto pravilo, da najme moraju kupovati robu za običnu srednju cienu tržištnu, a dobitak pojedinca da se ukamaćuje. Posao uze preliepo napredovati. Već g. 1845. brojila je družba 74 člana te posjedovala glavnice 181 funt šterlinga (preko 1810 fr.) Do skora otvoriše mesnicu, a kad se je poduzeće sve dalje razvijalo postaviše upravni odbor i odrediše, da se u ime dobitka, stečena kod prodavanja robe, razdieli ono medju članove, što preostane odbiv trošak upravni, kamate glavnice, 2 i pol postotka za svrhe *uzgoja* djece svojih članova. Od toga vremena družtvo bujno napreduje, a danas svi su njegovi članovi mali glavničari.[1]

— Zar je zbilja tako?

— U istinu to je prekrasan primjer, koliko se može učiniti sjedinjenimi silami, imajuć jasan cilj pred očima, sve da i jesu u početku neznatna sredstva. U tom može radnički stališ viditi, da nije baš „na milost i nemilost“ predan vlasti glavničara.

U novije doba mnogo se govori o družbah za proizvodnju, a napose često se spominju družtva *za nabavu sirovina*. Glavna misao ove vrsti udruživanja jest: da se radnici istoga posla (obrta) iz istoga grada ili kotara dogovore i sdruže, da će uz zajedničko jamstvo nabav-

[1] Sada poslije kakovih trideset godina vrsta se u Todlani, ulici grada Rochdale, gdje imadu radnici i prostorije za svoju upravu, svoju čitaonicu i knjižnicu, dućan do dućana, skladišta mirodijne robe i kratke robe, tri dućana postolarska, pet mesnica (ove su god. 1861. prodale 539.861 funtu mesa). Svi su ovi zavodi svojina družtva. Nu ovo podje još i dalje. Manjkaše još krov njegovoj samostalnosti i neovisnosti; stečenom i prištedjenom svojom glavnicom, koja iznosi sada daleko preko pol milijuna for., sagradi mlin, koji mu nosi liepi dobitak i uredi kasnije družtvenu predionicu. G. 1874. imalo je družtvo 1021 člana, a njihovi uložci iznašali su 160.000 funt. šterlinga.

ljati si zajednički u većoj kolicini sirovina iz prve ruke. Tim je dakako dobivaju i mnogo jeftinije, jer sirovine dolaze od proizvoditelja neposredno k obrtniku, a neprolaze kroz ruke manjih trgovaca, što ih dakako poskupljuje.

To još nije sve. U Francezkoj kušali su ustrojiti družbe, koje bi se na zajednički račun bavile proizvodnjom dobara. Tu se najme više zanatlija u jednom ili u više zajedničkih prostora udruže da zajednički tjeraju kakav posao i taj na svoju korist obraćaju. Svakomu je jasno, da se uz ovakov postupak dade mnogo prištediti, jer bome najamnina, loženje, razsvjeta i uredjenje prostora za 50 radnika neće ni s daleka stojati toliko, koliko za 50 samostalnih posebnih radionica.

Ovakova poduzeća prava su blagodat za niže slojeve naroda, a medju ovakve možemo uvrstiti punim pravom *založne i vjeresijske zavode ili radničke banke*. Malenim obrtnikom težko je i za kratko vrieme doći do novca na vjeresiju, pa ako im se i uzajmljuje, čini se to pod težkimi, kadšto nesnosnimi uvjeti.

— O to mi znademo jako dobro, čulo se više glasova.

— Toj nevolji imadu doskočiti radničke ili obrtničke banke. Nu i tu su ljudi imajuć isti cilj pošli raznimi putevi. Neki tih zavoda dobiše potrebnu glavnicu podporom bogatijih razreda pučanstva; ovi slabo napreduju; mnogo bolje uspievaju zavodi osnovani po samih radnicih uz zajedničko jamčenje. Ovi potonji ustrojeni su opet jedni tako, da članovi moraju stanoviti prinos ulagati; kod drugih opet plaćaju članovi pristupninu (ova je obično opredieljena za pričuvnu zakladu) i mjesečne priloge od nekoliko novčića, n. p. 8 do 10 novč. Kad ti maleni mjesečni prinosi narastu na koju forintu, ukamaćuju se, a to daje povoda, da se mnogo novca, prije ulagana u štedionice, sada ulaže u založne. Iz tih sabranih glavnica dozvoljuju se članovom potrebnim novca po-

*

manji zajmovi, od kojih dakako plaćaju kamate. Družtvenimi pravili odredjuje se, do kojega najvišega i najnižega iznosa uzajmljuje družtvo (maximum i minimum). Dužnik mora naznačiti jamca. Zajam se odplaćuje u manjih obrocih, opredieliv vreme kada počima obveza odplaćivanja, n. p. četiri nedjelje poslije primljena zajma. Odplaćivanje uredi se tako, da se u stanovitom vremenu, n. p. za po ili jednu godinu, povrati glavnica, plate kamate i naknade ostali izdatci. Kamate su nešto više od običnoga kamatnjaka u zemlji. To je sasvim naravski, jer se tu preuzimlje i pogibelj; nu za članove je to velika blagodat, jer se riešavaju lihvarskih nokata, koji kako se veli, deru sa čovjeka i kožu. Na ovo se tim laglje pristaje, pošto čisti dobitak banke t. j. dividenda opet pripada samim članovom.

Bilo bi suvišno potanko tumačiti blagotvorne posljedice, što ih ovakovi zavodi nose obrtniku i radniku. Ima ih osobito mnogo po Njemačkoj, gdje ih je prvi zasnovao i uredio Schulze-Delitsch. U kraljevini Českoj postoji takodjer priličan broj ovakvih banka, pa će se jamačno množati u onoj mjeri, u kojoj se bude medju radnici širilo uvjerenje, da si moraju sami pomoći.

Ima vam i više sličnih zavoda na korist radnika; zemlje naprednije, obrtničke imadu jih mnogo. U Englezkoj najviše su razširene „Friendly societies“ (prijateljske udruge); a ne manje znamenite su u Francezkoj „Caisses de retraite pour la viellesse“ (kase za podporu starosti), „sociétés de secours mutuel“ (družtva za medjusobno pomaganje) i mnoga druga družtva.

K svemu tomu pribrojite gotovo kod svake poveće tvornice obstojeće pomoćnice, kojimi sami radnici upravljaju, u koje članovi prinose na mjesec neznatnu svoticu, pa stiču pravo, da im se u bolesti daje pripomoć za uzdržavanje, pače ovdje ondje šalje im se u stan liečnik i davaju bezplatno liekovi; ako član umre, pristojno ga

zakopaju a podupiru njegovu udovu i sirotčad. Sve ovo pokazuje, da se je već mnogo učinilo za poboljšanje stanja radnika. Ovamo idu i gradjevna družtva, koja na svoj trošak u mjestih industrijalnih grade stanove za radnike, koji plaćaju umjerenu najmovinu, pače može radnik, ako hoće, za 15 ili 16 godina postat vlastnikom kuće, ako najme svake godine plaća neki ne velik iznos kao obrok na račun glavnice.

— To je, gospodine, sve liepo, hoće seljak Jovanović; o svem ste pripoviedali, samo ne o tom, kako da se popravi stanje nas seljaka; jer vjerujte i nam ide kojekako, od godine do godine veći tereti, naša djeca upravo kad dorastu za radnju moraju u vojnike, zaredale zle godine jedna za drugom, a od nikuda pomoći.

— Nisam zaboravio ni na vas. Gdje se svi tuže, tu nemože ni seljak od objesti pjevati.

Poljodelstvo je vrlo važno gospodarsko zanimanje, a tamo još važnije, gdje se daleko pretežniji dio naroda njim bavi kao n. p. kod nas. Tim je nuždnije da se svaka upotrebi, kako bi pomaknuli napred naše gospodarstvo poljsko. Nu tu bi morali sami gospodari učiniti početak, jer najbolje znadu, česa jim najviše treba.

Načelo udruživanja nevalja samo za obrtnike, i u poljodelstvu djeluje blagotvorno. Eno vam gospodarskih podružnica. Zašto nepristupate kao članovi? One su namienjene izključivo seoskomu gospodaru, gospoda koja njimi ravnaju, naši župnici, učitelji, vlastela, činovnici jamačno će najvećom pripravnošću tumačiti vam, kako da promienite i popravite gospodarstvo. Da se seljaci tu sastaju, da slušaju tamo razlaganja o naprednom gospodarstvu, da učestvuju u podružničkih izložbah, naučili bi vrlo mnogo. Tu bi vidjeli, kako se sa strojevi n. p. sije, lupi kukuruz, kako se dobrom vinskom prešom grožđje preša, kako valja postupati sa vinom da bude dobro i da nadje kupaca i preko granice domovine.

Neima sumnje, da bi u tom poslu našli podpore od vlade, koja bi gledajuć budno i okretno seljačtvo najvećim veseljem pružala ondje pomoć, gdje si sami nebi mogli pomoći. Čitajuć dobre knjige i gospodarske časopise, gledajuć razne pokuse, polazeć skupštine više bi se okoristili, samo jadikovanje nespasi lje nikoga.

Znadem, da i seljaka tare briga, odkuda da smogne u potrebi gotova novca. Doduše može se uzajmiti u štedionici, ali samo na kratko vrieme i uz veće kamate; privatnomu vjerovniku plaćaju se još veće. U tom se pokazuje amo tamo veliko lahkoumje; seljak u potrebi uzajmi 10 for., a obeća u ime kamata akov vina u jesen, koji vredi najmanje 4 do 5 for., ako je išto bolje. To su ogromne kamate; ali seljak nemisli na to, kao da ga vino ništa nestoji. Kad nemože platit, hajd prosi vjerovnika da počeka, a zato mu obeća koji vagan pšenice ili dva tri akova vina, itd. Kašnje dodje na red krava, junac, a kadšto dodje s bog tako neznatna duga cieli posjed na bubanj. Ovako propadaju mnogi po svom neznanju ili lahkoumnosti.

Kao što pomaže udruživanje radnikom i malim obrtnikom u poslovih novca i vjeresije, tako bi moglo i seljaku. U Njemačkoj, naročito u rajnskih pokrajinah uvadjaju se od kakovih dvadeset godina zavodi vjeresijski za seljačtvo poznati pod imenom Reiffeisenove zajmovnice (Darlehenskassen). Ustrojene su vrlo jednostavno. U svakoj župi sastanu se svi gospodari u družtvo, svaki pristupiv plati neki prinos — pristupninu, a osim toga kroz nekoliko godina svakoga mjeseca opet neku svoticu n. p. 20 ili 30 novč. Taj prinos sačinjava uložak članova. Tko točno neplaća prinosa, izključuje se iz družtva. Nu osim svoga prinosa jamči svaki član i cielim svojim pokretnim i nepokretnim imetkom za sve obveze družtva, svaki dakle jamči cielim svojim imetkom za obveze drugoga po onom poznatom načelu: svi za jednoga i jedan za sve. Ovakova družba pruža dovoljne sjegurnosti novčarom, zato i rado novac ulažu u takove zavode. Ako član treba novca, dobije ga iz družtvene blagajne, i to, ako netraži preko svoga uložka, uzajmi mu se bez ikakova jamstva; nu ako treba više, tada dakako jamči za izplatu i njegova imovina, pače imovina svih ostalih članova. Ako družtvo neima vlastitih glavnica, uzajmi ih uz zalog nekretnih dobara svojih članova. Uzajmljeni novac vraća se u obrocih natrag. Sve ovakove družbe stupe u medjusobni savez, a na čelu toga saveza stoji posebna središnja banka, obično smještena u većem mjestu. Sve družbe ladanjske članovi su toga središnjega zavoda, unj šalju viške svoje razpoložive gotovine, a u slučaju veće potrebe dobivaju odatle i većih zajmova za svoje članove. Seoske najme udruge neuzajmljuju većih svota, tko želi dakle veću svotu obraća se na upravu svoje seoske zadruge, njoj izruči sve spise, a ova mu izposluje kod glavne banke t. j. središnjega zavoda potreban novac, a za točnu izplatu jamči ciela zadruga, pače sve zadruge, koje su pristupile kao članovi osrednjemu zavodu. Tu je sjegurnosti koliko samo vjerovnik može poželiti.

A ništa laglje nego stvarati takovu seosku zadrugu. Gospodari u jednoj župi poznaju se u dušu, svatko znade koliko vredi kao gospodar. Sastanu se i dogovore. U tom će im svatko na ruku ići: župnik, vlastelin, učitelj. Izrade si pravila, koja bi se nedvojbeno rado odobrila.

Poslove udruge nije mučno obavljati; jer niti su omašni niti zapleteni. Tamo u Njemačkoj, u domovini ovakovih zadruga, obično župnik i učitelj obavljaju sve, i to ponajviše bezplatno. Kad bi se u našoj domovini ustrojilo samo petdeset takovih zadruga, ništa lagljega nego urediti n. p. u Zagrebu središnju banku, kao glavu toga vjeresijskoga posla.

Ja vam preporučam ovu uredbu, da se uvede, bila bi prava sreća za seljaka. Tada bo nebi morao s bog 10

ili 15 for. trčati kojekuda, plaćati ogromne kamate, te često postradati cielim imetkom.

Pa to još nije sve. Članom takove vjeresijske zadruge može biti samo posjednik. Tko živi zlo, razsipava imetak, tjera se iz družtva. Novac uzajmljuje zadruga samo za poduzeća gospodarska. Nemarnikom, lienjakom, razpikućam neima tu mjesta. Tim bi se ljudi nukali, da živu triezno, razumno, da neprave lahkoumno dugova. Reiffeisen, koji je začeo ovakove zadruge, pripovieda, da su u prvoj župi, gdje je prva zadruga osnovana, imali malo članova, jer je bilo malo čestitih seljana, većina se propila ili inače bila nevaljana. Za deset godina ljudi se znatno popraviše, a njegova župa nekoč siromašna, postade imućnom.

Ja ću svakako gledat, da se i u našem Draškovcu ustroji ovakovo družtvo i nadam se, da će svi gospodari u našem selu pristati na moju osnovu.

— Hoćemo od srdca rado, gospodine Radeniću. Ta to bo bila prava blagodat za nas. Mi ćemo drage volje sve učiniti, samo neka nam se dokaže da je dobro.

— To mi je drago; a ja se nadam, da je današnji naš razgovor uputio svakoga, da si radnici, manji obrtnici i seljaci mogu u mnogom sami pomoći, na vlastite se noge postaviti: treba tomu jedino čvrste volje, nešto znanja i uztrajnosti.

— Vi ste, gospodine doktore, ovdje spomenuli i obrtnička poduzeća, koja radnici na vlastiti račun tjeraju. Ja mislim da udruživanje u ovu svrhu ima veliku budućnost, jer tim se istom niži razredi pučanstva izvinjuju izpod vlasti glavnice.

— Nevalja se gosp. Novače prenagliti. To je nedvojbeno liepa i velika misao, pa bismo morali željeti da se nerazbije o potežkoćah.

Mislim dakako ovdje veća poduzeća, n. p. tvornice. Što ćete ljepše nego poduzeće radničko, koje nosi na godinu 20 do 40.000 for. čista dobitka, samo što se tu lahko zaboravlja, da taj dobitak zavisi o glavnici i broju radnika. Liepi taj dobitak, razdieljen medju množinu, donio bi pojedincu dosta malo. Uzmimo, da poduzeće takovo donese čistoga dobitka 20.000 for., razdieliv to medju 1000 radnika dobio bi svaki 20 for.

— A bome i to je dobro. Ali neradi se tu samo o materijalnom nego i moralnom dobitku, hoće Žunić.

— To je istina, ali gospodine kad se radi ob ovakovih podhvatih, valja računati s okolnostmi kakove postoje, i obazrieti se na svakdanji život.

Velika obrtna poduzeća zadavaju silu brige i posla pojedinu poduzetniku, koji sam odredjuje po svojoj volji, poznaje posao potanko, razgledao se po svietu i proučio ukus, hire i prave potrebe. I ovakov ne riedko propadne. A kako da bolje uspievaju poduzeća, koja imadu na stotine suvlastnika, od kojih svaki misli da umije koju pametnu reći i da se njegova mora slušati.

Udruženi radnici tjerajući velike podhvate nebi mogli za sebe iskati nikakovih povlastica ili preimućtva, niti bi im se ta na štetu trošaca mogla dozvoliti; njim bi dakle trebalo isto tako uzdržati sve navale konkurencije, kao i drugim pojedinim podhvatnikom. A odakle namaknuti velika sredstva. Manja obrtnička poduzeća mogu tjerati sdruženi radnici, ali velika vrlo težko. Tko da im dade glavnice?

— Nebi li mogla dati vlada, upita Koren?

— Ne, prijatelju, jer državni novac opredieljen je u obćenite koristne svrhe, ljudi neplaćaju poreza zato, da se radnikom, dakle jednomu razredu uzajmljuje novac u njihove posebne svrhe, koji je k tomu izvržen pogibelji da propade.

— Odkuda dakle da se smogne potreban novac?

— Ako se već hoće u ovom pravcu štogod učiniti, veći dio glavnice moraju sabrati sami radnici iz vlastitih

prištednja kao što su tkalci u Rochdalu. Tko hoće žeti, mora i sijati, tko dolazi u takovu zadrugu, mora biti pripravan na žrtve, pače mora donesti sobom i mnogo uvidjavnosti, umjerenosti i triezna razbora; samo o tom zavisi uspjeh poduzeća, kojim napokon mora upravljati vješt čovjek, poslovodja, koga treba dobro platit, i to bolje nego li drugoga radnika, jer će inače pobjeći, te voljet služiti jednoga nego 500 gospodara.

Nisu to još sve potežkoće. Koliko da prinosi svatko na glavnicu, bi li imao biti prinos jednak ili različit? Kako da se dieli dobitak, kako da se opredieli plaća? Ta valjda nebi svi radnici imali jednaku plaću?

— To nebi smjeli, reče Koren, jer bi inače marljivi radili za lienjake.

— To je pravo, ali s tim bilo bi takodjer mnogo posla. Lienih imade svagdje dosta, a ta se gospoda kod diobe uvjek potiskuju u prve redove, dočim su kod rada tako čedna da ih možeš viditi uvjek u zadnjem redu.

Vidite ovo su tolike zaprieke i težkoće, da se i radnici u naprednih zemljah n. p. Francezkoj, Englezkoj neusudjuju pravo na takove podhvate. Kamo sreće da se mogu te zapreke svladati; možda će doći do toga, nu po svoj prilici kasno, jer ljudi ostaju uvjek ljudi.

Naprotiv ima drugi način udruženja, kojim se može prije postići poboljšanje stanja radnika. Poduzetnikom je nedvojbeno do toga, da nadju u radniku ne samo čovjeka, koji svojih nekoliko ura u radionici posluje za pogodjenu plaću, nego prijatelja i druga u poduzeću, koji se raduje njegovu napredku. To će pako biti, ako se korist radnikova jače priveže na probitke samoga poduzeća. Obećajte radniku neki, ma i ne velik dio od čistoga dobitka, što ga poduzeće donese, i on će biti sasma drugi čovjek. Uz redovitu svoju plaću dobivao bi radnik i nešto od čistoga dobitka. Vlastita korist tjerala bi ga, da gleda i nastoji, da bude ta dobit što veća. Ovaj način

već se uporavlja u nekih državah, i čovjek se mora upravo radovati gledajuć, kako ova misao nalazi sve više prijatelja medju obiema strankama. Radnik dakako nedonese glavnice u poduzeće, ali donosi mnogo opreznosti, štednje, pomnje, a to ima za posljedicu veći dobitak, pa je pravo da se jedan dio toga dade onomu, koji ga je pomagao umnožati. Osim materijalne ima pako taj odnošaj i moralnu stranu. Radnici priviknu točnosti, redu, urednosti, pozornosti; sretni su znajuć, da nerade samo za drugoga nego i za sebe, a ovo osjećanje opet je vrelo mnogih kreposti i u njihovom privatnom životu. Ja mislim, da je ovo najspretniji način poboljšati stanje radnika u velikih poduzećih, koja radnici nemogu na svoj račun ustrojiti i voditi; nu mogao bi se uporaviti i kod manjih, premda je ovdje laglje radnikom postaviti se na vlastite noge te manja poduzeća na vlastiti račun podignuti. — Uvažite i razmišljajte o svem, što sam danas govorio, dobro će vam doći.

DVADESET I PETI RAZGOVOR.

DOBROTVORNI SU ZAVODI U OBĆE SREDSTVA, DA SE POBOLJŠA STANJE NIŽIH RAZREDA PUČANSTVA.

Poslednjemu razgovoru prisustvovalo je i mnogo gradjana osobito obrtnika iz bližnjega grada K. Predavanje Radenićevo živo ih se kosnulo te su već dolazili pitati, kako da ustroje družtvo medju sobom, koje bi članovom svojim pribavljalo jeftinijih sirovina; dočim su drugi snovali ustrojiti novčani zavod poglavito za potrebe obrtnika i zanatlija. Svi su bez razlike tvrdili, da je razlaganje koristi udruživanja upravo spasonosno djelovalo. Isto se tako spremahu seljaci iz Draškovca, da osnuju prvu vjeresijsku zadrugu za svoje potrebe. Sve su već pripreme u tečaju, doktor Radenić obreče drage volje, da će obavljati u prvo doba sve poslove, a njemu opet obeća što bude više mogao pomagati g. Žunić i domaći župnik. Tako je mogao iskreni taj prijatelj naroda vlastitima očima gledati uspjehe svojih napora i neumorna naučanja. Zato radostan, sjevajućim okom dodje opet u skupštinu, te pozdraviv prisutne zače:

— K onomu, o čem smo zadnji put razgovarali, mislim još koješta dodati. Želim najme u javnoj slici pred-

očiti vam sve ono, što je družtvo našega vremena učinilo, da poboljša stanje siromašnih razreda.

Prijatelji stradajućih, čovječnost i ljubav prama iskrnjemu gledaju od vajkada, ako ne odkloniti a to barma ublažiti posljedice prirodne nejednakosti. To plemenito pregnuće prikazivalo se u dva pravca:

a) njegovali se i pomagali biednici i ubozi;

b) nastojalo se oko toga, da se nevolja odkloni.

U jednom i drugom pravcu izvela je dobrotvornost prekrasnih djela ljubavi iskrnjega. Nemogu pripoviedati ni nabrojiti svih zavoda, što no su ih država, obćine, korporacije i privatnici u raznih zemljah podigli da pomognu biedniku i stradajućemu ljudstvu. Spomenut ću ipak nekoliko primjera, a to ponajviše, da se vidi koli je neopravdani prigovor, što ga više puta možemo čuti, da bogataši nemare za nevolju drugih, da ih u svem njihovom životu vodi puka sebičnost.

Evo nam u prvom redu bolnica i hospitala za uboge bolestnike. Svagdje po svietu ima takovih zavoda, dakako u jednoj zemlji više u drugoj manje. I u našoj domovini ima ih hvala darežljivosti pojedinih imućnika i ljubavi obćina prama svojim suobćinarom. Ja vam nebih znao reći, koliko imadu hrvatske zemlje ovakvih zavoda, i kolik je njihov dohodak, jer o tom nisu izdane potanke ubaviesti. Od drugih zemalja spominjem Francezku, koja imade do 1300 javnih bolnica, a ove do 55 mil. franaka godišnjega dohodka, u njih 125.000 kreveta, a svake godine nadje tu 400.000 bolestnika ponajviše bezplatnu obskrbu.

— To je krasno, to je plemenito, poviknu mnogi.

— Da, plemenito, ali to još nije sve. Osim bolnica postavljaju država i obćina liečnike za uboge, da bezplatno lieče one bolestnike, koji vole kod kuće, u krugu svoje obitelji ostati nego li poći u bolnicu.

— I ja bih to volio, oglasi se Gvozdić.

— Vjerujem, ali nemože tako svaki. Tko neima obitelji ni roda, zanj je prava blagodat bolnica, gdje nalazi obskrbu i podpunu njegu; a često je i za one bolje da idu u bolnicu, koji imadu doduše obitelj ali ničesa drugoga.

Uz zavode za bolestne postoje drugi za uboge (ubožnice), koji su kadšto i preobilno obskrbljeni.

— Kako je to moguće? upita Koren.

— Ako zakriljuju bezbrižnost i lahkoumnost, ako u težkih okolnostih nepotiču na veći napor sila nego su povodom lienosti i njeguju kadšto nevaljance, koji potrošiv svoj imetak dolaze u ovakov zavod gdje bolje živu nego oni, koji si vlastitim trudom služe kruh. Ne jedan grad mora žalostan priznati, da su preobilno obrskrbljene dobrotvorne zaklade i zavodi podkopali ćudorednost stanovničtva. Ali ne samo to, i obilno dielenje milostinje više škodi nego li koristi. Koliko puta udieli se nevredniku i nevaljancu novčić, koji bi imao zapasti samo pravoga potrebnika. Znade se i to, da milostinju mnogi zlo rabe, a ipak dieli se neprestano, što najbolje dokazuje, da imućniji nastoje po mogućnosti izravnati nejednakosti, postojeće u razdiobi zemaljskih dobara. Znade se, kako se družtvo ljudsko brine za sirotčad, za gluhe, nieme, sliepe, za uzgoj djece ubogih roditelja. A tko da prebroji družtva, koja pribavljaju sirotinji hrane i odiela, uzdržavaju tako zvane pučke kuhinje, gdje siromak za neznatan novac dobiva zdravu i tečnu hranu! A kad zavlada veća nevolja, eto na svih stranah kupe se prinosi u naravi i novcu, da se pomogne stradajućim.

Koliko ima opet zavoda, kojim je zadaća odkloniti uboštvo i nevolju? Tu su na prvom mjestu štedione. Dobrotvornost ljudska nije mogla izumiti boljega načina da dade radećem razredu pučanstva priliku, da si malo po malo prištedi koju svoticu, koja ga brani od nevolje, da si s vremenom nabavi kakovo dobarce te tako dovine gospodarske samostalnosti. Dok si mlad, krepak i neoženjen dade se mnogo krajcara na stran metnuti, tim se udari temelj malenu imetku, koji se može upotrebiti kasnije, da se kupi kućica, komad zemlje, što je jaka podloga gospodarstvu i čvrsti oslon u svakoj neprilici. Dakako štedione treba da su prema ovomu glavnomu cilju udešene, nesmiju se pretvoriti u zavode li tečevne za dioničare, niti od njih napraviti obične banke, kakove su gotovo izključivo sada u našoj domovini. Zato je mnogo prikladnije, da obćine i gradovi utemeljuju štedionice, jer njim nije stalo do dobitka kao dioničarom, pa s toga i njihove štedionice bolje odgovaraju pravomu svomu zadatku.

Štednjom, radinošću i redom utire se put imućnosti i blagostanju, a tim i gospodarskoj samostalnosti. Dakako, tko nosi svoj novac u krčmu, taj neka bude pripravan na nevolju, ali neka i sama sebe krivi. Da nije ovo puka priča, evo jednoga primjera: U englezkom gradu Bradfordu ima 138 tvornica za predenje i tkanje, a medju vlastnici njihovimi 74 su vlastnika u mladih svojih godinah služili si kruh kao obični radnici, ali su svojom marljivošću i štednjom toliko privredili, da su mogli osnovati samostalno poduzeće.

Medju najstarije zavode dobrotvorne spadaju oni, koji se bave uzgojem zapuštene i zanemarene djece. Uboštvo i plandovanje napravit će najprije od čovjeka lopova. Tko želi ovo zlo odkloniti od družtva ljudskoga, valja mu se pobrinuti za djecu, oteti ju nekim načinom nemarnim ili siromašnim roditeljem te ju smjestiti u zavode, gdje će se odgojivati za čestite i radine članove družtva. Drugi opet zavodi, n. p. za odpuštene kaznenike, propale žene, imadu zadaću navrnuti na ćudoredan i poslen život ćudoredno postradale osobe jednoga i drugoga spola.

U povećih gradovih postoje zajmovnice i zalagaonice, gdje može pojedinac u slučaju veće nenadane potreboće, n. p. kada se razboli, založiti ne baš nuždne stvari i tako si pomoći u najvećoj biedi. Istina je, da zalagaonice idu na ruku lahkoumnosti i neopreznosti u gospodarstvu, nu ipak mogu se pribrojiti zavodom, koji su podignuti u plemenitoj namjeri, da dadnu pomoć upravo onda, kad je ona nuždna. Ako pojedinci zlo rabe tu uredbu, nemože se ona sbog toga kriviti.

Već su spomenute pomoćnice, ustrojavane medju radnici bavećimi se poslom iste vrsti. Ovim su slični po svrsi zavodi za medjusobno pomaganje, samo što se djelatnost njihova proteže na veće družtvo. Svaki član plaća neki maleni mjesečni prinos, a za to stiče pravo, da mu, ako oboli, družtvo daje bezplatno liečnika i ljekove, pače ako je bolestnik otac obitelji i podporu, odgovarajuću njegovoj svakdanjoj zaslužbi.

Ovakovo družtvo dade se ustrojiti i u manjih mjestih, i ja sam razmišljao, kako da se uvede za Draškovac i njegovu okolicu.

— Mi ćemo svi pristupiti kao članovi, čulo se mnogo glasova iz slušateljstva.

— Ima još i mnogo zavoda, koji pomažu siromaku preživjeti težke dnevne brige. Koliki otcevi pomišljaju strahom i trepetom na svoju smrt, jer im ostaju žena i djeca bez kuće i ognjišta, žrtva biede, ako im se nesmiljuje ljudsko srdce. I za takove slučajeve nadje dobrotvornost shodno pomoćno sredstvo: osjeguranje života.

Ovim se bave družtva ili banke; tko pristupi kao učestnik mora se obvezati, da će svake godine plaćati stanoviti prinos, a družtvo ili banka obriče opet sa svoje strane, da će poslije smrti osjeguranoga izplatit neku, prema uložku opredieljenu svotu članovom obitelji pokojnikove ili u obće onim osobam, koje trebaju uzdržavanja i kojim je pokojnik namienio osjeguranu svotu.

Ovakovi zavodi osnivaju se na potanko izračunanih razmjerih pomora, odakle se izvodi kao načelo, da se godišnji prinos, kojim osjegurani namjerava svojim nasljednikom osjegurati po svojoj smrti izplatu stanovite svote, odmjeruje prema dobi osjeguranoga. Recimo, netko se želi osjegurati na 200 for. za slučaj da umre i odredi, da se taj iznos izplati njegovim nasljednikom. Zato je dužan osjegurani plaćati godišnji prinos — premiju — koji se ravna prama dobi njegovoj, pa će prama tomu plaćati n. p. 4 fr., ako se osjegura u 20 god., 5 ako se osjegura u 30 god. itd., čim stariji tim će biti veći godišnji prinos, tako, da će starac od 50 ili 60 godina na godinu plaćat 15 do 16 for. Poslije smrti osjeguranoga valja osjeguranu glavnicu izplatit, to se mora učiniti i onda, ako osjegurani umre već sliedećega dana poslije osjeguranja. Naprotiv ako osjegurani doživi visoku starost, banka će služeć se njegovimi uložci više dobiti nego li će poslije njegove smrti izplatit. Nu s bog toga nemože biti nikakove tužbe ili prigovora; inače mogao bi se istim pravom tužiti osjegurani proti požaru, da plaća neprekidno premiju, a kuća mu još nije izgorjela.

— Mislim, gospodine doktore, da se nitko neće tužiti, ako mora dugo plaćati premiju, čim bo duže plaća tim duže živi, a to nije nikomu neugodno.

— Po mom mnenju nije baš toliko mučno prištediti godimice svotu potrebnu za plaćanje premije; to je laglje nego li sakupiti glavnicu prištednjom, a pri tom neimaš se bojati, da ćeš prije umrieti nego li sabereš stanovitu glavnicu.

Ovo je najjednostavniji oblik, u kojem banke primaju osjeguranje na život ljudi. Ali uporava može biti vrlo različita. Da samo nešto spomenem. Ima alternativnih osjeguranja, gdje se osjeguranomu izplaćuje stanovita svota, ako doživi unapred opredieljenu dobu n. p. 50, 55, 60 itd. godina; ili se izplati poslije smrti, ako pre-

mine prije ustanovljene dobe. Ovim se načinom osobito brine dotičnik za svoje stare dane.

Da naglasim još jedan slučaj: siromah seljak, zanatlija ili radnik ima vrlo darovita sina, diete samo je vrlo željno nauke. Roditelji siromašni nemogu smoći potrebna troška, ali diete imade imućnih rodjaka, koji bi voljni bili potreban trošak predujmiti pod uvjetom, da im se novac povrati, kad naobraženi dječak dobije službu ili zvanje i sredstva, da predujmljeni novac povrati. Nu rodbina oklieva bojeć se, da nebi diete prije umrlo i njihov novac tako propao.

— A zašto ga neda školat onako badava, upadne u rieč Jovanović; ta kamo sreće da imadu prilike svoj novac tako dobro uložiti, te naobraziti čovjeka, koji će domovini i rodu na čast biti?

— Bilo bi dobro, da tako čine, ali nisu dužni. Ima čestitih rodjaka, koji su već više puta svojimi žrtvami na ovakov način odgojili čovječanstvu upravo uzornih muževa. A naročito u našem narodu mogli bismo više takovih slučajeva izbrojiti, u čem se napose odlikuje hrvatsko svećenstvo. Nu, kao što rekoh, nitko ih nemože prisiliti, ako neće, a ipak da nepropadnu takovi darovi, opet pomažu zavodi za osjeguranje života. Ima množina takovih slučajeva, i pošto su ovakovi zavodi obično osnovani na načelu medjusobnosti, diele dobitak od posla svoga, — koji više puta iznosi i do 40 postotaka — medju svoje članove.

Sada pribrojite ovamo još razna osjeguranja proti štetam od p o ž a r a, t u č e i p o p l a v e, m a r v i n s k e k u g e, osjeguranja r o b e, v o ž e n e m o r e m itd. Mislim da bi bilo suvišno potanko razpravljati i dokazivati koristi ovakovih družtva. Tko znade ocieniti nesreće, koje počini požar, marvinska pošast, taj neće ni časa okliervati da osjegura svoja zdanja, svoju marvu, svoje usjeve. U seljačtvu vladaju još velike predsude o tom. To je

jako žalostno i pokazuje da nismo napredni gospodari. U nekih njemačkih državah m o r a svatko osjegurati svoja zdanja, jer to naredjuju propisi vladini. Tko ima dakle vlastitih sgrada, nepitaju ga hoće li nego m o r a ih osjegurat. Čim bude seljačtvo obćenitije osjeguravalo svoja zdanja, tim će redje svakakvi pogorelci obijati tudje pragove, moljakajuć podporu. A što čovjek može sam, neka neprosi od drugoga, i neka se neizvrgava raznim prikorom. Godišnji prinos, koji se plaća zavodom osjeguravajućim, nije velik, može se uštediti, a snadje li čovjeka nesreća, dobiva na ruke odmah gotova novca, kojim nastavlja gospodarstvo; nemora se zadužiti, niti neosjeća još i potomstvo posljedica dugova.

To isto valja i za osjeguranje stoke, toga dragocjenoga blaga u ratarstvu. Kolikih jada zadaje svakoj zemlji kuga marvinska, kolike je već gospodare baš upropastila! Zato gledaj svatko da osjeguraš svoje sgrade, svoje usjeve i svoju marvu.

Evo što je duh ljudski, ljubav prama iskrnjemu i viša prosvjeta izumila sredstva, da se ublaži bieda, pruži pomoć u nevolji te izglade nejednakosti u družtvu ljudskom. Na svih stranah otvaraju se vrela pomoći, da se svim članovom družtva olahkoti biedno stanje; najveće, najbogatije takovo vrelo nije ipak do sada spomenuto.

— A kakovo je to? zapitaju neki.

— Obuka i nauka, odgovori Radenić. Obuka je temelj, ali je i kruna svega života. Istom kad sve slojeve naroda pronikne i procjedi prava obrazovanost, postat će živom i punom istinom poznata izreka: da su pred zakonom svi ljudi jednaki. Znanje otvara sva vrata, utire put u svako područje života, o njem valja ono, što reče hrvatski pjesnik o povjesti, da je putni list, s kojim možeš svakamo, a bez njega nikamo. Čovjek se nauči čitat, pisat, računat, ali u tom samo nestoji obuka, nauka u obće razvija umne sile naše i čini je djelotvornimi,

njoj moramo zahvaliti da možemo stvari motriti, te u obće čini, da možemo u svih okolnostih života naše sile valjano uporaviti.

Eto uspjeha dobro shvaćene i izvadjane obuke, obuke, kakovom hrani djecu našu već tolike godine naš vrlo poštovani gospodin učitelj, koji je i mene u mom radu oko preporoda ovoga mjesta neumorno pomagao. U naše doba radi se grozničavom neumornošću na svakom polju; obrtnost razvija se orijaški, izumljuju se novi strojevi, usavršuju postojeći zavodi, sve zato da se zadovolji promjenljivomu ukusu trošaca. I poljodelstvo ide odvažno napred. Propasti će, tko misli da može obradjivati svoje njive i vinograde kako su i njegovi otcevi. Glavni uzrok našim svakakvim nevoljam jest upravo slab napredak u poljodelstvu. Ako nećemo da propade i ono što imamo, valja uprieti sve sile, oprijateljiti se sa novimi plodovi ljudskoga znanja te pomoćju njegovom krenuti napred. Zato pako treba učiti, i mnogo učiti. Nesamo u školi, nego i izvan nje. Čovjek se uči od poroda do groba. Kad se odloži šilo, dlieto, bat, kad nisi za plugom ili kosom, a ti čitaj dobru knjigu, slušaj mudar razgovor.

Ali nije dosta da sami učimo, nego valja se pobrinut i za obuku naše djece. Obukom i znanjem osjegurat ćeš budućnost njihovu bolje nego drugim blagom. U rukuh nevješta i nerazumna čovjeka propada bogatstvo, vješte i marne ruke stvaraju bogatstvo. Djeca mora da su krepostna, prednjačite im dakle dobrim primjerom, gledajte da su pristojna i čedna, kao i druga dobro uzgojena djeca.

Uz diete seljaka sjedi u školi i diete bogataša. Gledajte, da vam budu djeca ljubezna, ugladjena i čedna, kao što su djeca imućnijih roditelja; da se u školi, i u crkvi, u kući, na cesti vladaju pristojno. To je takodjer jedan način, da se odklone družtvene razlike.

DVADESET I ŠESTI RAZGOVOR.

DRŽAVA I POREZ.

Poslije žetve i berbe dodje red da se plati, što je uzajmljeno, da se kupi kruha i obrani od nevolje; valja sada povratiti, što je potrebno u gospodarstvu, a nije se moglo nabaviti; s bog loše godine, sada gospodari kupuju. Nu osim tih vjerovnika dolaze država i obćina zahtievajuć, da se plati porez i obćinski prirez. Ljudi prigovarahu, da nemogu ništa sačuvati, da moraju na brzu ruku prodati, što je prirodilo, da bi država i obćina mogle pričekati. U takovu razgovoru zateče Radenić svoje obično družtvo u nedjelju u školskoj sgradi.

— Slušao sam vaše jadikovke, započe. Nisu nove. U naše vrieme gotovo svatko prigovara plaćanju poreza i obćinskih nameta. Svi jadikuju s bog toga: seljaci i obrtnici, vlastela i trgovci. Tuže se ljudi ne samo u Hrvatskoj nego i u drugih zemljah, bogatijih od naše domovine.

— Ta kako da nejadikujemo, gospodine doktore! Uvjek plaćamo a nikada nismo gotovi. Od godine na godinu rastu daće naše. Odkuda da smažemo toliko? Gdje su naši otcevi plaćali 10 for., mi plaćamo 50 for. Kud prolazi taj silni novac, na što se troši, toga mi neznamo, kao što neznamo, čemu plaćati tolike poreze? Tako će

seljak Jovanović, a njegove rieči povladjivahu svi prisutni seljaci.

— Što smo evo sada čuli iz ustiu poštovanoga našega susjeda, opetuju svaki dan stotine drugih. Riedki su pojedinci, koji bi mogli o sebi reći, da rado plaćaju porez. A ipak bez toga nemože biti. O tom nebi smio nitko sumnjati. Zato čini mi se potrebno razložiti: što je porez, zašto se plaća i kamo dolaze svote, koje se u to ime plate? Ako uzmognem sve ovo razjasniti, nadam se, da ćete u buduće plaćati porez, ako možda i ne veselim licem, ali svakako uvjerenjem, da je to potrebno i da drugačije nemože biti.

Država je veliko družtvo, ona je najviši oblik družtva. Svako družtvo ima neku svrhu, radi koje se sastaje i koja se mora postići. Zato valja raditi. Država ima velikih i prevažnih svrha ili zadataka. Ako se hoće ove postići, odnosno izpuniti, treba raditi. Radnja pako može biti koristna i uspješnija, ako se podieli, kako smo vidili i kod običnih radnja. Ima obćih poslova ljudskih, koje treba nadgledati, ima opet radnja, koje se moraju obavljati, jer su ljudem koristne. Briga za sve ovo predaje se u ruke nekolicine osoba, koje se moraju samo njimi baviti i koje rade po propisih unapred za to izdanih. Te su osobe podčinjene glavi ili načelniku države (kralju, cesaru, knezu, predsjedniku u republikah). Sve pako ove osobe zajedno, koje bdiju nad poslovi zemlje, brinu se za svakovrstni napredak njezin, zovemo vlada. Nu izrazom ovim označuje se takodjer, i to pravilnije, viša vlast, kojoj su ostali uredi, oblasti i pojedine osobe podčinjene, kojim ona odredjuje, što i kako imadu raditi u svojih područjih. Svaka država razdieljena je najme na više manjih područja, n. p. županija, kotara itd., u kojih posluju one osobe pod pazkom i nadzorom vlade; ta područja zovu se upravna područja, pa jih imade u državah velikih mnogo, u manjih dakako manje.

Da se zadovolji namjeram, radi kojih se ljudi sastaju u to družtvo, mora vlada činiti sve, čim se osjegurava i pospješuje (usporuje) dobrobit i napredak državljana. K tomu pako potrebno je mnogo toga. Valja držati na noguh dobro opremljenu vojsku, koja će braniti neovisnost i samostalnost države proti susjedom, a život i blagostanje gradjana proti zlikovcem. U zemljah, s kojimi država mnogo obći, valja namjestiti pouzdanike, koji će paziti da se uzdrži prijateljstvo sa njihovom domovinom, koji će u svakoj sgodi i u tudjini promicati probitke svoje domovine, braniti njenu čast, štititi u inozemstvu nastanjene, putujuće, trgujuće ili inače poslujuće svoje zemljake; valja uzdržavati činovnike, koji će njegovati pravo i krojiti pravicu gradjanom, podučavati djecu njihovu i paziti na ćudorednost i javni poredak, razpisavati, pobirati porez i njim upravljati. Napokon moraju se graditi i uzdržavati: ceste, mostovi, kanali, luke, željeznice, javne sgrade, crkve, škole i preduzimati sve ostale radnje, smjerajuće na obće dobro. Sve pako ove poslove nitko neobavlja bezplatno, raznovrstne ove zavode negradi nitko badava. Valja dakle ljude plaćati. Osim ovih izdataka, koji se neprekidno ponavljaju, imade još i drugih, kadšto i veoma znamenitih, kao što su: plaćanje kamata, odplaćivanje same glavnice državnoga duga. Ima država vrlo zaduženih, gdje se na same kamate i po jedna trećina svih dohodaka izdaje; valja bo znati, da država u velikoj potrebi pravi dugove, kao i svaki privatan čovjek. Činovnikom i vojničkim osobam, koje se sbog starosti ili nemoći odpuste iz državne službe, valja plaćati mirovinu, jer se nesmije dopustiti, da u starih dnevih pogiblju od svega zla osobe, koje su najbolji dio svoje snage iztrošile u državnoj službi.

A čim da podmiri vlada ove troškove, odakle da smogne potrebne dohodke? Sama neima zato sredstva, ili svakako neima dovoljnih. Nepreostaje dakle drugo nego na-

metnuti porez (štibru, porciju). To je prinos, što ga svaki državljanin razmjerno prema svomu dohodku plaća zato, da se podmire potreboće države, što no su nastale iz potreboća zajedničkoga života.

Narav daća državnih i svrha njihova traže, da se dohodak nesmije upotrebljavati u druge nego li u svrhe državne, i da budu daće tolike, a ne veće, kolike iziskuju prave istinite potrebe državne.

Da se pako dohodci troše prema ovomu pravilu t. j. u svrhe koristne, da se od državljana neišće u ime poreza više nego li iziskuju prave potrebe, na to valja da paze sami državljani. U većini najme prosvjetljenih država obavljaju poslove, tičuće se dohodka i troška državnoga, sborovi muževa, po narodu izabrani, u godišnjih svojih sastancih, u saboru. Sabori su tiela zakonodavna, stvaraju potrebne zakone i nadziru djelovanje vlade, da li je ono prema duhu zakona. Ako vlada povredi zakon, sabor ju zove da mu o tom dade račun, diže tužbu proti jednomu ili drugomu ministru, ako je pojedinac povredio zakon, a proti cielomu ministarstvu, ako su svi zajedno krivi. U saboru radi narod preko svojih zastupnika, zato je veoma važno, da se pravedno uredi izborni zakon, a medju najvažnije točke državnoga ustava (konstitucije) spada ona, kojom se uredjuje, kako će zastupstvo naroda t. j. sabor uticati u državni proračun, to će reći: kako će odredjivati izdatke, dozvoljivati dohodke, naročito porez. I hrvatski sabori imali su nekoč daleko znamenitiju vlast: odredjivali su sami o svom trošku i dohodku, dozvoljivali daće i poreze, sklapali zajmove, dozvoljivali vojsku. Danas na žalost neima hrvatski sabor te vlasti, nego se ti i neki drugi poslovi za Hrvatsku obavljaju na saboru ugarskom, gdje sjede i zastupnici iz hrvatskoga sabora onamo poslani, koji su dakako dužni koliko više mogu braniti koristi naroda.

Kad se jednom porez dozvoli, t. j. kad sabor odobri što je vlada predložila i koliko treba dohodka, nastaje dužnost, da svatko plati, što na njega dodje, nitko se nesmije toj dužnosti oteti.

— Drugimi riečmi: svi državljani moraju plaćati porez. Jeli tako, gospodine Radeniću, upita Gvozdić? Tomu se u istinu nemože prigovoriti, ali nije pravedno, da svi plaćaju jednaki porez, jer niti neuživaju jednakih koristi od države.

— I ja mislim tako, pa niti neplaćaju svi jednakoga poreza. Da vidimo.

Ja sam već jednom naglasio veliku važnost i korist uprave. Od nje svatko očekuje, da mu osjegura imetak od svake pogibelji, da brani osobu, slobodu i naše pravo, da štiti našu radnju, naša poduzeća, da se brini po mogućnosti za naše zdravlje, da nam dade prilike kako ćemo prosvjetliti naš um, postati obrazovanimi i ćudorednimi. To su veliki zadatci, ako se izvedu, od njih je korist svakomu, bogatu i ubogu, dakako onomu veća, ovomu manja. Zato se čini razlika medju ubogim i bogatim kad se porez odredjuje; bogataš plaća više, jer više ima, jer više treba od uprave i ona više zanj čini. Siromah plaća manje, jer manje ima, pače se nastoji što više olahkotiti mu plaćanje poreza.

Porez se dieli u izravan i neizravan. Razliku ste ovu jamačno već čuli. Izravnim porezom zovemo onakovo podavanje državljana, koje se udara neposredno na njihovo gospodarstvo, odnosno na dohodak gospodarstva. Tko posjeduje imanja, gospodarstvo, glavnice — pri čem nevalja misliti jedino na novac — plaća izravni porez. Taj dakle pada na sve, a naravski osobito na imućnije; plaća se imenito od prihoda zemljišta, kuća te inih sgrada, od glavnica, od prihoda što ga nose obrti i obrtna poduzeća, te napokon od dohodka u obće.

Prije nego li se nametne izravni porez na kakov predmet, valja ga točno opisati i procieniti, jer se nesmije nikomu istom onako na pamet odrediti, koliko će plaćat poreza. To pako zadaje mnogo posla i troška. Osobito skupo je uredjenje zemljarine; jer tu valja prije točno izmjeriti zemljišta, zatim ustanoviti, koliko ona nose gledeć na razne vrsti težitbe i gledeć na plodovitost svoju. Zatim se razdiele u stanovite razrede (klase), pronadje kolik je ukupni prinos, koliki je trošak obradjivanja svakoga razreda, i kad se trošak odbije od ukupnoga dohodka, nadje se čisti prihod i prema ovomu odredi zemljarina svakomu gospodaru. — Hoteć udariti porez na kuće i sgrade valja u obzir uzeti vrednost njihovu, zatim najamninu, koju kuće nose ili bi mogle nositi; odbiju se troškovi na popravke, osjeguranje kao i neki iznos kao naknada za to, što kuća neprestanom porabom sve više gubi od svoje vrednosti. Preostatak čini čisti dohodak, od kojega se porez plaća. Kod sgrada mora se dakako uvažiti, da li su odredjene za stanovanje ili kakovu gospodarsku ili tečevnu porabu. Kad se namjerava nametnuti porez obrtniku ili trgovačkom poduzeću, iztražuje se, koliko je glavnice uloženo, potrošeno, koliko se robe prodaje, dakle vrednost stojeće i kolajuće glavnice, koliko radnika posluje u poduzeću, odnosno koliko im se plaća u ime zaslužbe. Kad se odredjuje porez na rentu, treba ispitati, kako je glavnica uložena i koliko nosi. Kad se sve ovo znade, tada valja ustanoviti postotak, koji će pojedinac plaćati od svoga dobra, što se opet čini samo zakonom, dakle u saboru, a nesmije toga vlada sama odrediti u naredbi. Tako n. p. iznaša u gradjanskoj Hrvatskoj i Ugarskoj zemljarina 20.76% čistoga dohodka, k tomu dolazi 9% prireza za razterećenje zemljišta, dakle ukupno 29.76%. Ako se k ovoj svoti pribroji „prirez k obćoj dohodarini“, to se plaća u Hrvatskoj i Ugarskoj 24.66% u ime zemljarine, a sa zemljo-razteretnim na-

metom 33.66%. Kućarina nije jednaka, tu se čini razlika osobito glede stanovne kućarine, imade bo mjesta gdje ona iznosi 24.66% ukupna prihoda, drugdje, najme u gradovih imajućih više od 10.000 stanovnika, ili kakovu željezničku ili parobrodarsku postaju, 20.78%, a u svih ostalih mjestih 16.15%. U Austriji su zemljarina i kućarina još veće.

Dakako da izravni porez nije svagdje jednak, u jednoj je državi veći a u drugoj manji, prema tomu, da li se u kojoj zemlji svaljuju na obćine onakovi tereti, kakove drugdje država nosi, n. p. kod nas propisuju, pobiraju i utjeruju obćine izravni porez pa plaćaju i trošak s timi poslovi skopčan. Prije su to sve obavljali porezni uredi kao organi državni.

— To mi se nevidi dobro, gospodine Radeniću, oglasi se vlastelin Novak, obćine su naše silno obterećene, obćinski urednici veći dio svoga vremena troše na poslove porezne pa im malo preostaje za predmete, koji spadaju u samoupravu obćina.

— Ima tu još i gorega, doda seljak Marković; nikada neznamo, koliko nam valja platiti; ljudi neumiju čitati, pa tako kadšto nesavjestan činovnik zapiše manje nego li je čovjek platio, ili nezapiše ništa u svoju knjigu.

— Vi oba možete imati pravo. Nu glede onoga, što je naveo g. Novak, moram reći, da tu stvar valja toplo preporučiti zastupnikom naroda, kad ih birate u sabor, jer to se inače neda promjeniti nego zakonom. Premda ja sam uvjeren, da je u načelu dobro, ako se obćinam preda ali samo p o b i r a n j e poreza, koje bi valjalo shodno urediti. A ako se komu dogodi ono, što je naveo evo naš susjed Marković, treba to odmah prijaviti sudu, pa će se takove prevare strogo kazniti. K tomu pazi svatko koliko i što plaćaš, tko neumije čitati, neka si dade odmah po drugom pročitati. U ostalom evo vam novoga dokaza, koli je potrebno slati djecu u školu.

Osim izravna imamo i neizravna poreza. Ovaj nepada neposredno na gospodarstvo, na imovinu kao izravni, nego poglavito na radnju; nu jer se radnja neda onako procjeniti kao n. p. zemljište ili kuća, nemože se neposredno na radnju udariti porez, nego se udara na onakove stvari, koje se troše, jer se predpostavlja, da svatko troši koliko može, koliko priradi, da udariv porez na takove predmete, porezuje se rad ali ne neposredno nego posredno.

Ima raznih vrstih neizravna poreza. Ako se gleda koliko koji nosi državnoj blagajni, najizdašnije su carine i potrošarina. Znademo što je carina i gdje se plaća; znademo, da se danas pobire poglavito od predmeta, što no se uvoze, dočim je izvozna i provozna carina većinom dokinuta. Do g. 1850. obstajaše carinska linija medju Hrvatskom i Ugarskom s jedne i slavensko-njemačkimi pokrajinami sadanje austro-ugarske monarkije s druge strane. One godine bje dokinuta, pa sada sačinjava cielo carstvo jedno carinsko područje, uz neke carinske iznimke, ili izključke.* Često države sklapaju tako zvane carinske ugovore, da olahkote trgovinu i promet medju stanovnici svojimi.

Potrošarina je porez, plaćan od stanovitih predmeta, koji se troše. Ovamo spadaju: brašno, sol, meso, razna pića, kao vino, mošt, pivo i rakija; zatim šećer domaći t. j. pripravljen od repe, žesta, itd. Porez taj nosi mnogo, jer se ovakvih stvari i troši mnogo, a dakako ondje se troši više, gdje je sviet imućniji.

Znamenit je porez od soli, koji spada medju najstarije vrsti neizravnoga poreza, i porez od duhana. Gdje koje države pridržaše sebi izključivo pravo proizvadjati i prodavati tako sol kao i duhan.

* Najnovijimi zakoni dokinuti su svi carinski izključci (iznimke) u austro-ugarskoj monarkiji, izuzev gradove Trst i Rieku.

— To mi svi osjećamo, reče vlastelin Sever, pušimo često nevaljan duhan za skupi novac, a plaćamo dosta skupo i sol, osobito mi vanjski gospodari, koji je trebamo za stoku.

— Tko puši, pravo je da zato plaća, pušit nemora nitko, bez lule i duhana dade se vrlo dobro živiti. Nu dakako da je država dužna, ako je u njenoj ruci proizvadjanje i prodaja duhana, da prodaje dobru robu, kao svaki drugi trgovac.[1] Naprotiv priznajem drage volje, da je porez od soli vrlo tegotan, jer je sol jako potrebna ne samo čovjeku nego i gospodarstvu. Zato bi zaista bilo u obćem probitku, da se dokine taj porez, kao što svjetuju važni probitci, da se dokine porez na brašno i meso. Potrošarina pako od vina, piva, rakije, šećera i špirita, ako nije prevelika, dade se snositi, a osobito opravdan je porez na rakiju, jer poskupljuje trošnju rakije, a to je vrlo dobro.

— Zar neima država više nikakovih dohodaka, upita Gvozdić? Ta valjda spadaju ovamo pristojbe i biljegovina, koju takodjer dosta težko osjećamo.

— Pravo rekoste, i to su dohodci državni, koji pače mnogo nose, a plaćaju se onda, kada državni ured (činovnik) ili zavod štogod pojedincu koristna učini. Što čovjek u tom slučaju plati, ima biti neka odšteta za usluge, koje mu država čini. Tako nastaju pristojbe, koje se plaćaju neposredno u gotovom novcu ili pako biljegovkom.

Medju dohodke državne spada i porez na predmete razkoši. Bit će vam poznato, da je takov uveden i kod nas[2]

[1] Kod nas mogu i privatni ljudi saditi duhan, ponešto za vlastitu porabu, a drugo moraju prodati državi, ili dozvolom državne vlasti izvesti u inozemstvo. Na to se sve strogo pazi. Dohodak duhana Hrvatske dosta je znamenit, tako je god. 1877. iznosio 2,516.715 for.

[2] Dokinuti su zakonom ugarsko-hrvatskog sabora od g. 1879. osim poreza na lovne puške.

na neke stvari, n. p. na biljarde, kočije, konje, koji nisu za gospodarsku potrebu, itd.

Svi do sada spomenuti dohodci državni jesu daće, t. j. državljani plaćaju ih iz svoga dohodka prema izdanim propisom. Nu država ima i svoje vlastito gospodarstvo, kojega dohodak ide u državnu blagajnu i njim se naplaćuju državni troškovi. Ovamo idu u prvom redu kao najstarija vrst vlastitoga gospodarstva državna imanja (domaćine). Država ih ili sama obradjuje ili daje u zakup. Ovo potonje je bolje od prvoga, samo treba paziti kakovu se čovjeku daje u zakup imanje. Zakup neka se uglavi na mnogo godina. Ako se namjeri dobra prilika, neka se imanje proda, to može biti vrlo koristno. Može imati zemlja svojih obrtnih poduzeća n. p. tvornica duhana, porculana, pušaka, topova, tiskara, papirana, staklana, itd. Nu za neke ovakvih podhvata bilo bi shodnije, da je država proda; jer i u gospodarstvu poljskom ali još više u obrtničkom poduzeću zavisi povoljan uspjeh o neposrednom nadzoru, o slobodi kretanja, o požrtvovnom radu; a toga svega ima više kod privatnika.

Još država vadi dohodak iz nekih poslova, kojim nije glavna svrha da nose dohodak, nego da koriste gospodarstvu i upravi. To su regali. Ovamo idu: pošta, brzojavi, kovanje novca. Kadšto podhvati ovakovi ni toliko nenose koliko je na nje potrošeno i koliko stoji uprava, nu sbog toga nesmiju se napustiti, nego manjak u njihovom dohodku naknaditi iz ostalih državnih prihoda. Samo da nešto spomenem: pošta je tako nuždan i toli koristan zavod, da bez nje nemože biti ni jedan prediel u zemlji, jer služi potrebam vlade, ali jednako i potreboćam gospodarskoga i duševnoga života pučanstva. O tom danas nitko više nedvoji. Vrlo su nadalje koristni brzojavi, čim dalje njihova važnost jače raste. A što je za promet i gospodarski život novac, o tom je već bilo

govora. Novac mora biti dobar, pune vrednosti. Sviet mora imati vjere, da se upravo takov novac kuje. A imat će vjere prije, ako država kuje novac, nego ako li pojedini sukromni čovjek. Zato si svagdje država pridržaje pravo kovati novac. Nu taj posao vrlo malo nosi, a drugačije nemože ni biti. U svakom komadu novca mora biti toliko zlata ili srebra, koliko je propisano; nesmije dakle biti manje, a dobitak mogao bi nastati samo onda, da se meće manje zlata ili srebra.

Jednu ipak vrst dohodka odsudjuje znanost i ćudoredba, a to je dohodak iz lutrije. Lutrija je štetna tako po ćudoredni kao i gospodarski život, jer potiče u ljudih strast za igrom, odvraća od trudna ali čestita i jedino spasonosna rada, goji u pojedincih sliepu nadu u dobitak, t. j. u lagodan način steći imetka. Težko zasluženi novac baca se u lutriju, dočim kod kuće stradaju žena i djeca; hrani predsude i praznovjerje, a vrlo su riedki, koji bi dobiveni novac valjano upotrebili. — Zato bi se morala lutrija dokinuti.

— A molim vas, zapita Gvozdić, koji od spomenutih poreza je najbolji? Meni se čini, da svaki ima koješta nepovoljna i neugodna.

— I ja tako mislim, odgovori Radenić, ali ipak ima i tu nekih razlika. Najbolja i gledeć na trošak pobiranja najjeftinija bila bi izravna, čista dohodarina, nu daje povoda prečestim prevaram i krivomu očitovanju dohodka.

Neizravni porez ima svojih dobrih i zlih strana. Istina, trošci pravilno i neznaju, koliko plaćaju neizravnoga poreza, jer se porez plaća kod proizvodnje stanovitoga dobra, plaća ga dakle poduzetnik, koji ga svali na trošca uračunav porez u cienu robe, koju plaća trošac. N. p. tko znade koliko plaća poreza pijuć pivo u pivari, pijuć kavu, ali ga ipak plaća, jer su ta dobra skuplja usljed plaćena poreza. Nu uredjenje i ustanovljenje poreza skupno je. Da se uvedu samo izravni porezi, država bi mnogo pri-

štedila na troškovih; nu svatko nas znade vrlo dobro, koli nerado nosi se porez u obćinu ili poreznomu uredu, dočim se neizravni plaća u malenih svoticah, gotovo da i neznaš kako. Napokon gdjekoji neizravni porez i nemoraš ako nećeš platit, n. p. tko nepuši, nepije rakije ili piva, neplaća ni toga poreza.

— Neizravni se porez laglje nosi, opazi Koren, ali jače tišti uboga, nego li bogataša; jer siromah za ono što potroši mora toliko platit, koliko i miliunaš.

— To je istina, prijatelju, nu drugčije nemože biti, svi moraju prinositi, porezom samih bogataša slabo bi se punile blagajne državne, jer ih ima malo. Istina je, da bogataš trošeć pojedine predmete, neplaća više od uboga, ali u cjelom plaća ipak znatno veće svote, jer on i sam troši više, a mora plaćati potrošarinu i za one, koji stoje u njegovoj službi.

— I zemljarina, hoće opet zakupnik Martinić, jače pritišće manjega nego li velikoga vlastelina. Recimo: vlastelin X ima dohodka 1000 for., ako porez odnese jednu petinu, ostaje mu samo 800 for., a s tim se danas težko živi. Tko pako imade 20.000 for. dohodka, a plaća takodjer jednu petinu odatle u ime poreza, ostaje mu još uvjek 16.000 for. Porez dakle morao bi ne samo stajati u razmjeru prama imovini, nego i neprekidno rasti, kao što raste sam imetak.

— Mislite postupni (progresivni) porez. O njem se je već dosta pisalo i govorilo, ali izvedenje zapinje o golemih zapriekah. Nitko neprigovara pravilu: ako raste dohodak, da poraste i porez. Nu vrlo je to mučno izvesti, držati takovu granicu, da nebi porez nanio velikih šteta. N. p. ako bi se htjelo odrediti, da se porez potrostruči, kad se prihod podvostruči, pa da se uzme za temelj, da se od 100 for. plaća kao najniži iznos 1 for., ako bi se porez svaki put potrostručio, kad se dohodak podvostruči, to bi osobito kod viših iznosa porez postao

jednak dohodku, a napokon bi postao većim od samoga dohodka.

Ovakovo uvedenje postupnoga poreza uništilo bi glavnicu, a toga nemože htjeti nijedna država. Progresivni porez može se samo tako shvatiti, da se onaj iznos, koji je glavnici prirasao, i koji sadržaje u sebi snagu umnažati glavnicu, razmjerno i pravično obtereti porezom, i to tako, da nebude nikakova zaprieka sabiranju glavnice. Bogataše netreba štediti kod plaćanja poreza, ali niti nepravedno obterećivati. Valja znati, da veći dio izravnih poreza plaćaju imućniji, najniži i najsiromašniji slojevi plaćaju tek po koju vrst potrošarine. Osim toga znademo, da imućniji i drugačije mnogo doprinose na dobrotvorne i plemenite svrhe.

Dobro je u ostalom ovo pamtiti: siromah težko plaća porez, jer je to teret, ali manje pritišće čovjeka porez nego li ubožtvo. Gledat dakle treba, da se ovo umanji, da bude manje siromaka. Mislite li, da pojedinac nije sam dužan nastojat, da svoje daće umanji? Jamačno da jest.

— A kako da to učini, upita Gvozdić?

— Znamenitu svotu, koju plaćamo u ime daća, čine porezi neizravni, a ovdje neke su vrsti, koje možemo ali nemoramo plaćati. Rekoh već, da potrošarina mnogo nosi, a mislite li, da ju plaćaju sami imućnici? Jamačno više manje imućni i siromašni. Ili mislite li, da samo bogataši puše duhan, piju vino, pivo i rakiju, troše šećer? Siromašniji čovjek ni nemisli kolik porez plaća pušeć svaki dan duhan, pijuć pivo ili rakiju. Kao što viši tako imadu i niži razredi naroda svoj luksus, bogataš trošeć šampanjsko i tokajsko vino, a radnik pušeć prosti duhan kraj flaše vina ili čaše rakije u krčmi.

Tko umije obuzdati svoju trošnju, ostat će mu dosta da namiri drugi porez, koji je državi vrlo nuždan. Ali ljudi, kako već jesu čudni u svih stvarih i nedosljedni,

s jedne strane mrmljaju, pače rogobore proti porezu, a s druge strane upravo nukaju vladu da uvede novi, ili povisi obstojeći porez.

— Kako to? upita Jovanović.

— Evo ovako: neima dana, a da se od države neišće sad ovo sad ono. Tko neima posla, radnje, komu manjka kruha, traži da mu ga država dade, od nje zahtjevamo, da gradi ceste i željeznice, uredjuje rieke i kopa kanale, da gradi i uzdržaje škole, da biednikom i starcem pritiče u pomoć. Ako nastane oskudica, dogodi se požar, poplava, ili tuča uništi usjeve, daj državo pomogni; poljodeljstvo, obrtnost i trgovina traže da im stvara nuždne uvjete njihovu napredku; država bi imala svakamo svoje prste miešati, za sve se brinuti, za druge misliti, tako da nebi državljanom preostalo nego: jesti, piti i spavati. A odkuda da smogne država tolika sredstva, kako da barma donekle zadovolji svim zahtjevom, ako nebi nitko poreza plaćao, a nemože nikoga siliti, da joj bezplatno radi? Zar se tu dade što drugo nego uvadjati nove poreze ili stare povisivati?

— To je ravno istina, čulo se više glasova.

— Zar ne, to je grdno protuslovje? Da se čovjek unj nezaplete, valja dobro poznati narav države, njene zadatke i sredstva, kojimi je izvodi. Rado se ide predaleko zahtievajuć od države koješta, što mogu sami državljani jednako dobro ili možda još i bolje izvesti.

Sadašnjost pokazuje, da se udruženjem ljudî i glavnicâ mogu izvesti ogromni poslovi, i da nije potrebno čekati, da ih vlada stvori. Samo ako veliki obći probitci ili ini vele znameniti razlozi traže, neka slične podhvate izvodi vlada. Čim pako budu više pojedinci sami i u družtvu nastojali oko svoga dobra, promicali medjusobne koristi, tim će olahkotiti vladu, oduzeti joj jedan dio poslova i učiniti tako nepotrebnim neki trošak. A kad bude

manji trošak, neće trebat ni toliko dohodka, dakle ni tolik porez plaćati.

Nije se bojati, da bi možda na takov način nestalo posla vladi i njenim organom. Još će uvjek mnogo i vrlo znamenitih posala preostati, koje će jedino državna vlast moći koristno obavljati; mi ćemo riešiv ju nepotrebnih, pomoći njoj i samim sebi. A to je dužan svaki čestit i prosvietljen državljanin, čim će ujedno branit svoju slobodu i slobodu samoodluke nedopuštajuć, da se vlada mješa u poslove, koje može sam opraviti."

Radenić izrekav ovo, ustane sa stolice te će stojeć progovoriti:

„Ja sam došao na kraj. Naši razgovori prestaju. Raztajem se s vami, dakako na neko vrieme, na dugo ne, jer znadete, da me s vami i s ovom obćinom vežu mnoge drage i čvrste spone. Hvala vam na pozornosti, kojom ste sliedili moje podučavanje. Posao moj nastavit će gospodin učitelj, osobito u opetovnici, a ja vas prijateljski svjetujem, šaljite marljivo djecu u školu, šaljite ju i onda, kad izadju iz škole da opetuju, što su naučila. Ja ću dolaziti u školu, gledati ću, kako se mladi naraštaj odgojava, kako mu idu u glavu pravila gospodarska. Činite to, i ja ću biti sretan, jer sjeguran, da je moja obuka pala na plodno zemljište; činite to i nećete se nikada kajati."

Srdačni „živio" pratio i završio je plemenite rieči ovoga dobrotvora ljudskoga. Ali i slušaoci njegovi bijahu ljudi u pravom i plemenitom smislu. Odraslim navrnuše vrele suze na oči, kad je Radenić završio, sve se tiskalo k njemu, rukovalo i ljubilo ga u ruke, hvalilo mu na dobroti i strpljivosti, kojom je slušao njihove prigovore, razbistrivao njihove krive nazore. U takovu nagnuću izprate ga svi do njegova stana, i davno je već Radenića nestalo u kući, dok su Draškovčani, stojeć pred njegovim stanom klicali: Hvala liepa, Bog vam platio!

---

*

ZAGLAVAK.

Pogledajmo još jedan put u Draškovac prije, nego se s njim razstanemo.

Od prljavoga i neznatnoga selca razvilo se čisto, liepo i veliko mjesto, u kojem se nastanila marljivost, radinost i štednja, a s ovimi i blagostanje pučanstva.

Seljaci ustrojiše medju sobom vjeresijsku zadrugu po osnovi, kako ju je razložio Radenić, koji je ujedno predsjednik njezin, dočim učitelj i župnik obavljaju poslove blagajničke i pisarske, koji dakako nisu veliki. U odboru uz ove sjedi nekoliko imućnih seljaka. Svi seljaci članovi su družtva, svaki član plaća na mjesec 1 fr. Dvojicu članova izključiše, jer su uzajmljeni novac lahkoumno potrošili. Od kako je počela raditi zadruga, nestade traga lihvarom. Seljaci se ponose svojom „bankom", i svojimi uštedjenimi krajcari, koji doduše nose kamate, ali još više vredi to, što gospodar znade, da mu je vjeresija tvrda i jaka podpora u nevolji. I ostala susjedna sela ugledala se u primjer Draškovca u ovom poslu.

U obližnjih tvornicah spremaju se da urede tako odnošaj radnika, kako će učestvovati na nekom dielu čistoga dobitka. Početak je učinjen i pokazao je vrlo liepi uspjeh. U bližnjem gradu K. zasnovalo je više kalfa samostalan bačvarski posao, o kom svi pripoviedaju, da će

nositi liepi dobitak, jer je okolica vinorodna, te se posudja mnogo traži, pače da će se izvoziti u dalnje krajeve. U istom mjestu ustrojilo se družtvo medju obrtnici za podporu bolestnih članova, udova i sirotčadi umrlih članova.

Pučka škola u Draškovcu prepuna je, trebalo je namjestiti još jednoga učitelja, a za žensku mladež ustrojila se posebna škola i namjestila vrla učiteljica, koja se nezadovoljava samo tim, da podučava djecu u propisanih školskih predmetih, nego se napose brine, da se djevojčice poduče u domaćem gospodarstvu, da nauče dobro sašiti, splesti, oprati, zdravo i tečno jelo prirediti, čedno se odievati, izvaditi krajcaru iz sira, mlieka i maslaca. — Kao što su Draškovčani dobri gospodari, tako su Draškovčanke marne i vrle gospodarice, zato se mladići jagme za djevojke iz Draškovca.

O p e t o v n i c u polazi mladež vrlo revno, svaki put nadje se tu uz učitelja i župnik, a često i doktor Radenić, koji se upravo pomladio gledajuć taj krasan napredak.

Nastojanjem župnikovim i Radenićevim ustrojila se uz školu občinska k n j i ž n i c a. Tu je bilo obilje koristnih knjiga na hrvatskom jeziku. Odrasli sastaju se tu svake nedjelje da čitaju, da se porazgovore ili upitaju za savjet starije i izkusnije. U toj čednoj knjižnici nastavlja se obuka, goji i razvija sviest naroda čitanjem i tumačenjem hrvatske povjesti, potiče na sve što je liepo i dobro.

Vlastnici tvornica zasnovaše zajednički zavod za djecu svojih radnika, koja nemogu ostati pod pazkom roditelja, a upravo se otčinski brinu za sirotčad preminulih radnika.

Prijatelju naroda smije se srdce od radosti gledajuć, kako Draškovac napreduje, kako je njegovo pučanstvo razumno, obrazovano i ćudoredno, kako krasno i pomno obradjuje svoje njive i livade, svoje vinograde i voćnjake, kako brižno pazi svoju šumu, kako njegovi obrtnici slove

na dalekō i široko sa svoga poštenja, čestite i ukusne radnje, kako se pri tom ponose što su članovi obćine Draškovac, najuglednije u cieloj zemlji. Netuže se draškovački zanatlije, da jim tudjinci i pridošlice kruh otimlju. Sami rade tako dobro i jeftino, da se s njimi nemože trajno nitko natjecati. Što je inostranaca prije došlo i u Draškovcu se nastanilo, njim nebi rekao da su inostranci, nego da su sudeć po govoru i tvoru pravi Hrvati. Vele, da su sretni, što su članovi takove obćine.

Radenić živi medju svojimi Draškovčani; nikada valjda pojedinac čovjek nije doživio toliko sjajnih uspjeha svoje muke koliko on, ali jedva i uživao toliko štovanja i ljubavi kao on. — Bog nas je blagoslovio, običaje reći, jer smo dobri gospodari.

SADRŽAJ.
